

ГЮНТЕР ГРАСС

МОЄ СТОРІЧЧЯ

МОЄ
СТОРІЧЧЯ

МОЄ СТОРІЧЧЯ

ГЮНТЕР ГРАСС

Г Ю Н Т Е Р

Г Р А С С

МОЄ
СТОРІЧЧЯ

Гюнтер Грасс

Моє сторіччя

Г Ю Н Т Е Р
Г Р А С С

МОЄ
СТОРИЧЧЯ

Роман

З німецької переклала
Наталка Сняданко

Видавництво Старого Лева
Львів — 2017

1900

Я був там із року в рік, замінюючи — собою ж — самого себе. Не завжди на передовій, бо війна тривала без кінця, і такі, як я, намагалися уникати найгарячіших точок. Але на самому початку, коли ми воювали з китайцями, і у Бремергафені саме формувався наш батальйон, я стояв у першій шерензі, посередині. Добровольцями в батальйоні були майже всі, однак зі Штраубінга зголосився лише я один, і це попри те, що ми зовсім недавно заручилися з Резі, моєю Терезою.

Коли ми підіймалися на палубу корабля, будівля Північнонімецького відділення Ллойда лишилася за нашими спинами, а в обличчя яскраво світило сонце. Перед нами з високого постаменту бадьоро промовляв кайзер і дивився кудись повз нас. Від сонця нас захищали зюйдвестки, так називали тоді нові капелюхи з широкими крисами. Ми виглядали просто шикарно. Кайзер мав на голові спеціальний шолом, на емблемі якого орел розправив крила на блакитному тлі. Кайзер говорив про важливість нашої місії та про жорстокість ворога. Його промова захоплювала. Він казав: «Коли ви опинитеся на полі бою, пам'ятайте: нікого не жаліти, полонених не брати...» Потім він згадав про короля Атилу та про його гунів. Хоча гуні поводитися досить таки бридко й жорстоко, він похвалив їх. За це потім наші соціалісти опублікували в пресі злостиві «Листи гунів» та безбожно знущалися над цією промовою кайзера. Насамкінець кайзер наказав нам: «Раз і назавжди відкрийте шлях культурі!» Ми тричі прокричали: «Ура!»

Я народився у Нижній Баварії, тому страшенно мучився під час тієї довгої морської подорожі. Коли ми врешті прибули до Тяньцзіня, усі вже були там: британці, американці, росіяни, навіть справжні японці й окремі крихітні підрозділи з маленьких країн. Британці насправді виявилися індусами. На початку нас було небагато, але, на щастя, ми

мали новенькі п'ятисантиметрові швидкострільні гармати від Круппа. Американці ж тоді випробовували свої кулемети «Максим» — слід визнати, що це справді диявольські штуки. Так ми швиденько завоювали Пекін. Не встигли ми зайти в місто, як усе вже скінчилося, і це було навіть трохи прикро. Однак деякі «боксери» не могли на цьому зупинитися. Їх назвали так, бо вони створили таємне товариство «Татахуай», у приблизному перекладі — «кулачні бійці». Тому британці, а потім і всі інші заговорили про бунт «боксерів». «Боксери» ненавиділи іноземців, бо ті заповзялися збувати китайцям усіляку отруту. Приміром, британці продавали їм опіум. Ось як ми виконали наказ кайзера: полонених не брати.

Задля порядку «боксерів» зібрали на площі Тяньаньмень біля Небесних воріт, якраз під муром, що відділяв поселення маньчжурів від інших мешканців Пекіна. Їх зв'язували між собою за коси, і це виглядало дивно. Потім їх збирали групами й розстрілювали, або ж відрубували голови по одному. Але про ці жахіття я не писав своїй нареченій ні слова, лише про «столітні яйця», що їх закопували в землю на довгі десятиріччя перед тим як з'їсти, і про парові кнедлики по-китайськи. Британці та ми, німці, віддавали перевагу швидким розстрілам, тоді як японці розтягували процедуру страти, зберігаючи вірність своїй давній традиції відрубання голів. Самі ж «боксери» воліли розстріли, бо не хотіли з'являтися в пеклі з власною головою під пахвою. Більше вони нічого не боялися. Я навіть бачив одного, який перед самим розстрілом жадібно їв вимочене в сиропі рисове тістечко.

На площі Тяньаньмень віяв вітер з пустелі і здіймав жовту пилюку. Все було жовтим, ми також. Про це я написав моїй нареченій і насипав у конверт трохи того піску. А на площі, в пилюці, лежали цілі гори китайських кіс, бо перед тим як відрубувати голови «боксерам» — таким же молодим пацанам, як і ми, — японці відрізали їм ті коси. Одну я взяв собі й надіслав додому як сувенір. Згодом, після повернення додому, я чіпляв цю косу на себе під час карнавалу — для забави, аж поки моя наречена не спалила її. «Такі речі приносять нещастя в дім», — сказала Резі за два дні до нашого весілля.

Але це вже зовсім інша історія.

1901

Хто шукає, той знаходить. Я порпався у старому мотлосі відколи себе пам'ятаю. У крамниці на площі Шаміссо, чорно-біла вивіска якої обіцяла антикваріат, але по-справжньому цінні речі можна було знайти лише на самому дні, під горами різного непотребу — там іноді траплялися й курйозні знахідки, які збуджували мою цікавість, — десь у кінці п'ятдесятих я знайшов перев'язані стрічками поштові листівки із зображеннями Мечеті, Храму Гробу Господнього та Стіни Плачу. Штемпелі на марках свідчили, що листівки відправили в січні сорок п'ятого з Єрусалима якомусь докторові Бенну в Берлін, але пошті в останні місяці війни не вдалося знайти адресата у розбомбленому місті. Яке щастя, що крамничка Куртхена Мюленгаупта у берлінському районі Кройцберг дала їм притулок.

Текст, густо розмальований між рядками фігурками чоловічків та хвостами комет, прочитати було непросто; там писалося приблизно таке: «Ох і часи ж настали! Все перевернулося з ніг на голову! Сьогодні, найсправжнісінького першого березня, коли щойно розквітле століття ще ледь тримається на кволих ногах і гордо випинає свою одиницю, а ти, мій варваре й тигре, десь у далеких джунглях жадібно полюєш на свіже м'ясо, мій батько Шюлер узяв мене за руку своєю рукою Тіля Уленшпігеля, щоб разом із моїм скляним серцем здійснити мою першу подорож канатною дорогою від Бармена до Ельберфельда над чорними водами Вуппера! Це сталевий дракон, який звивається на своїй тисячі ніг понад річку, воду якої біблійні праведники за скромну винагороду пофарбували, зливаючи туди своє чорнило. І вагонетка летить у повітрі з безперервним гуркотом, тоді як дракон крокує на монументальних, схожих на колони, ногах. Чи міг би ти, о мій любий Гізельгере, чії найсолодші уста дозволили мені випити стільки щастя, так само проплисти у повітрі разом зі мною, твоєю Суламітою, — а може, мені слід стати принцом Йосифом? — чи міг би ти пролетіти зі мною понад Стіксом, рікою мертвих, яка нічим не відрізняється від Вуппера, аж поки ми, навіки юні, не згоримо у спільному падінні? Але ні, я врятована, я на Святій Землі, і належу тепер Месії, а ти загубився, ти покинув мене, ти — зрадник із незворушним обличчям, ти — варвар, ось ти хто. Я кричу від болю! А чи бачиш ти чорного лебедя над чорною річкою Вуппер? Чи чуєш ти

мій плач, який лунає під мінорно настроєний синій рояль?.. Але тут ми маємо виходити, — так каже тато Шюлер до своєї Ельзи. На землі я завжди була для нього чемною дитиною».

Тепер уже, ясна річ, давно відомо, що Ельза Шюлер давно не була дитиною того дня, коли урочисто відкрили для публічного доступу першу частину канатної дороги над Вупперталем, завдовжки чотири з половиною кілометри, — на той момент Ельзі вже виповнилося добрих тридцять років, вона була одружена з Бертольдом Ласкером і мала дворічного сина, але її вік завжди корився її бажанням, і тому надіслані незадовго до її смерті, обліплені марками й адресовані докторові Бенну три звістки від неї з Єрусалима справді знали про неї все найкраще.

Я не вагався, заплатив за перев'язані стрічками листівки так звану «ціну справжнього шанувальника», і Куртхен Мюленгаупт, антикварна крамниця якого завжди була особливим місцем, утаємничено підморгнув мені.

1902

Це стало для Любека невеличкою подією, коли я, тоді ще гімназист, купив собі першого солом'яного бриля спеціально для прогулянок уздовж берега Траве, або до воріт Мюлентор. Не м'якого фетрового капелюха, не котелка, а плаского блискучого солом'яного бриля кольору жовтцю, — ці капелюхи лише нещодавно ввійшли в моду, і їх або по-аристократичному називали «канотьє», або по-простацькому — «циркулярка». Дами також уже носили прикрашені стрічками солом'яні капелюшки, хоча все ще продовжували шнурувати на собі корсети з китового вуса, і їм ще довго доведеться відвикати від цього, — на той час лише окремі з них зважувалися прогулятися перед Катарінеумом у новомодних прозорих сукнях без корсетів, чим провокували нас, старшокласників, і ми дражнили їх.

Тоді було чимало новинок. Приміром, Німецька пошта випустила марки, на яких був зображений закутий у лицарські обладунки бюст богині Германії в профіль. А оскільки всі розмови тоді велися переважно про науково-технічний прогрес, багато власників солом'яних брилів із нетерпінням та цікавістю чекали майбутнього.

Моєму солом'яному капелюхові випало дещо пережити. Я зсунув його на потилицю, коли вперше дивився на цепелін. У кав'ярні «Нідереггер» я поклав його поряд зі свіженьким, ще теплим примірником «Будденброків», книгою, яка мала сильний вплив на бюргерську свідомість того часу. Згодом, уже студентом, я прогулював свій капелюх у нещодавно відкритому зоопарку Гагенбека, де він разом зі мною бачив мавп і верблюдів, що вільно походжали доріжками; верблюди поглядали на мій брилик зверхньо, а мавпи — із заздрістю.

Я випадково взяв чужого капелюха у залі для фехтування, а потім забув у кав'ярні «Альстерпавільйон». Чимало капелюхів постраждали, вбираючи піт своїх власників перед іспитами. Один солом'яний бриль мінявся на інший, і я хвацько або недбало знімав його перед дамами. Потім я почав носити капелюхи зсунутими набік, як Бастер Кітон у німих фільмах; різниця була хіба в тому, що я не відчував смертельного смутку, а радше навпаки, був готовий розреготатися з найменшого приводу, — тож в університеті міста Гьоттінген, який я закінчив після другого іспиту вже з окулярами на носі, я вже був більш схожим на Гарольда Ллойда, що через багато років висітиме в своєму солом'яному брилі на годинниковій стрілці вежі, як у кіно, кумедно перебираючи ногами.

Опинившись знову в Гамбурзі, я став одним із носіїв солом'яних головних уборів, які зібралися в натовпі під час церемонії посвячення тунелю через Ельбу. Від Гандельсконтори до Шпайхершадта, від суду до адвокатського бюро ми поспішали в своїх «циркулярях» і махали ними, коли найбільший у світі корабель, північноатлантичний швидкісний пароплав «Імператор», вплив із гавані в своє перше плавання.

Нагода помахати капелюхом випадала доволі часто. А потім, коли я гуляв берегом Ельби біля Бланкензее попідруки з донькою священика (вона потім вийшла заміж за ветеринара), — уже не пригадую, коли саме це було — навесні чи восени, — різкий порив вітру вкрав цю легку, мов пір'інка, прикрасу моєї голови. Капелюх покотився, а потім поплив, наче вітрильник. Я побіг за ним, але марно. Я із розпачем дивився, як він пливе за течією, і Елізабет, моєї тодішній коханій, ніяк не вдавалося втішити мене, хоч як вона старалася.

Уже аж коли я став референдарем, а потім асесором, я зміг дозволити собі брилі кращої якості, з фірмовою биркою на стрічці. Ці

капелюхи все ще були модними, аж поки одного дня наприкінці літа кількатисячні натовпи чоловіків у солом'яних крисах не вийшли на вулиці великих та малих міст, — я тоді теж стояв у такому натовпі в центрі Шверина, біля приміщення Верховного суду, поряд із жандармом, який посеред вулиці зачитував імператорський указ про оголошення воєнного стану. Тоді сотні «циркулярок» злетіли в повітря, а їхні власники миттю звільнилися від нудного цивільного життя й добровільно поміняли — дехто з них назавжди — свої блискучі солом'яні капелюхи кольору жовтцю на польові каски кольору хакі, які ще називали «пикельгаубе».

1903

На Трійцю, приблизно пів на п'яту, була фінальна гра.

Ми, мешканці Лейпцига, сіли в нічний потяг: одинадцятьоро наших гравців, троє запасних, тренер команди та двоє чоловіків із керівництва клубу. Який там спальний вагон! Ясно, що всі, і я також, їхали третім класом, нам і так ледве вдалося назбирати гроші на дорогу. Але наші футболісти без жодного кривого слова вляглися на тверді лавки і відразу ж за Ульценом дружно захропіли.

В Альтоні ми вийшли у досить-таки пом'ятому одязі, але повні сил. Як і всюди, тут на нас чекало звичайне футбольне поле для тренування, через яке навіть пролягала посипана гравієм доріжка. Жодні протести тут би не допомогли. Пан Бер був із футбольної команди «Альтона 93», а тому міг об'єктивно судити наш матч; він уже розкреслив піщане, але загалом бездоганно рівне футбольне поле, обгородив його грубим шнуром, а лінію посередині власноруч позначив стружкою.

Наші супротивники, хлопці з Праги, завдячували своїм приїздом сюди неухважності керівництва клубу в Карлсруе, яке повелося на примітивний трюк і, повіривши у брехливу телеграму, не поїхало разом зі своєю командою на відбірковий чемпіонат до Саксонії. Тож Німецька футбольна спілка оперативно відреагувала на ситуацію — і послала зіграти у фіналі команду з Праги. Це, до речі, був перший фінал, який справді відбувся, до того ж у гарну погоду, тож пан Бер зміг зібрати з приблизно двох тисяч глядачів чималеньку суму за вхідні

квитки; гроші він поклав до бляшаної скриньки. Однак навіть цих майже п'ятисот марок не вистачило на всі витрати.

Перед самісіньким початком сталася катастрофа: вже от-от мав пролунати свисток, аж тут з'ясувалося, що немає м'яча. Празани запротестували. Але глядачі не дратувалися, а реготали. Коли ж шкіряна куля врешті з'явилася на середній лінії, з глядацьких трибун почулися гучні крики радості. Починати випало нашим супротивникам, вітер і сонце були в них за спиною. І вже незабаром вони опинилися просто перед нашими ворітьми; штрафний зліва — і нашому довжелезному воротареві Райдту лише дивом удалося врятувати «Лейпциг» від першого голу. Ми тримали оборону, але подачі з правого боку були жорсткими. Празани мали надійного воротаря Піка. Потім перед нашим штрафним майданчиком зчинилася бійка, і нам забили перший гол, — і ми змогли вирівняти рахунок аж у кінці першого тайму, перед самою перервою, після цілої серії відчайдушних контратак.

У другому таймі команди помінялися місцями, і нас уже неможливо було зупинити. Менш ніж за п'ять хвилин Стані та Різо вдалося тричі влучити у ворота, вже після того, як Фрідріх забив наш другий гол, а Стані — перший. І хоча празани забили ще один — коли ми трохи послабили оборону, — але, як то кажуть, уже було пізно, і наш тріумф не знав меж. Нас не зміг зупинити навіть меткий півзахисник Робічек, який постійно фолив нашого Стані. Після того, як суддя Бер дав попередження Робі за нечесну гру, Різо, вже перед фінальним свистком, забив сьомий гол.

Празани, яких так сильно хвалили, всіх розчарували, особливо їхні нападники. Забагато задніх передач, занадто мало активності на штрафному майданчику. Потім усі говорили, що Стані та Різо були героями дня. Але це неправда. Вся команда грала чітко, мов одна людина, хоча Бруно Станішевський, якого ми називали Стані, вже тоді дав нам відчуття, наскільки важливими стануть у майбутньому польські гравці для німецького футболу. Й оскільки я ще довго був у складі керівництва нашого клубу, а в останні роки відповідав за касу і часто бував на виїзних матчах, де не раз бачив Фріца Щепана та його зятя Ернста Куцорру, які застосовували знамениту тактику, що принесла найбільші тріумфи команді «Шальке», так званий «шалькер крайзель»^[1], тож можу цілком переконано заявити: починаючи з

чемпіонату в Альтоні, справи німецького футболу пішли вгору не в останню чергу завдяки завзяттю у грі онімечених поляків, які були особливо небезпечні для воріт суперника.

Однак повернімося до Альтони: це була хороша, хоча й не видатна гра. Але вже тоді, коли спортивний клуб «Лейпциг» був однозначним та безсумнівним німецьким чемпіоном, не один журналіст намагався розігріти свою юшку на кухні легенд. У кожному разі, поширилася чутка, що пражани провели всю ніч перед грою на Ріппербані в Сан Паулі^[2], у тамтешніх знаменитих борделях, тому були такими млявими на полі, особливо в другому таймі та в нападі. І ця чутка використовувалась як їхнє виправдання за програш. Але пан Бер, який, як відомо, був чесним суддею і нікому не підсуджував, власноручно написав мені: «Перемогли найкращі!»

1904

— У нас, у Герне, все починалося ще перед Різдром...

— Це Гуго Стіннес^[3] і його шахти...

— Але у Гарпенера на копальнях теж тільки й ждуть, щоб якась вагонетка була не зовсім повна, або якщо там хоч трохи нечистого вугілля — враз обнулюють...

— Та ще й штраф...

— Все так, пане раднику. Але щоб наші мирні шахтарі застрайкували, то вже точно не просто так. Видно, та зараза від хробаків, про яку казали, нібито вона зовсім не небезпечна, і правління шахт теж так казало, а ця зараза таки розійшлася всюди, і від неї померла як мінімум п'ята частина шахтарів...

— Якщо би мене хто спитав, то я думаю, що від цих хробаків навіть коні здохли...

— Та ну вас, цю болячку нам занесли пшеки...

— Але страйкують усі, навіть польські шахтарі, а ви ж, пане раднику, самі знаєте, як їх легко заспокоїти...

— Шнапсом!

— Та годі! А хто тут не п'є?...

— Ну, що б там не було, а страйком вимагає дотримуватися Берлінського мирного протоколу вісімдесят дев'ятого і ввести

нормальну восьмигодинну зміну...

— Такого нема ніде!

— Всюди робочий час продовжують, а не скорочують...

— У нас, у Герне, зміни по десять годин...

— Якщо би мене хто спитав, то останнім часом все ж таки дуже часто обнулюють вагонетки, ну дуже часто...

— Зараз страйкують уже майже шістдесят шахт...

— А ще знову почали складати чорні списки...

— А у Везелі стоїть 57-й піхотний полк, озброєний і в повній бойовій...

— Брехня це все! Ніде нема військових, тільки жандарми...

— Але в нас, у Герне, вони озброїли гірських службовців, таких, як ви, палицями, наказали їм почепити пов'язки на рукави — і тепер вони як поліція...

— На них кажуть «пінкертони», бо американець Пінкертон першим до такого додумався...

— І от тепер усюди загальний страйк, а Гуго Стіннес закриває свої шахти...

— А в Росії вже майже почалася революція...

— А в Берліні товариш Лібкнехт...

— Але там відразу ввели війська — і все придушили...

— Як на південному заході: там наші хлопці скоренько розібралися з готтентотами...

— Ну що там не кажіть, але двісті шахт страйкують...

— Порахували, що то вісімдесят п'ять відсотків...

— Але поки що все дуже тихо, спокійно, пане раднику, бо навіть начальство на шахтах...

— Не так, як у Росії, де все це перетворилося на революцію...

— І тому, товариші, ми у Герне першими почали боротися зі штрейкбрехерами...

— Але Стіннес досі не поступився, тож можна чекати погіршення...

— У Росії вже воєнний стан...

— Зате наші хлопці вигнали всіх цих гереро та інших готтентотів подалі в пустелю...

— Ну, що б там не було, а Лібкнехт назвав робітників у Петербурзі і нас тут героями пролетаріату...

- Але з японцями росіяни так скоро не дадуть раду...
- А у нас, у Герне, вони таки стріляли...
- Але тільки в повітря...
- Ну не знаю, всі розбіглися...
- Від воріт шахти і через площу...
- Ні, пане раднику, ніяких військових, тільки поліція...
- Але ми все одно побігли...
- Треба забиратися звідси, — сказав я Антону...

1905

Ще мій батько працював для однієї пароплавної компанії з Бремена — у Танжері, Касабланці та Марракеші; було це задовго до першої марокканської кризи. Цьому вічно зайнятому чоловікові псувала всі карти політика, а особливо канцлер Бюлов, який був при владі десь далеко. Я, його син, ледь стримував від банкрутства наш торговий дім, намагався якось дати раду з французькими та іспанськими конкурентами та без особливого натхнення провадив повсякденні комерційні оборудки із шафраном, фігами, фініками та кокосовими горіхами. За будь-якої нагоди я радо тікав із контори до чайної, або й просто тинявся задля розваги по базарах, і не сприймав серйозно розмови про кризу, які постійно велися вдома та в клубі. Так само я спостерігав і за спонтанним візитом кайзера до султана, спостерігав на відстані й ніби крізь іронічний монокль, хоча Абд Аль Азіз як ніхто вмів правильно реагувати навіть на незапланований офіційний візит: він перетворював його на захопливу виставу, оточував високого гостя колоритними лейб-гвардійцями та англійськими спецагентами, однак потай дбав і про те, щоб не втратити дружбу та протекторат Франції.

Прибуття кайзера було імпозантним навіть попри неприємний епізод під час висадки, над яким чимало іронізували, адже баркас разом із сувереном мало не перекинувся. Кайзер в'їхав до Танжера на позиченому жеребці, впевнено тримаючись у сідлі, хоча кінь поводився досить нервово. Вдалося викликати навіть радісні крики натовпу. А його шолом, який пускав сонячні зайчики, всі захоплено розглядали вже за власним бажанням.

Згодом у чайних та клубах ходили по руках карикатури, на яких прикрашений орлом шолом, без чітко виражених рис обличчя під ним,

вів жвавий діалог із величними вусами цісаря. До того ж митцеві вдалося — ні, ні, цим негідником був не я, а художник, якого я знав ще з Бремена і який походив із мистецької публіки Ворпсведе^[4], — отож, він примудрився так намалювати головний убір і закручені вуса цісаря на тлі марокканських «куліс», що бані мечетей та їхні мінарети чудово доповнювали вістря та заокруглення щедро прикрашеного шолома.

Окрім стривожених депеш, цей демонстративний виступ нічого не дав. Поки його величність виголошував натхненні промови, Франція з Англією домовилися й вирішили долю Єгипту та Марокко. Особисто мені все це й раніше здавалося сміховинним. І таким же несерйозним здалося мені через шість років прибуття нашого озброєного гарматами корабля «Пантера» до Агадира. Ясна річ, це спровокувало театральні грім та блискавку. Але в пам'яті збереглося лише враження від шолома кайзера, який ефектно поблискував на сонці. Місцеві майстри старанно скопіювали його й виставили на продаж на кожному базарі. І мініатюрні, і велетенські пруські шоломи пікельгаубе — як сувеніри, так і для практичного використання — в ролі плювальниць, — можна було придбати на базарах Танжера і Марракеша ще довго, у кожному разі довше, ніж протримався тут наш експорт-імпорт; особисто я ще досі користуюся таким шоломом, вістря якого встромлене в ящик із піском.

Але в мого батька, що мав здатність бачити майбутнє в чорних фарбах, і то не лише в комерційних справах, а й щодо власного сина — він не зовсім безпідставно називав його непутящим, — тож у мого батька найсмішніші мої витівки викликали не скорочення м'яза, який відповідає за усмішку, а ставали черговим приводом стурбовано вигукнути, і не тільки за столом: «Нас оточують! Британці й французи об'єдналися з росіянами і оточують нас!» А іноді він заспокоював нас продовженням фрази: «Хоча наш кайзер уміє махати шаблею, але справжню політику роблять інші».

1906

Мене називають капітаном Сіріусом. А вигадав мене сер на ім'я Артур Конан Дойл, всесвітньо відомий автор історій про Шерлока Холмса, в яких до криміналістики застосовується суворий науковий підхід. А ніби між іншим письменник намагався попередити острівну

Англию про небезпеку, опублікувавши через вісім років після того, як наш перший вартий уваги підводний човен був спущений на воду, оповідання під назвою «Danger!» («Небезпека!»), яке 1915 року, коли війна вже йшла повним ходом, вийшло в німецькому перекладі під назвою «Війна підводних човнів, або Як капітан Сіріус поставив на коліна Англію»; до кінця війни оповідання перевидавали вісімнадцять разів, але потім, на жаль, забули.

У цій далекоглядній книжечці мені в ролі капітана Сіріуса вдалося переконати короля Норландії, під якою автор мав на увазі наш рейх, у тому, що існує хоча й ризикована, але цілком реальна можливість за допомогою лише вісьмох підводних човнів — бо більше у нас не було — відрізати Англію від усіх шляхів постачання харчів і таким чином заморити голодом. Наші човни називалися: «Альфа», «Бета», «Гама», «Тета», «Дельта», «Іпсилон», «Йота» і «Капа». Останній човен, на жаль, безслідно зник у Ла-Манші під час цієї загалом успішної операції. Я був капітаном «Йоти» й очолював усю флотилію. Перших успіхів ми добилися вже в гирлі Темзи, неподалік острова Шірнесс: кількома влучними пострілами з торпед я потопив спершу «Адель», яка везла баранину з Нової Зеландії, відразу за нею — «Молдавію», власність східного судноплавства, а тоді ще й «Куско» (два останні кораблі були навантажені зерном). Після наступних перемог нашої флотилії та окремих човнів, які старанно топили судна вздовж берегів Англії, аж до Ірландського моря, почали різко зростати ціни спершу в Лондоні, а потім на всьому острові: буханка хліба, що коштувала п'ять пенсів, тепер продавалася за півтора шилінга. Систематична блокада всіх важливих портів прискорила це зростання і викликала голод по всій країні. Населення потерпало від голоду й агресивно протестувало проти уряду. Біржу, цю святиню імперії, брали штурмом. Аристократи й усі, хто міг собі це дозволити, тікали до Ірландії, де принаймні картоплі було вдосталь. Врешті-решт горда Англія змушена була підписати принизливий мир із Норландією.

У другій частині цієї книги фахівці з морської справи та інші спеціалісти підтверджують опубліковане письменником Конаном Дойлом попередження про небезпечність підводних човнів. Один відставний віце-адмірал радив зробити так, як колись Йосиф у Єгипті: побудувати всюди в Англії зерносховища і захищати продукцію місцевого сільського господарства за допомогою мита.

Неодноразово звучали вимоги терміново покінчити з догматичним острівним способом мислення і нарешті збудувати тунель до Франції. Інший віце-адмірал пропонував запровадити супровід торгових суден військовим конвоем та обладнати швидкохідні військові кораблі всім необхідним для того, щоб вони могли займатися полюванням на підводні човни. Це були дуже розумні поради, слушність яких, на жаль, підтвердилася згодом, під час реальних воєнних дій. Особисто я міг би додати чимало від себе стосовно дії глибинних бомб.

На жаль, сер Артур, який вигадав мене, забув повідомити, що 4 серпня 1906 року, коли на корабельні «Германія» в цілковитій таємниці будівельний кран опустив на воду нашу першу більш-менш пристойну субмарину, я, ще зовсім юний лейтенант, перебував у Кілі. До того моменту я був другим офіцером на торпедному човні, і от добровільно зголосився взяти участь у випробуваннях нашої ще не дуже добре розвиненої підводної зброї. Отже, я став членом команди й уперше побачив на власні очі, як наш «U 1» занурився на глибину тридцять метрів і самостійно випливав у відкрите море. До цього слід додати, що фірма «Крупп» ще раніше скористалася кресленнями одного іспанського інженера й почала будівництво тринадцятиметрового підводного човна, який міг розвивати швидкість до п'яти з половиною вузлів. «Форель» навіть привернула увагу цісаря. Принц Генріх особисто взяв участь в одному із занурень цього човна. На жаль, Міністерство військово-морських сил пригальмувало вдосконалення «Форелі». До того ж постійно виникали труднощі з дизельним двигуном. Але після того як, із річним запізненням, «U 1» все ж було опущено на воду в Екенфьорде, процес уже неможливо було стримати, попри те що «Форель», разом із наступною моделлю — тридцятидев'ятиметровим човном «Камбала», оснащеним трьома торпедами, продали Росії. Соромно зізнаватися, але мене відрядили на урочисту передачу цих субмарин. Із Санкт-Петербурга спеціально приїхали православні попи, щоб освятити судна, ретельно побризкали їх в усіх закутках свяченою водою. Після тривалої й непростой переправи ці човни нарешті привезли до Владивостока й опустили на воду, однак використовувати їх у бойових діях проти Японії було вже надто пізно.

Але моя мрія таки здійснилася. Попри свою, підтверджену незліченними історіями інтуїцію детектива, Конан Дойль не міг

підозрювати, скільки юних німецьких хлопців, схожих на мене, намірюють собі, як будуть миттєво занурюватися під воду, а потім дивитимуться в далечінь через перископ за тим, як наближається повільний, але вже взятий на приціл танкер, як згодом звучатиме команда: «Торпеди в бій!», снаряди летітимуть точно в ціль під захоплені вигуки товаришів, членів команди поєднуюватиме міцна чоловіча дружба, а повернення додому буде радісним та оздобленим барвистими прапорцями. І я — той, хто був при цьому від самого початку, а тепер уже належить літературі — не міг навіть припустити, що десятки тисяч наших хлопців так ніколи більше й не випірнуть зі своєї підводної мрії.

На жаль, завдяки попередженню сера Артура, наша повторна спроба поставити Англію на коліна зазнала невдачі. Стільки загиблих... Але капітан Сіріус був приречений пережити всі занурення.

1907

У кінці листопада згорів наш завод грамплатівок на Целлер-шосе. Просто катастрофа, інакше не скажеш. А до того все було чудово. Присягаюся вам: ми випускали по тридцять тисяч платівок щодня. Їх у нас просто виривали з руками. А обороти нашого виробництва грамофонного асортименту за рік сягали дванадцяти мільйонів марок. Особливо добре продавалися платівки, записані з обох боків, ми випускали їх у Ганновері уже понад два роки. Такі тоді робили хіба в Америці. Багато військових шлягерів. Мало музики, що задовольняла би вишукані смаки. Але врешті Раппапорт, тобто ваш скромний слуга, зміг умовити записатися Неллі Мельбу, ту саму, яку ще називали «великою Мельбою». Спершу вона була проти, як і Шаляпін — той мав якийсь просто язичницький страх перед новітніми технологіями, він називав їх «чортовим начинням» і боявся втратити через це свій м'який бас. Йозеф Берлінер разом із братом Емілем ще в кінці минулого століття заснували у Ганновері студію «Німецький грамофон», потім перенесли її до Берліна, ризикнувши двадцятьма тисячами марок статутного фонду. Так от, Йозеф Берлінер одного ранку сказав мені: «Збирай речі, Раппапорте, і гайда до Москви. Як собі хочеш, але мусиш привезти сюди Шаляпіна».

Чесне слово! Так усе й було. Я сів у найближчий потяг, не гаючи часу на збори, лише захопив із собою наші перші патефонні платівки із записами Неллі Мельби — для подарунків. Що то була за подорож! Ви знаєте ресторан «Яр»? Він чудовий! Ціла ніч в окремому кабінеті. Спершу ми пили тільки горілку зі склянок для води, аж поки Федір не перехрестився і не почав співати. Ні, не сценічну арію з «Бориса Годунова», а всі ці побожні пісні, що їх ченці затягують своїми бездонними глибокими басами. Потім ми перейшли до шампанського. А вже аж під ранок він підписав угоду, при цьому плакав і продовжував хреститися. Я кульгаю від народження, мабуть, тому, коли і я поставив свій підпис під угодою, йому здалося, що я — це сам чорт. А погодився він підписати лише тому, що ми вже мали договір зі знаменитим тенором Собіновим, і я показав Шаляпіну цей документ як зразок. Відтоді Шаляпін став нашою першою справжньою зіркою на платівках.

Уже потім були вони всі: Лео Слезак і Алессандро Морескі, якого ми записали як останнього кастрата. А тоді — неймовірно, але факт — у «Готелі ді Мілано», поверхом вище над кімнатою, де помер Верді, мені вдалося створити перші платівки з Енріко Карузо, аж десять арій. Ясна річ, з ексклюзивними контрактами. Незабаром ми мали угоди з Аделіною Патті й усією рештою. Ми продавали платівки в усі можливі країни. Нашими постійними клієнтами були англійський та іспанський королівський дім. А щодо паризької садиби Ротшильдів, то панові Раппапорту навіть удалося, завдяки певним махінаціям, витіснити звідти американських постачальників. Однак мені як продавцеві платівок було очевидно, що ми не можемо робити ставку тільки на ексклюзивність, бо справжні заробітки починаються лише на масовому ринку, а отже, нам необхідна децентралізація, щоб наші нові заводи у Барселоні, Відні та — Богом клянуся, чиста правда! — Калькутті могли закріпити наші позиції на світовому ринку. Тому пожежа у Ганновері й не стала для нас крахом. Хоча й глибоко засмутила, бо ж ми разом із братами Берлінерами починали із малесенької фірми на Целлер-шосе. І хоча вони обидва були геніями, а я — лише скромним продавцем платівок, але Раппапорт завжди знав: разом із платівкою і грамофоном світ винайшов себе наново. Та, попри все, Шаляпін продовжував довго хреститися перед кожним записом.

1908

У нашій родині віддавна так було: батько завжди бере сина із собою. Ще мій дідусь, який працював на залізниці, а крім того, був членом профспілки, брав із собою свого нащадка, коли Вільгельм Лібкнехт виголошував промову на Газенгайде. І мій тато, який теж працював на залізниці, а до того ж був ще й членом соціалістичної партії, коли за часів правління Бісмарка були заборонені великі страйки, змусив мене назавжди запам'ятати пророчу фразу: «Анексія Ельзасу та Лотарингії не принесе нам миру, а тільки війну!»

Він брав із собою мене, дев'яти- чи десятирічного хлопця, коли син Вільгельма, товариш Карл Лібкнехт, виголошував промову десь проти неба, або, якщо зібрання забороняли, то в прокуреній кнайпі. Він возив мене аж до Шпандау, коли Лібкнехт балотувався там на вибори. А дев'ятсот п'ятого я поїхав із ним потягом аж до Лейпцига, — бо йому як машиністові локомотива давали безплатні квитки, а в лейпцизькій кнайпі «Фельзенкеллер» у Плагвіці виступав Карл Лібкнехт. Це була промова про загальний страйк гірників у Рурському регіоні, і про це тоді писали всі газети. Але він говорив не лише про гірників і агітував не тільки проти пруських землевласників та фабрикантів, а насамперед пророчо висловився про загальний страйк як майбутній засіб боротьби пролетарських мас. Він говорив вільно, завжди знаходив правильні слова. І ось, не встигли ми отямитися, а він уже дійшов до російської революції та скропленого кров'ю царизму.

Час від часу було чути оплески. А в кінці всі присутні — мій батько казав, що там було понад дві тисячі людей — проголосували за резолюцію, в якій солідаризувалися з героїчними шахтарями Рурського регіону та з революціонерами Росії.

Можливо, що в тій кнайпі зібралися й усі три тисячі людей. Я бачив більше за мого тата, бо він посадив мене на плечі, як робив ще його тато, коли Вільгельм Лібкнехт чи товариш Бебель говорили про становище робітничого класу. Так у нас у сім'ї було віддавна. У кожному разі, я ще зеленим пацаном товариша Лібкнехта не лише чув, а й бачив із, так би мовити, висоти своєї позиції. Він був справжнім оратором для великих зібрань. Він завжди знав, що треба сказати. Особливо він любив агітувати молодь. Я своїми вухами чув, як він кричав понад головами тисяч людей, які зібралися тут: «За ким

молодь, за тим і військо!» І це теж була пророча фраза. А коли він вигукнув: «Мілітаризм — це жорстокий виконавець і криваво-залізний мур капіталізму!», я по-справжньому злякався, сидячи на плечах свого тата.

Досі пам'ятаю, якого страху він нагнав на мене своїми словами про внутрішнього ворога, що з ним треба боротися. Можливо, саме через це мені раптово закортіло до вбиральні — і я почав совгатися туди-сюди. Але мій тато захоплено слухав і не зауважив моєї нужди. Тоді я більше не зміг утриматися на своєму високому місці. І от року тисяча дев'ятсот сьомого сталося так, що я надзюрив своєму татові просто на рамена, намочивши, звісно ж, і свої штанці на шлейках. Невдовзі після цього товариша Лібкнехта ув'язнили, і він просидів за ґратами у фортеці Глатца увесь тисяча дев'ятсот восьмий чи навіть довше, бо Верховний суд звинуватив його в антивоєнній агітації.

А в той момент, коли я від безвиході намочив батькові спину, він, не дочекавшись кінця маніфестації й не зважаючи навіть на те, що товариш Лібкнехт продовжував агітувати молодь, зняв мене зі своїх плечей і так відлупцював, що я ще кілька днів не міг сісти. І саме тому, можливо, навіть тільки тому, коли врешті війна таки почалася, я побіг до військкомату й записався добровольцем, і згодом навіть отримав відзнаку за мужність, був двічі поранений — раз під Аррасом і раз під Верденом, дослужився до унтер-офіцера, хоча протягом усього цього часу, навіть тоді, коли очолював бойову роту у Фландрії, я точно знав, що товариш Лібкнехт, якого якісь хлопці з Добровольчого батальйону згодом застрелили разом із товаришкою Розою, причому одне з тіл викинули в канал, сто разів мав рацію, коли агітував молодь.

1909

Оскільки до лікарні «Урбан» я щодня їздив на ровері, та й загалом вважався велоентузіастом, доктор Вілльнер призначив мене своїм асистентом під час шестиденного пробігу на зимовому велодромі біля зоопарку — до речі, то був не лише перший у Берліні й усій Німеччині такий велопробіг, а й перший у Європі. Ці тортури були знайомі тоді хіба що американцям, бо тамтешня публіка взагалі любить все колосальне. Тож не дивно, що фаворитами вважалися переможці велопробігу минулого сезону в Нью-Йорку Флойд МакФарланд і

Джиммі Моран. Шкода лише, що німецький велосипедист Рютт, який за два роки до того разом зі своїм голландським колегою Столом виграв американські перегони, не приїхав тоді до Берліна. Він був дезертиром, за що отримав вирок суду, тож не міг в'їхати на батьківщину, бо його відразу ж покарали б. Але Стол, вродливий юнак, звісно ж, узяв участь у змаганнях і дуже швидко став улюбленцем публіки. Ясна річ, я вірив у Робла, Штельбрінка та нашого велосипедного аса Віллі Арендта і сподівався, що вони якнайкраще представлять німецькі кольори.

Доктор Вілльнер керував медичним пунктом шестиденного велопробігу постійно, тобто цілодобово. Як і учасники змагань, ми отримали приміщення завбільшки з курник, розташоване поряд із ремонтною майстернею і символічно відгородженим місцем для медичного обслуговування. Там, уздовж довшої стіни, ми поставили свої розкладачки. І роботи нам не бракувало. Вже першого ж дня перегонів упав із ровера Пулен і потягнув за собою нашого Віллі Арендта. Поки вони пропускали змагання, за них їхали Жорже і Розенльохер, та Розенльохер потім так виснажився, що змушений був зійти з дистанції.

Відповідно до нашого медичного плану, доктор Вілльнер ще на початку змагань звелів зважити всіх учасників, а потім повторити процедуру в кінці пробігу. Крім того, він пропонував усім велосипедистам, не лише німцям, кисневі інгаляції. Майже всі наші конкуренти прийняли його пропозицію. Отож щодня ми використовували шість або й сім фляг кисню, що стало свідченням величезних перенавантажень велосипедистів.

Після перебудови, яку ледь устигли завершити, велодром став виглядати геть інакше. Свіжовтрамбована бігова доріжка завдовжки сто п'ятдесят метрів була пофарбована в зелений колір. На стоячих місцях під дахом зібрався натовп молоді. У ложах і на відгороджених сидячих місцях усередині можна було побачити солідних панів із Західного Берліна — у фраках, підперезаних білими широкими стрічками. За крислатими жіночими капелюшками із задніх рядів нічого не було видно. Уже другого дня — коли наш Віллі Арендт примудрився відстати на цілих два кола, — королівську ложу відвідали принц Оскар та його почет, а на четвертий день з'явився в супроводі розкішно вбраної свити і Його королівська високість кронпринц, який

був у чудовому настрої й залишився аж до півночі чи навіть довше. Того дня протягом двадцяти п'яти кіл тривало завзяте суперництво між фаворитами МакФарландом-Мораном і Столом-Бертетом, а француз Жаклін узагалі дозволив собі дати ляпас нашому Штельбрінку, через що на стоячих місцях піднявся бунт і публіка мало не лінчувала Жакліна, довелося навіть на деякий час зупинити перегони й дискваліфікувати француза. Поява кронпринца викликала захоплені овації публіки. Оркестр зіграв кілька військових маршів і популярних шлягерів для публіки на гальорці. Навіть у спокійніші години, коли велосипедисти просто накручували кола й нічого особливого не відбувалося, звучала бадьора музика, щоб публіка не засинала. Штельбрінк, цей енергійний юнак, їхав із мандоліною під пахвою, але, ясна річ, він не зміг би заглушити марші у виконанні оркестру.

Ми були зайняті навіть удосвіта, коли вже точно не могло статися нічого особливого. Завдяки фірмі «Санітас» наш медичний центр був обладнаний найновішими рентгенівськими апаратами, тож коли до нас прийшов із перевіркою генерал медичної служби професор доктор Ш'єрнінг, доктор Вілльнер показав йому шістдесят рентгенівських знімків — стільки ми вже встигли зробити на той час — учасників марафону, які зійшли з дистанції. Професор порадив докторові Вілльнеру згодом опублікувати дещо із зібраних матеріалів у поважному фаховому часописі, і доктор Вілльнер послухався поради, щоправда, моє ім'я там не згадувалося.

Але наш високий гість трохи зацікавився й самими перегонами. Професор прибув на п'ятий день, якраз у той момент, коли нашого тодішнього фаворита, пару Стол-Бертет, обігнали американці. Згодом, коли Брокко під час фінального ривка, спурту, став на перешкоді Бертету, той заявив, що його партнер Стол був підкуплений командою МакФарланда-Морана, але не зміг довести цього перед суддями змагань. Тож Стол залишився улюбленцем публіки, хоча чутку про його нечесність так і не спростували.

Доктор Вілльнер рекомендував нашим учасникам спеціально збалансовану дієту: біоцитин і біомальц, сирі яйця і ростбіф, рис, макарони та пудинг. Похмурий відлюдник Робль, не сходячи з велосипеда, цілими ложками поглинав велетенські порції ікри, як йому порадив особистий лікар. Майже всі велосипедисти курили, пили шампанське, а Жаклін аж до самої дискваліфікації навіть попивав

портвейн. У нас були всі підстави підозрювати, що деякі закордонні учасники вживали стимулятори, більш або менш отруйні речовини, — доктор Вілльнер припускав, що це препарати зі стрихніном та кофеїном. Я сам бачив, як Бертет, цей син мільйонера з чорними кучерями, лежав на своїй розкладачці й жадібно гриз імбирний корінь.

Але попри все команда Стол-Бертет відстала, а Флойд МакФарланд і Джиммі Моран о десятій годині вечора сьомого дня отримали перемогу. Їм дали нагороду — п'ять тисяч марок. Звісно, наш Віллі Арендт своїм відставанням на сім кіл розчарував навіть найвірніших своїх шанувальників. Та, хоча вартість вхідних квитків зросла вдвічі, велодром усе ж був переповнений аж до самого кінця, до 21 березня, і всі квитки розкупили. Стартували п'ятнадцять пар учасників, а фінішу дісталися лише дев'ять. Під час завершальної церемонії лунали бурхливі оплески. І хоча Стол, цей вродливий хлопець, отримав тих оплесків найбільше, американцям теж заслужено плескали й захоплено кричали, коли вони їхали останнє, почесне, коло. Ясна річ, у королівській ложі сиділи і кронпринц, і принци Турн-і-Таксіс, а також інші аристократи. Один схиблений на велосипедах меценат навіть нагородив наших Арендта і Робля спеціальними призами за докладені зусилля. Стол подарував мені на згадку один зі своїх виготовлених у Голландії насосів. А доктор Вілльнер вважав вартим уваги те, що в усіх учасників перегонів було виявлено посилене виділення білка.

1910

Ну а тепер я вам тут усе розкажу: і що сама я — Берта, і те, що прозвали мене так, бо ж я не худа, як тичка. Ми жили тоді на квартирі в колонії біля фабрики. Ну і ясно, що там було завжди повно грязюки та диму. Але коли я починала бурчати, що знову все прання посіріло на вулиці, поки сушилося, а хлопці постійно кашляють, мій казав:

— Ну все, Берто, тихо будь. Хто працює на заводі Круппа, не може спізнитися на зміну.

Там ми й тулилися всі роки; всі на купі, бо задню кімнатку, за якою ми держали кролів, віддавали двом холостякам — таких ше називають нахлібниками, — тому для моєї в'язальної машинки не вистачило місця, а я ж купила її за свої власні гроші, які змогла зекономити на господарстві. Ну але мій казав:

— Та ну тебе, Берто. Головне, що дах не тече.

Він робив у ливарному цеху. Там відливали пушки. Ну і все, що там до них треба. Діло було перед самою війною. Роботи — під зав'язку. І от раз вони зробили якусь велетенську штуку і дуже були горді, бо такої здорової пушки ще в світі ніхто не бачив. Ну а що всі в нашій колонії працювали в тому ливарному цеху, навіть наші нахлібники, то вже рот в них не закривався і ні про що інше говорити просто не могли, хоч то ніби й був секрет. Але от проблема. Все їм не вдавалося доробити ту пушку. Вона мала бути така, як міномет. Калібр — сорок два сантиметри, тут усе було виміряно до міліметра. Та відлити оту трубу було непросто, і кілька разів вони все запероли. Потім треба було переробляти, тож ніяк не могли скінчити. Але мій казав:

— Я думаю, ми встигнемо, поки все почнеться по-справжньому. Ну а Крупп — він і є Крупп, ще візьме й продасть цю штуку російському царю, причому запросто.

А потім усе таки почалося «по-справжньому», — і вони не продали ту штуку, а стріляли з неї здалеку по Парижу. Ну і називали її «грубою Бертою». Навіть ті, хто мене ніколи в очі не бачив. Але першими так її назвали наші ливарі на квартирі, бо я з них таки справді була найгрубіша. Мені не подобалося, що про мене всюди говорили, хоча мій і казав, що вони так не зі зла. Але мені самій пушки ніколи не подобалися, хоч ми й жили біля заводу Круппа. І, як на мене, то не так вже й погано жили. Там навіть гуси та кури бігали по подвір'ю. І майже в кожного була свиня. А навесні всі заводили кролів...

Але ця їхня «груба Берта» не дуже їм допомогла у війні. Французи реготали, коли та здорова штука стріляла як хотіла і нікуди не могла попасти. А мого Людендорфф у самому кінці таки забрав у штурмовики, і він звідти прийшов калікою, тож ми більше не могли дозволити собі ту квартиру, а знімали якусь халупу на мої гроші, і мій мені казав:

— Ну що ти, Берто, не бійся, можеш на себе потратити й більше. Головне, щоб ти була здоровенька...

1911

Мій любий друже Ойленбург^[5]*, якщо, звісно, я ще маю право так називати вас після всього бруду, вилитого на нас цим негідником Гарденом у його газетних статтях, після яких я був змушений із болем у серці підкоритися тому, чого вимагали від мене державні інтереси, — і залишити напризволяще свого вірного супутника у мандрівках, радника та друга. Але радійте разом зі мною, любий графе: сталося! Сьогодні я нарешті призначив грос-адміралом свого міністра морських справ Тірпіца, який так уміло давав собі раду в рейхстазі із лівими лібералами. Ви не раз м'яко картали мене за надмірну детальність моїх нотаток про наш флот, коли я тішив свій невеличкий талант і малював просто на обкладинках тек із документами, а іноді й у самих цих нестерпно нудних документах, малював під час найбільш нестерпних засідань, малював, докоряючи нам, — французький корабель «Шарль Мартель» і французькі ж броненосці першого класу, серед яких і «Жанну Д'Арк», а потім новозбудовані російські броненосці «Петропавловськ», «Полтава» та «Севастополь», зображав їх як потужну морську силу з усіма захисними баштами та іншими нововведеннями. Бо інакше що б ми могли протиставити англійським дредноутам до того, як закони про флот не дозволили нам урешті діяти? Хіба що чотири броненосці класу «Бранденбург», і це все. Але ті мої нотатки з описами всіх можливостей гіпотетичного ворога — у цьому ви, мій любий друже, зможете переконатися з доданого мною матеріалу, — це вже не просто нариси, а цілком готова наша відповідь: тут ми вже фактично пливемо у водах Північного та Балтійського морів, швартуємося у Кілі, Вільгельмсгафені чи Гданську.

Я знаю, ми втратили багато років. Наші люди, на жаль, були не надто тямущі у *rebus navalibus*^[6]. Ми мусили розвинути у простому народі зацікавленість або й справжнє захоплення мореплавством. Слід було створити морський клуб, прийняти відповідні закони. І тут я мушу зазначити, що англійці — точніше, мої любі англійські кузени — мимоволі допомогли нам, коли під час англо-бурської війни — ви ще пам'ятаєте це, мій любий друже — геть незаконно змусили два наші кораблі зайти в порт біля східноафриканського узбережжя. У нас усі

страшенно обурилися цим. І це допомогло в рейхстазі. Тоді викликала шалену реакцію навіть моя репліка: «Ми, німці, повинні протиставити англійським дредноутам наші броненосці “Безстрашні”». (Так, так, любий друже Ойленбург, я знаю: моєю найбільшою спокусою завжди була і є телеграфна агенція Вольфа^[7]).

І ось перші здійснені мрії вже вирушили у плавання. А далі? Далі всім буде займатися Тірпіц. А мені залишається моє святе задоволення — продовжувати малювати на папері лінкори та броненосці.

Ну а тепер серйозно, повернімося до мого письмового столу, — ви ж знаєте, що я сиджу за ним у сідлі, постійно готовий до атаки. Після щоденної ранкової прогулянки на коні я мушу увічнити на папері сміливі сцени боїв нашого юного флоту із ворогами, бо ж мені відомо, що Тірпіц, як і я, робить ставку на великі кораблі. Ми повинні ставати швидшими, мобільнішими, завжди готовими дати відсіч. Тож мені спадають на думку відповідні ідеї. Часто я почуваюся так, ніби під час моєї творчої праці у мене з голови просто вистрибують велетенські кораблі. Наприклад, учора численні важкі крейсери, такі як «Зейдліц» чи «Блюхер», спершу з’явилися в мене перед очима, а потім зійшли з-під моїх рук на папір. Я бачив перед собою в кільватері цілі ескадри. Серед них усе ще бракує великих бойових суден. Саме тому підводні човни можуть ще зачекати, принаймні так вважає Тірпіц. От якби лишень ви, мій найкращий друже, світла голова і шанувальник мистецтв, як колись, були поряд зі мною! Якими пророчими і сміливими були би наші розмови. З якою готовністю я би заспокоїв усі ваші страхи. У кожному разі, любий мій друже Ойленбург, я хочу бути правителем-миротворцем, але добре озброєним миротворцем...

1912

І хоча я тоді заробляв собі на життя як береговий робітник у гідротехнічному управлінні Потсдама, однак ще й писав вірші — про близький кінець світу і про те, що смерть розправила над усіма нами свої крила, — а отже, був готовий до будь-яких страхіть. Це сталося в середині січня. За два роки до того я вперше побачив його виступ у казино «Ноллендорф» на вулиці Кляйста, де по середах вечорами збирався «Новий клуб». Потім я їздив туди все частіше, щоразу, коли міг знайти час на таку довгу мандрівку. Мої сонети не були особливо

популярними, а от не чути про нього було практично неможливо. Згодом я знову мав нагоду випробувати на собі силу його слів — у «Неопатетичному кабаре». Там були ще Бласс і Вольфенштайн. Його вірші проходили повз мене галасливими колонами. Цей марш монотонних монологів, який вів просто до бійні. Але потім дитина-велетень вибухнула. Це скидалося на минулорічне виверження вулкана Кракатау. Тоді він уже дописував до видання Пфемферта «Акціон»; приміром, відразу після Марокканської кризи, коли все вже перевернулося догори ногами і ми майже почали сподіватися, що незабаром станеться вибух, він написав свій вірш «Війна». У мене досі у вухах дзвенять слова:

*Незліченні мерці в очереті лежать під водою,
Білі смерті птахи накрили їх тінню блідою...*

У нього взагалі часто вживалося чорне і біле, особливо біле. Тож нічого дивного, що він знайшов єдину чорну пляму на безкінечному білому полі замерзлого ще кілька тижнів тому Гафеля, — ця чорна діра ніби чекала на нього.

Яка втрата! Але ми питали себе, чому газета «Фоссіше цайтунг» не опублікувала некролог? Лише коротке повідомлення: «У вівторок, у другій половині дня, під час катання на ковзанах референдар доктор Георг Гейм і кандидат юриспруденції Ернст Бальке випадково впали поблизу селища Кладов у ополонку, прорубану в замерзлій річковій поверхні для водоплавних птахів».

І все. Але ось що відомо точно: ми помітили це нещастя з острова Шваненвердер. Я разом зі своїм асистентом у гідротехнічному управлінні та кілька інших рятувальників на ковзанах кинулися до небезпечного місця, але знайшли там лише палицю з елегантно різьбленою ручкою та рукавиці. Як з'ясувалося згодом, речі належали Гейму. Можливо, він намагався допомогти другові, який утратив до ополонки, і через це його самого затягло під воду. Чи Ернст Бальке потягнув його за собою. Або ж це було подвійне самогубство.

Крім того, «Фоссіше цайтунг» надрукувала, що Гейм був сином військового адвоката у відставці та жив за адресою: Шарлоттенбург, Кьонігсвег, 31, — так, ніби все це було важливим. Батько загиблого

Бальке був банкіром. І жодного слова про те, що ж змусило двох юнаків добровільно з'їхати з безпечної ковзанярської доріжки, позначеної оберемками соломи і жердинами. Ні слова про внутрішній біль нашого, вже тоді втраченого покоління. Ні слова про вірші Гейма. Добре принаймні те, що одне недавно створене видавництво під назвою «Револьт» встигло видати його книгу. Незабаром мали вийти друком також його оповідання. Лише газета «Берлінер тагеблатт» надрукувала не тільки повідомлення про нещасний випадок, а й коротку згадку про те, що загиблий референдар був ще і літератором та опублікував збірку віршів «Вічний день», у якій продемонстрував «сліди» обдарованості. «Сліди»! Це було жалюгідно.

Працівники нашого гідротехнічного управління витягали його тіло з води. Мої колеги невтомно кололи лід на Гафелі й шукали труп на дні так званими покійницькими гаками, але при цьому підсміювалися наді мною, коли я називав «сліди» Гейма «надзвичайно величними» і цитував із найсвіжіших його творів:

*Всі погляди на вулиці скеровані вперед,
Небес величні знаки понад ними*

Врешті-решт його знайшли. А я поїхав назад до Потсдама і відразу ж написав присвячений Геймові вірш під назвою «Якір смерті», який Пфемферт навіть хотів надрукувати, але потім із вибаченнями повернув.

Тіло Ернста Бальке, молодшого за Гейма на рік, побачив рибалка, як оперативно повідомила газета «Кройццайтунг»; труп плавав під льодом. Рибалка пробив кригу і витягнув тіло гаком. Обличчя Бальке було спокійним. Натомість Гейм притягнув ноги до живота і лишився назавжди в позі ембріона. Його обличчя було спотворене гримасою болю, а руки — обдерті до крові. Він лежав на порубаній кризі взутий у бігові ковзани.

Гейм лише виглядав грубуватим і сильним, однак усередині його роздирали суперечливі бажання. Попри свою ненависть до військової справи, він за кілька тижнів до смерті записався добровольцем у піхоту Ельзасу. Але при цьому він мав безліч аж ніяк не сумісних із війною планів. Приміром, мені було відомо, що він збирався писати драми...

1913

Невже це я збудував цю страхітливу масу, цього кам'яного велетня, це експресивне божевілля, ці гранітні екскременти архітектора, ні, точніше, хоч і не планував і не розробляв макет, але впродовж чотирнадцяти років був тут відповідальним керівником будівництва, закладав фундамент, закріплював його, а потім зводив, один за одним, різні шари цієї махини, яка тепер сягає аж до неба? Сьогодні, через добрий рік після того, як було врочисто закладено перший камінь, а один із моїх шліфувальників власноручно вирівняв останні шви, я звернувся до придворного радника Тіме, який очолює Спілку патріотів, — саме він назбирав по всій країні шість мільйонів — із такими словами:

— Трохи колосальне вийшло все, хіба ні?

— Так і має бути, Краузе. Так і повинно бути. Наш дев'яносто один метр переплюне пам'ятник Барбароссі^[8], скажемо приблизно, на двадцять шість...

А я на це:

— А пам'ятник кайзерові біля Порта-Вестфаліка^[9] — майже на тридцять...

— А Колону Перемоги в Берліні^[10] — точно на тридцять...

— А про пам'ятник Армінію^[11] взагалі мовчу! Як і про монумент мюнхенській Баварії^[12], що має всього двадцять сім метрів...

Придворний радник Тіме, схоже, не відчув іронії в моєму голосі:

— У кожному разі наш патріотичний пам'ятник^[13] буде урочисто освячений рівно через сто років після визначної битви.

Я додаю трохи сумнівів до його патріотичної патоки:

— Ну навіть якби він був трохи меншим, то теж було б нічого.

А далі продовжую вже професійним сленгом і починаю знову висловлювати всі недоліки фундаменту:

— Там суцільне сміття з Лейпцига та околиць, безліч шарів сміття.

Але ніхто не звернув уваги на всі мої застереження про те, що на такому фундаменті не можна будувати, бо неминуче з'являться тріщини і треба буде постійно робити ремонт.

Тіме знуджено слухає мене, так ніби в нього вже є необмежені кошти на цей ремонт.

— Однак, — додаю я, — якби ми вирішили будувати не на горі сміття, а на твердому фундаменті поля бою, то знайшли би безліч черепів та кісток, шаблі та списи, шматки мундирів, цілі й розбиті шоломи, офіцерські відзнаки та піхотинські гудзики, серед яких прусські, шведські, габсбурзькі, а також і від Польського легіону і, звісно ж, французькі, особливо гудзики французької гвардії. Тут не бракувало трупів. Об'єднані нації пожертвували не менше ста тисяч своїх синів.

Потім я знову перейшов до суті, заговорив про сто двадцять тисяч кубів бетону і п'ятнадцять тисяч — граніту для вирівнювання. Придворний радник Тіме пишався собою і називав монумент «гідним померлих». Далі він привітав архітектора цієї пошматованої будівельної маси професора Шміца, а той подякував Тіме за пошук грошей і за довіру.

Я запитав обох панів, чи вони справді переконані, що на вершині гранітної брили, точнісінько посередині, має бути висічена інскрипція: «Бог із нами». Обидва спершу подивилися на мене здивовано, а потім мовчки похитали головами й рушили до кам'яного велетня, який привалив собою колишнє сміттєзвалище. Я подумав собі, що краще було би вирізьбити з граніту обох цих товстоблих чоловіків, а між ними встановити м'язистих атлетів, які, пліч-о-пліч, здійматимуться над пам'ятником високо вгорі.

Наступного дня мало відбутися урочисте відкриття скульптури. Чекали не лише на кайзера Вільгельма, а й на короля Саксонії, хоча в цій битві Саксонія воювала якраз проти Пруссії... Ясне жовтневе небо обіцяло королівський день. Один із моїх шліфувальників мармуру — думаю, це точно був соціаліст, — сплюнув:

— Таке ми, німці, вміємо. Монументи зводити! І хто б там рахував, скільки воно коштує.

1914

Після багатьох марних спроб двох моїх колег з інституту мені приблизно в середині шістдесятих років нарешті вдалося-таки вмовити обох старших панів зустрітися зі мною. Можливо, мені більше пощастило, бо я була молодою жінкою, а до того ж зі Швейцарії, що означало додатковий бонус нейтральності. Мої листи описували нашу

дослідницьку діяльність достатньо вичерпно й чітко, і їх почули, як чують тихий або несміливий стукіт у двері, — тож не минуло й кількох днів, як від обох панів одночасно надійшли листи про згоду.

Я розповіла своїм колегам про цю незвичайну пару, трохи схожу на археологічну знахідку. Потім замовила затишні номери в готелі «Цум Шторхен». Там ми й зустрілися, у ресторані, який спеціалізується на м'ясних стравах із грилю та з вікна якого видно річку Лімнат, ратушу на протилежному березі та дім «Цум Рюден». Пан Ремарк, якому тоді було шістдесят сім, прибув із Локарно. Він за всіма ознаками був гедоністом, тож здавався більш тендітним за міцного пана Юнгера, якому хоча вже й виповнилося сімдесят, та він поводився підкреслено спортивно. Юнгер жив у землі Баден-Вюртемберг, і перед тим, як приїхати до нас із Базеля, здійснив пішохідну мандрівку через Вогези до колишнього кривавого поля битви на вершині Гартманнсвайлера.

Наша перша розмова явно не клеїлася. Мої «свідки епохи» говорили про швейцарські вина, на яких добре зналися: Ремарк хвалив тессінські сорти, Юнгер віддавав перевагу винам із провінції Церматт. Обидва дуже старалися справити на мене враження своїм ідеально «законсервованим» шармом. Їхні спроби говорити зі мною швейцарською німецькою справляли кумедне враження і швидко втомлювали. Аж поки я не процитувала початок популярної в роки Першої світової війни пісні невідомого автора «Танець мертвих у Фландрії»:

*Сіла смерть на коня вороного,
З чорним каптуром плащ на ній знову.*

Тоді спершу Ремарк, а потім і Юнгер підхопили похмуру сумну мелодію, обидва знали завершальні слова:

*Смерть по Фландрії мчить,
На чорнім коні летить.*

А потім обидва подивилися в напрямку Гроссмюнстера, вежі якого стриміли в небо, вище дахів будинків на Шіффленде.

Після цієї хвилинної задуми, яка переривалася легеньким покашлюванням, Ремарк сказав, що восени чотирнадцятого року, коли він ще просиджував штани за шкільною партою в Оснабрюку, полки добровольців уже стікали кров'ю біля Біксшооте та Іпра, і на нього тоді справила неймовірне враження легенда про Лангемарк, яка розповідає про солдат, що зустрічали кулеметні черги англійців співом німецького гімну. Можливо, не один клас гімназистів записався в добровольці саме через це, а ще — за намовами вчителів. Загинув чи не кожен другий. А ті, що вижили, назавжди лишилися душевно скаліченими, як і він сам (а він, до речі, не мав права вчитися в гімназії). У кожному разі він вважає себе «живим мерцем».

Юнгер із поблажливою посмішкою вислухав шкільні спогади свого колеги, освіта якого обмежилася реальним училищем, потім назвав культ Лангемарка «псевдопатріотичним кічем», однак далі визнав, що й сам ще задовго до початку війни відчув потяг до небезпеки, прагнення пережити щось надзвичайне, «навіть якщо для цього й доведеться служити у Французькому іноземному легіоні».

— А коли вже це почалося, ми всі відчули, що зрослися в одне ціле. Та навіть після того як війна таки показала свої кігті, битва як внутрішній досвід продовжувала захоплювати мене — аж до самого її кінця, який я зустрів у званні командира штурмової групи. Зізнайтеся, шановний Ремарку, що навіть у вашому дебютному романі «На Західному фронті без змін», найкращому вашому творі, ви описуєте силу солдатської дружби, яка триває аж до смерті, і в цих описах відчувається зворушення.

— Ця книга, — відповів Ремарк, — не описує моїх особистих переживань, а збирає фронтові враження всього спаленого війною покоління. Моя служба в лазареті дала мені достатньо матеріалу.

Не можу сказати, що мої поважні співрозмовники почали сваритися, але вони підкреслено наполягали на тому, що дотримуються протилежних поглядів на війну, пишуть дуже по-різному і взагалі походять із цілковито різних середовищ. Якщо один із них досі називав себе «невиправним пацифістом», то інший вимагав, щоб його вважали «анархістом».

— Та що ви кажете! — вигукнув Ремарк. — У своєму романі «У сталевих грозах» ви аж до останнього наступу Людендорффа були хлопчиком у пошуках пригод. Легковажно зібрали штурмову групу,

щоби просто задля кривавої розваги нашвидкуруч захопити двох полонених, а якщо вдасться, то ще й дві пляшки коньяку...

Але потім він визнав, що колега Юнгер у своєму щоденнику досить точно описує окопну та позиційну війну, як і вельми влучно передає характер війни на виснаження.

Ближче до кінця нашої першої розмови, коли письменники вже випили дві пляшки червоного вина, Юнгер знову повернувся до теми Фландрії:

— Коли через два з половиною роки ми сиділи в шанцях на фронтівій ділянці Лангемарка, то знайшли в них зброю, портупеї та гільзи від патронів із чотирнадцятого року. Там були навіть шоломи тодішніх добровольців, так звані пікельгаубе...

1915

Наша наступна зустріч відбувалася в «Одеоні», достойній старій кав'ярні, де ще Ленін читав «Нойє Цюрхер Цайтунг» та інші часописи і при цьому потай планував революцію — перед своєю подорожжю в Росію, здійсненою за німецької підтримки. Але нас цікавило не майбутнє, а навпаки, минуле. Насамперед обидва наполягли на тому, що наша зустріч має перетворитися на сніданок із шампанським. Мені дозволили обмежитися помаранчевим соком.

Поміж круасанами і тарілкою із сирами на мармуровому столику лежали, мов речові докази, дві книги, довкола яких велася жвава суперечка: щоправда, наклад «На Західному фронті без змін» був у десятки разів більшим, ніж «У сталевих грозах».

— Це правда, — погодився Ремарк, — цей роман став бестселером. Але після тридцять третього, коли книгу було публічно спалено, вона близько дванадцяти років не видавалася ні в оригіналі, ні у перекладах, тоді як ваші військові гімни протягом усього цього часу, вочевидь, були доступними.

На це Юнгер промовчав. Аж коли я зробила спробу почати розмову про окопну війну у Фландрії та на вапнякових ґрунтах Шампані, розгорнула карти відповідних регіонів і поклала їх на прибраний після сніданку стіл, він заговорив про наступ і контрнаступ на Соммі та підкинув у нашу розмову ключове слово, від якого ми вже не змогли відступити:

— Вам, шановний пане Ремарк, уже не довелося носити цей нещасний шолом, пікельгаубе, бо на нашій ділянці фронту від червня п'ятнадцятого року його замінили шоломом сталевим. То була пробна партія цих шоломів, які після численних невдач розробив капітан артилерії на ім'я Шверд, — він здійснював це наввипередки з французами, які у той час також почали переходити на сталеві шоломи. Й оскільки Крупп так і не зміг виготовити необхідний сплав сталі з хромом, замовлення отримала сталеливарня в Тале. З лютого шістнадцятого року цей сталевий шолом носили на всіх ділянках фронту. Поза чергою його отримували військові під Верденом і Соммою, найдовше змушені були чекати на Східному фронті. Шановний пане Ремарк, ви не уявляєте, скільки зайвої крові нам довелося пролити, насамперед у позиційній війні, через оту безнадійну шкіряну шапку, яку часом, коли не вистачало шкіри, робили навіть із пресованої повсті! Кожен прицільний постріл вартував нам солдата, і кожен уламок снаряда її пробивав.

Потім він звернувся безпосередньо до мене:

— Навіть у вас, у Швейцарії, досі використовується міліцейський шолом, який є точною копією того самого сталевого шолома, лише трохи видозміненою, навіть отвори для вентиляції зроблені за тим же зразком.

Я зауважила:

— На щастя, наш шолом не мусив проходити випробування у так талановито описаній вами війні на виснаження.

Він проігнорував мої слова і продовжував закидати деталями промовисто мовчазного Ремарка: про антикорозійний захист за допомогою технології матування, яка надавала шоломові сіро-землистого кольору, про подовжену задню частину, про внутрішню оббивку з кінського волосу чи повстини.

Потім він скаржився на те, що цей шолом у шанцевій війні обмежував поле зору, бо його виступаюча передня сторона мала захищати верхню частину обличчя до самого кінчика носа.

— Ви ж розумієте, що під час операцій моєї штурмової групи цей важений шолом мені лише заважав. Тому я віддавав перевагу своєму лейтенантському кашкетові, тим більше що він мав шовкову підкладку.

Потім йому пригадалося ще дещо, на його думку, варте уваги:

— Між іншим, у мене на письмовому столі як пам'ятка лежить шолом геть іншої форми — максимально плаский, англійський. Ясна річ, прострелений.

Під час досить тривалої паузи мої гості пили чорну каву, а до неї сливову наливку «Пфлюмлі». А потім Ремарк сказав:

— Сталеві шоломи зразка М 16, а згодом М 17, були завеликі для новобранців, переважно зелених пацанів. Вони постійно з'їжджали на носа. З усього ще дитячого личка було видно лише переляканий рот і тремтяче підборіддя. Це було кумедно і водночас трагічно. А про те, що кулі, випущені зі зброї ворожої піхоти, чи навіть звичайна шрапнель таки пробивали сталь, розповідати зайве.

І він замовив ще одну наливку. Юнгер приєднався до нього. А мені, як «дівчинці», дозволили випити ще один свіжовичавлений апельсиновий сік.

1916

Ми довго гуляли набережною річки Ліммат, проминули Гельмгауз, а потім ішли берегом Цюрихського озера; я запропонувала зробити паузу в розмові на час цієї прогулянки, і обидва тримали цю паузу. А тоді Ремарк, який завдяки екранізації своїх романів став, вочевидь, заможним чоловіком, запросив нас до «Кроненгалле», досить вишуканого ресторану з мистецькими амбіціями: на стінах висіли оригінали імпресіоністів, але також Матісса, Брака, і навіть Пікассо — всі ці картини належали власникам закладу. Ми їли філе сига, потім картопляні плячки рьошті й теляче рагу, письменники завершили обід еспресо і арманьяком. А я дозволила собі явно завелику порцію шоколадного мусу, над яким сиділа ще довго.

Після того, як прибрали зі столу, я почала розпитувати про позиційну війну на Західному фронті. Обидва письменники і без допомоги своїх книг добре вміли розповідати про виснажливі багатоденні обстріли, які часто зачіпали не лише ворожі, а й власні позиції, причому це стосувалося всіх воюючих сторін, про багаторівневу систему фортифікацій із захистом для плечей, грудей та спини, про накриті землею сховки, про підземні ходи для мінування чи прослуховування, викопані під прикриттям майже впритул до позицій ворога, про плетіння дротяних загорож, а також про засипані та

затоплені шанці — мої співрозмовники могли дати вичерпну інформацію про що завгодно. Складалося враження, що вони нечасто діляться цими своїми спогадами, хоча Ремарк і зауважив відразу, що брав участь лише у копанні траншей:

— Я не бився в цих шанцях, хоча й бачив, що з них лишалося потім.

Але про що б не йшлося: про риття окопів, доставку їжі чи зведення ночами загорож із дроту, вони могли відтворити в пам'яті кожну дрібницю. Їхні спогади були дуже точними й детальними, і лише час від часу вони відволікалися на анекдоти, наприклад, історію про те, як Юнгер із дуже висунутого вперед окопу спілкувався з англійцями чи французами, до яких було не більше тридцяти кроків, використовуючи при цьому шкільні знання іноземних мов. Під час опису двох атак та контратак мене охопило відчуття, ніби я була при цьому присутня. Далі говорили про англійські міни та їхню дію, про так звані «торохтілки», пляшки з вибухівкою, шрапнель, нерозірвані снаряди і важкі гранати з різними детонаторами: ударним, запалювальним чи сповільненої дії, про звуки, які видають снаряди різного калібру, снаряди, що летять звідусюди.

Обидва знали на тому, як відтворювати голосом ці жахливі концерти під назвою фронтальний та фланговий артилерійський обстріл. Це мало бути схожим на пекло.

— Але, незважаючи ні на що, — додав Юнгер, — всі ми мали одну й ту ж рису, яка дозволяла перебороти нищівну силу війни та збагачувала нас усіх духовно, — це було радісне передчуття небезпеки, лицарська прага перемоги. Я можу впевнено стверджувати: за роки цих виснажливих битв вогонь бою виплавив чистий і справжній військовий дух...

Ремарк засміявся в обличчя своєму співрозмовникові:

— Ну що ви, Юнгер! Ви говорите, як жокей-аматор. Ці фронтівні свині у завеликих чоботях із засипаними землею серцями швидко озвіріли. Я припускаю, що вони цілком втратили і страх. Але не страх перед смертю, він завжди залишався з ними. Що вони вміли? Грати в карти, матюкатися, уявляти собі жінок із розведеними ногами та воювати, тобто вбивати за наказом. Професійні знання у них також були: вони могли поговорити про переваги малої піхотної лопати перед багнетом, бо ж лопатою можна не лише сильно вдарити у шию під

підборіддям, а потім ще й по голові, чи навіть врізати навскоси — поміж шиєю та плечем. І тоді вже легко проштрикнути тіло наскрізь, — а ось багнет часто застрягає між ребрами і доводиться ставати ногою на живіт, щоб його витягти...

Оскільки жоден кельнер — а вони в «Кроненгалле» були бездоганно вишколеними й обережними — не наважувався підійти до нашого галасливого столу, легке червоне вино доливав у келихи Юнгер, який його й вибрав для нашої, як він висловився, «робочої розмови». Він підкреслено повільно зробив ковток із келиха і сказав:

— Все правильно, любий Ремарку. Але це ніяк не вплине на моє переконання: коли я дивився на своїх солдат, нерухомо застиглих у шанцях зі зброєю в руках, із причепленими до рушниць багнетами, а потім бачив, як розривається освітлювальний патрон і один за одним зблискують сталеві шоломи та багнети, мене переповнювало відчуття непереможності. Нас можна розчавити, але не здолати.

Після короткої мовчанки, якої неможливо було уникнути, Ремарк спершу явно хотів щось сказати, але потім махнув рукою, — вони одночасно підняли свої келихи й допили останні ковтки, не дивлячись один на одного. Ремарк м'яв у долоні хустинку із нагрудної кишені піджака. Юнгер час від часу зиркав на мене як на жука рідкісного виду, якого явно бракує в його колекції. А я продовжувала воювати з явно завеликою порцією шоколадного мусу.

Згодом обидва невимушено й жартівливо говорили про жаргон «військових свиней» і про те, як функціонував «зіпсутий телефон», тобто як неперевірені чутки передавалися між солдатами під час спільних походів «до вітру». Коли вони вживали надто вже брутальні вислови, то вибачалися перед «панночкою», тобто переді мною. Врешті почали хвалити стиль фронтових репортажів один одного.

— Ну бо хто ще лишився, крім нас? — запитав Юнгер. — Щоправда, у французів є цей божевільний Селін.

1917

Відразу після сніданку — цього разу вже без шампанського, панове навіть погодилися на мою пропозицію поснідати мюслями Бірхера — ми продовжили нашу розмову, під час якої обидва дуже обережно — так, ніби я була школяркою, яку не можна шокувати, — розказували

мені про газову війну, точніше, про розпилення хлору, про цільове застосування отруйних речовин із групи «синій», «зелений» і навіть «жовтий хрест»; при цьому вони використовували як власний досвід, так і чужі розповіді.

Ми перейшли на отруйні речовини після того, як Ремарк згадав актуальну в момент нашої розмови війну у В'єтнамі; він вважав злочинним застосування там напалму та отрути для знищення рослин, так званий «Agent Orange». Він сказав:

— Того, хто скинув атомну бомбу, вже ніщо не зупинить.

Юнгер засудив систематичне нищення джунглів отруйними речовинами, які розпилюють на величезних територіях, сказавши, що це — логічне продовження газової війни, однак погодився з Ремарком у тому, що «американець», попри кращу матеріальну базу, програє «цю брудну війну», бо в ній не може проявитися «солдатський бойовий дух».

— Але якщо бути до кінця чесними, це ж ми першими застосували хлор проти французів — у битві під Іпром, у п'ятнадцятому, — сказав Юнгер.

І тут Ремарк закричав так голосно, що одна з офіціанток поблизу нашого столу спершу злякано застигла на місці, а потім кинулася геть:

— Газ! Газова атака! Газ!

А Юнгер почав відтворювати десертною ложкою звук дзвонів, що б'ють на сполох, та потім спинився, ніби почув якийсь внутрішній наказ, і враз посерйознішав:

— Відтоді, згідно з наказом, ми стали натирати зброю та всі металеві частини мастилом. Далі нам звеліли одягати протигази. А згодом ми побачили у Мончі, незадовго до битви під Соммою, солдат, які постраждали під час газової атаки: вони стогнали й задихалися, а з очей у них текли сльози. Але найгірше хлор впливає на легені — він їх випалює. Я бачив жертв цього газу не лише в наших, а й у ворожих шанцях. А невдовзі англійці почастивали нас фосгеном, який має такий специфічний солодкавий запах.

Настала черга Ремарка:

— Вони кашляли й задихалися по кілька діб, аж поки не викашляли цілком шматки своїх спалених легень. Та найгірше було те, що вони не могли вийти з окопів під час фронтального артобстрілу, бо газова хмара, ніби велетенська медуза, розпласталася над землею і проникла

в кожну ямку. Найбільше дісталось тим, хто зарано зняв протигаз... Особливо часто таке траплялося з недосвідченими новачками... Ці юні розгублені хлопці... Ці бліді обличчя приречених на смерть... У завеликих уніформах... Ще за життя на їхніх обличчях застигала моторошна маска мертвих дітей... Одного разу ми, копаючи траншеї, наблизилися до передової, і раптом побачили цілий окоп таких бідолах... Їхні обличчя стали синіми, а губи почорніли... Вони поспішили зняти протигаз — і назавжди лишилися сидіти в окопі... Задушилися кривавими згустками...

Обидва письменники вибачилися переді мною, мовляв, це вже трохи занадто для такої ранньої години. І взагалі їх лякає, що така юна панночка цікавиться страхіттями, які несе з собою війна. Я заспокоїла Ремарка, що намагався переплюнути Юнгера у спробах удавати із себе кавалера старої школи. Сказала, що не треба зважати на мене, бо ж фірма «Бюрле», яка замовила нам дослідження, вимагає повної достовірності і в деталях.

— Чи знаєте ви, який калібр випускали в Ерлікони на експорт?

Потім я попросила їх розказати ще більше подробиць.

І оскільки Ремарк мовчав, невідривно дивлячись на міст, що вів через Ліммат до міської ратуші, Юнгер, який справляв більш ділове враження, розповів мені про вдосконалення протигазів, а також про отруйну речовину під назвою «іприт», уперше застосовану в червні сімнадцятого року німцями — у третьому бою під Іпром. Цей газ був невидимим і майже без запаху, він скидався на туман, який зависає низько над землею, а його дія відчувалася аж через три-чотири години, коли клітини вже починали руйнуватися. Дихлородіетиловий тіоетер, він же «гірчичний газ» — масляниста сульфуроорганічна сполука, що поширюється крихітними крапельками, від яких не врятує жоден протигаз.

Далі Юнгер описав мені, як за допомогою отруйних речовин із групи «жовтий хрест» були переможені без бою і знищені ворожі шанці. І продовжив розповідь:

— Але пізньої осені англійці захопили під Камбре великий склад боеприпасів з іпритом — і застосували все це проти нас. Там було стільки сліпих... Скажіть-но, Ремарку, хіба не тоді був поранений найбільший ефрейтор усіх часів та народів?^[14]" Потім він потрапив до

лазарету в Пасевальку... Там зустрів кінець війни... І вирішив стати політиком...

1918

Після короткого походу по крамницях — Юнгер купив сигари, зокрема й вироби найстарішої в Європі фабрики сигар «Бріссаго», а Ремарк за моєю порадою придбав для своєї дружини Полетт шовковий шалик у Грідера, я відвезла обох панів у таксі на головний залізничний вокзал. У нас лишалося ще трохи часу, тож ми зайшли до кав'ярні на вокзалі. Я запропонувала на прощання випити по келиху легкого білого вина. І хоча все найважливіше вже було сказано, протягом наступної години я зробила ще кілька нотаток. Я поцікавилася, чи довелося їм під час останнього року війни мати справу з англійськими танками, які тоді почали активно застосовувати. Обидва відповіли, що особисто на них жоден танк не наїхав, а Юнгер додав, що його підрозділ зустрічався під час бойових операцій із багатьма «обгорілими велетнями». Солдати намагалися захищатися від танків за допомогою вогнеметів або ж кидали зв'язки ручних гранат.

— Ця зброя, — додав Юнгер, — тоді ходила ще в дитячих черевичках, так би мовити. Час швидких і мобільних танкових атак ще не настав.

Потім з'ясувалося, що обидва письменники були уважними спостерігачами повітряних атак. Ремарк пригадав, як у шанцях або в поході билися об заклад:

— Ставкою могла бути порція кров'янки або п'ять цигарок, і загалом не мало значення, який саме літак упаде — наш «Фоккер» чи англійський одномісний «Спад». Кількісна перевага все одно була не на нашому боці: на один наш літак припадало п'ять англійських або американських.

Юнгер підтвердив:

— Матеріальне забезпечення ворога було незрівнянно кращим, особливо в повітрі. Але ми все ж заздрили нашим хлопцям у трипланах. У повітряних боях усе відбувалося принаймні поліцарськи. Приємно було бачити неймовірну хоробрість пілотів, коли один-єдиний літак, з'явившись із сонячного боку, вишукував собі супротивника у ворожій шерензі. Яким був тоді девіз ескадрильї

Ріхтгофена? А, згадав: «Залізні, але божевільні!» І ніхто з них не зрадив цьому девізові. Вони були відчайдушні, але чесні. До речі, мій любий Ремарк, «Червоний бомбардувальник» — дуже корисна книга, навіть попри те, що шановний барон ближче до кінця своїх надзвичайно жвавих спогадів змушений визнати, що найпізніше в кінці шістнадцятого року про свіжу та радісну війну вже не йшлося. Внизу — лише болото і вирви з-під бомб. Усе раптом стало серйозно й затято. Та він усе ж залишався сміливим — аж поки і його не зняли з неба. На землі така позиція теж себе виправдовувала. Ясна річ, матеріальна перевага була не на нашому боці. Непереможні у битві! — так це називалося. А за спиною в нас розгоралася революція. Але якщо я почну пригадувати всі свої поранення, щонайменше чотирнадцять: п'ять — із гвинтівок, два — від осколків гранати, одне — шрапнель, чотири — на рахунку ручних гранат, а ще два — від усіляких інших осколків, — разом із прострілами навиліт близько двадцяти шрамів, — усе це разом переконує мене, що воно того таки було варте!

Ці підрахунки він завершив гучним сміхом, схожим водночас на сміх і старця, і юнака. Ремарк, який сидів заглиблений у свої думки, відповів:

— З цим я не збираюся конкурувати. У мене влучили лише раз. І мені цього вистачило. Ні, геройськими вчинками я похвалитися теж не можу. Потім я працював уже тільки в лазареті. Там я побачив і почув більш ніж достатньо. З вашою прикрасою на шії під назвою «За відвагу» я теж конкурувати не можу. Але нас таки перемогли. В усіх сенсах цього слова. А вам і таким, як ви, просто бракує сміливості визнати поразку. І цієї сміливості немає, здається, й досі.

Цим було все сказано? Ні. Юнгер підрахував жертв епідемії грипу, яка лютувала в останні роки війни в обох ворожих таборах:

— Близько двадцяти мільйонів померлих від грипу, майже стільки ж загинуло на полі бою, — але солдати принаймні знали, за що гинуть!

Ремарк запитав дуже тихо:

— Боже мій, то за що ж?

Я несміливо поклала на стіл знамениті романи обох авторів і попросила автографи. Юнгер підписав мені книгу словами: «Для нашої мужньої панночки», а Ремарк залишив зізнання: «Як солдати перетворювалися на вбивць».

Тепер і справді було сказано все. Вони допили вино. Майже одночасно — Ремарк трохи раніше — підвелися зі своїх місць, уклонилися, але руки один одному не подали; обидва при цьому поцілували мені руку та попросили не супроводжувати їх на перон, тим більше, що в них лише невеликі валізки. Через п'ять років Ремарк помер, а Юнгер, здається, вирішив прожити наше століття до самого кінця.

1919

Усі вони — переможці, усі виграли війну. Й усі — завдяки банку. Гляньте, приміром, на он того: він заробив мільйони на фарші для котлет «Братолін». Та насправді то була якась січка — кукурудза, горох і бруква. У ковбасу цю масу теж клали. А тепер усі ці виробники псевдоковбаси кричать: «Ми були другим фронтом у тилу!» — не те що ті, які випустили замало гранат, чи жінки, які завдавали чоловікам підступних ударів іззаду... як ножем у спину... А мій чоловік, до речі, якого вони вже в самому кінці забрали в штурмовики, повернувся калікою, а обидвох дівчаток, і так хворобливих, забрав грип. І Еріх, мій єдиний брат... Він був моряком, пережив усі ці Доггер-банки та Скагерраки, усе пережив, та вже в Берліні, у Республіці, куди він, разом зі своїм батальйоном, прибув із Кіля, його таки вбили — на барикадах. Мир, кажете? Я можу з цього тільки посміятися. Який там мир! Усюди досі стріляють. І досі їдять брукву. Бруква у хлібі, у фрикадельках. Я навіть пляцки пекла з брукви. Додала букових горішків і спекла, бо була неділя і мали прийти гості. А тут бачу — в газеті пишуть про тих, хто продавав нам за дурні гроші ароматизовану крейду як приправу до м'яса, — і вони торочать про ніж у спину і все таке. Ну ні! Їх усіх треба пристрелити або повішати на ліхтарі, щоб більше не продавали жодних підробок. Про яку зраду вони говорять? Ми просто вже не хочемо ні кайзера, ні брукви. Але й безкінечної революції теж не хочемо, і ніякого ножа — ні в спину, ні в груди. І хліб знову має бути таким як треба. І не якийсь там «Фрукс», а справжнє варення. І нормальні курячі яйця, а не «Аероль», де один крохмаль усередині. І ніякої м'ясної маси для гуляшу, а справжній кусень нормальної свині. От і все, тільки цього ми й хочемо. Бо вже ж нарешті мир. Тому я у нас, у Пренцлау, виступала за Республіку, виступала від

жіночої ради, від імені жінок із комітету постачання; ми склали петицію, її надрукували, і тепер вона висить на всіх афішних тумбах. «Німецька домогосподарко! — кричала я зі сходів перед ратушею. — Кінець брехні про тих, хто заробив на цій війні! Ніяких ножів у спину! Хіба ми не воювали всі ці роки на домашньому фронті, у тилу? Тут усе почалося ще в листопаді п'ятнадцятого: зник маргарин, зате брукви ставало більше. І що далі, то все гірше. Ні! Молока не було ніде, а тільки молочні таблетки «Доктор Карос». А потім почався грип і, як писали газети, «зібрав свої смертельні жнива». Тоді була страшна зима, навіть картоплі ніде не лишилося — сама бруква. Мій чоловік, коли приїхав у відпустку, казав, що вона на смак — як дріт. А тепер — після того, як Вільгельм з усіма своїми багатствами дав драпака звідси до Голландії, де в нього замок, — тепер нам кажуть, що це ми були дезертирами на домашньому фронті, та ще й підступно встромляли ніж у спину...»

1920

— Будьмо здорові, панове! Після стількох сумних тижнів можна тепер і посвяткувати. Але перш ніж я піднесу свій келих, мушу сказати дещо: наша країна без залізниці — ніщо! Нарешті у нас є залізниця. У нашій дурнуватій конституції хоч це було написано чітко: завданням держави є... І треба ж так, щоб наполягли на цьому якраз наші товариші-соціалісти, яким батьківщина взагалі-то до лампочки. Те, що колись не вдалося канцлерові Бісмарку, і що не судилося Його Величності і за що нам довелося так дорого заплатити під час війни — бо ж залізниця була розділена через двісті десять типів локомотивів, без загальних норм та правил, а тому часто бракувало запасних частин, тож військові ешелони з амуніцією, які терміново мали їхати на фронт, під Верден, застрягали десь по дорозі, і, можливо, цей хаос і позбавив нас перемоги, — так от, саме соціалісти навели з цим порядок. Повторюю, ті самі соціалісти, які були готові до зради в листопаді, — саме вони якщо не здійснили цей давно необхідний крок, то бодай зробили його реальним. Бо — запитаю я вас — яка користь була нам від того, що залізнична колія у нас прокладена всюди, поки Баварія та Саксонія не хотіли об'єднати залізницю в загальну мережу, причому протестували вони виключно через ненависть до Пруссії, не зважаючи

ні на Божу волю, ні на докази тверезого глузду? Тому я завжди говорив: потяг до справжнього об'єднання всіх земель проїде тільки спільною для всієї країни залізничною колією. Або, як уже сказав у своєму мудрому пророцтві старий Гьоте: «Залізниця налагодить усе, чому заважає упертість князів...» Але спершу, мабуть, нам таки мали нав'язати цей мир, за умовами якого вісім тисяч паротягів та десятки тисяч пасажирських та товарних вагонів потрапили до жадібних і безсоромних рук ворога, завершуючи й так довгий ланцюжок невдач, тож урешті-решт, попри ненависть до цієї ідіотської Республіки, ми були готові підписати державні угоди з Пруссією та Саксонією, з Баварією і навіть із Гессеном, із землями Мекленбург-Шверин та Ольденбург; згідно з цими угодами держава переймала всі регіональні залізниці, які, до речі, були в страшених боргах, і ціна цієї передачі відповідала би сумі боргу, якби інфляція не зробила безглуздими всі підрахунки. Але коли я озирваюся на рік тисяча дев'ятсот двадцятий і коли стою тут перед вами із піднятим келихом, я можу спокійно сказати: «Так, панове, відколи закон про міжрегіональну залізницю отримав підтримку надійним капіталом у рентних марках, ми вилізли з боргів, і навіть можемо дозволити собі виплачувати репарації, яких від нас безсоромно вимагають, ми навіть збираємося модернізувати обладнання — і все це було б неможливо без вашої безцінної допомоги. І хоча мене — спершу лише потай, а потім уже й офіційно — назвали «батьком локомотива, який об'єднав Німеччину», я завжди знав, що внормувати галузь будівництва локомотивів можна лише спільними зусиллями. Про що б ми не говорили: про акціонерне машинобудівне товариство «Ганомат», яке випускає букси для паротягів, чи про «Краусс і К^о», що займається системами управління, чи про «Маффай» і циліндрові кришки, або «Борзінг», що монтує все разом, — усі ці підприємства, керівництво яких зібралось сьогодні за нашим святковим столом, збагнули: загальнонімецька залізниця означає не лише технічну єдність, а й об'єднання країни! Та щойно ми, нарешті, почали отримувати прибутки від експорту, — а нещодавно навіть у більшовицькій Росії професор Ломоносов дав високу оцінку нашому товарному локомотиву на гарячій парі — як відразу ж тут почувлися голоси про те, що залізницю треба приватизувати. Усі хочуть швидко заробити. Скоротити персонал. Закрити ті частини дороги, які нібито нерентабельні. Тут я можу хіба що застерегти: не забувайте

уроки минулого! Той, хто віддасть міжрегіональну залізницю в приватні, а іншими словами — в чужі руки, бо, зрештою, ці руки будуть чужинськими, зашкодить нашій бідній, приниженій батьківщині. Бо ще Гьоте, за чию далекоглядну мудрість ми сьогодні збираємося підняти наші келихи, казав своєму секретареві Еккерману...

1921

Любий Петере Пантер^[15], я зазвичай не пишу читацьких листів, але мій наречений, який читає все, що трапляється йому під руку, нещодавно підсунув мені за сніданком, під пашотницю з вареним яйцем, кілька Ваших справді кумедних текстів, і я довго та щиро реготала з них, хоча зрозуміла не всі політичні натяки. Ви пишете дуже гостро, але при цьому завжди дотепно. Мені таке подобається. Тільки в танцях Ви нічого не тямите. Бо коли Ви пишете про те, що «шиммі танцюють із руками в кишенях», то це неправда, чесне слово. Так буває, коли танцюють ванстеп, або фокстрот. До речі, Горст-Ебергард — який, як Ви правильно пишете у своїй статейці, дійсно працює на пошті, але він не поштар, а просто обслуговує у віконечку; ми з ним познайомилися минулого року на танцмайданчику «Шиммі у Вальтера», — так от, він танцює зі мною шиммі з обома руками, причому відкрито і притискаючись. А минулої п'ятниці, коли всієї моєї тижневої платні вистачило лише на пару панчіх, але нам дуже кортіло десь розважитися, — можливо, я і є Ваша «фройляйн Пізенванг», з якої Ви так дотепно підсміюєтеся, — ми з ним танцювали найновіший американський танець, чарльстон, на блискучому паркеті в Адміральському палаці, де відбувався конкурс із нагородами. Він — у позиченому фраку, я — у золотисто-жовтій спідничці вище колін!

Але нам ішлося не про гроші. Тут, пане Пантер, Ви помиляєтеся. Ми танцюємо лише для власного задоволення. Іноді навіть на кухні — під грамофон. Бо нам так хочеться. Танцюємо всюди. Бо це у нас усередині. Всюди. У животі, у плечах. Навіть в обох вухах, які в мого Горста-Ебергарда, як Ви правильно зауважили у своїй статті, таки стирчать. Бо насправді не має значення, шиммі чи чарльстон, — це рішення приймають твої ноги, воно визріває десь у нутрі, а потім пронизує тебе наскрізь. Такими хвилями, знизу вгору. Аж шкіра на голові свербить. Ми навіть трохи тремтимо при цьому і відчуваємо себе щасливими. А якщо Ви не знаєте, що таке щастя, — я маю на увазі щастя усвідомленої миті — то я можу давати Вам безплатні уроки на танцмайданчику «Шиммі у Вальтера», щовівторка і щосуботи.

Чесне слово! Обіцяю! І не бійтеся. Ми вчимося дуже поступово. Спершу будемо розігріватися й вивчати ванстеп. Я поведу Вас, а Ви дасте себе повести. Це просто питання довіри. До того ж це насправді простіше, ніж здається. А потім ми спробуємо затанцювати «Виключно банани». Там можна підспівувати. Від таких речей отримуєш море задоволення. А якщо до того моменту ви ще будете мати сили і мій Горст-Ебергард не заперечуватиме, ми з Вами станцюємо справжній чарльстон. Звісно, ноги будуть боліти, але зате це дуже надихає. І коли ми вже будемо у відповідному настрої, я, спеціально для Вас, відкрию свою коробочку. Не бійтеся! Тільки трохи. Ви не встигнете звикнути. Тільки для того, щоб стало веселіше, чесне слово.

До речі, мій Горст-Ебергард каже, що Ви пишете переважно під псевдонімом. Часом Пантер, іноді Тигр, або й Пан Горобець. І що насправді Ви, як він десь вичитав, низенький товстенький польський єврей. Але це не страшно. Моє прізвище теж закінчується на «кі». А товстуні — зазвичай найкращі танцюристи. І якщо наступної суботи Ви будете у своїх штанях із широкими кишенями та матимете гарний настрій, то ми з Вами вип'ємо пляшечку або й дві шампусика. І я розкажу Вам, як усе відбувається у нас, у взуттєвій крамниці. Я працюю у Ляйзера, у чоловічому відділі. Тільки про політику говорити не будемо. Обіцяєте?

З найкращими побажаннями Ваша Ільзе Лепінскі.

1922

Ну що ви всі від мене хочете почути? Ви, журналісти, і так знаєте все краще за мене. Правду? Я вже сказав усе, що можна було. Але ж мені ніхто не вірить. «Безробітний і з поганою славою», — так про мене написали в судовому протоколі. Казали: «Цей Теодор Брюдігам — шпигун. Його найняли соціалісти і реакціонери». Та насправді заплатили тільки люди з бригади Ергардта, які продовжували щось робити навіть після того, як Каппський заколот^[16] провалився і саму бригаду розпустили. А що їм лишалося? І що мають на увазі під «нелегально», якщо незаконним є все, що тут коїться, а ворог — зліва, а не справа, як стверджує канцлер Вірт? Але не капітан корвета Ергардт відповідав за гонорари, а капітан Гоффманн. А він точно

належить до О. К.^[17] За інших це аж так достеменно не відомо, бо вони самі часто не знають, хто належить до Організації, а хто — ні. Невеликі суми давав і Тіллесен. Брат того самого Тіллесена, який стріляв у Ерцбергера, і такий же ревний католик, яким був той головний із центру, що утік. Тіллесен тепер сидить в Угорщині чи ховається деінде. Але якщо чесно, то мене наймав Гоффманн. Я мав вистежувати для «Організації “Консул”» лівих — не лише комуністів, а й інших. А ще він повідомив мені, хто буде наступним за листопадовим зрадником Ерцбергером. Звісно, що соціаліст *Шайдемманн* і «політик-виконавець»^[18] Ратенау. На рейхсканцлера Вірта також були свої плани. І це правда, що саме я попередив *Шайдемманна* у Касселі. Чому? Бо я вважаю, що діяти треба не вбивствами, а хоча б напівлегальними методами, і насамперед у Баварії. Треба спершу підважити всю систему, тоді повалити, а потім, як Муссоліні в Італії, збудувати впорядковану національну державу. І якщо немає іншого виходу, то хай навіть під керівництвом цього єфрейтора Гітлера. Він хоч і психопат, але природжений оратор, який уміє впливати на маси, а найбільшу популярність має саме в Мюнхені. Але *Шайдемманн* не захотів мене слухати. Мені ніколи ніхто не вірить. На щастя, нічого не вийшло, бо замах у Габіхтсвальді, коли збиралися хлюпнути в обличчя синильною кислотою, провалився. І це правда, що його врятували вуса. Звучить смішно, але так воно все й було. Саме тому від цього методу й відмовилися. І я справді вважаю це огидним. Тому я й вирішив працювати на *Шайдемманна* та його людей. Але соціалісти не повірили мені, коли я сказав: за «Організацією “Консул”» стоїть Державне управління обороною, відділ пропаганди. І, звісно ж, Гельфферіх, саме з його банку надходять гроші. Ну і від Стіннеса, ясна річ. Для плутократів ці суми дорівнюють чайовим. У кожному разі Ратенау, який і сам капіталіст і якого я також попереджав, міг здогадатися, до чого йде. Бо Гельфферіх і його кампанія «Геть Ерцбергера!» привела замах до гасла: «Тільки зрадник батьківщини міг погодитися на ганебний мир із французом Фошем^[19]», — і цим, ще до пострілу, заплямувала Ратенау тавром «політика-виконавця». Але пан міністр не зважав ні на що — і не повірив мені. Бо те, що він в останній момент, коли процес було запущено, вирішив провести конфіденційну розмову з Гуго Стіннесом, як капіталіст із капіталістом, уже не могло його врятувати, тим більше що він був євреєм. А коли я

попередив його: «Ви будете в найбільшій небезпеці дорогою вранці до міністерства», — він відповів мені з характерною для цих грошовитих євреїв зверхністю: «Як я можу вірити вам, пане Брюдігам? Мені казали, що у вас дуже погана репутація». Тож нічого дивного, що згодом, під час судового розгляду, генеральний прокурор не дозволив мені свідчити, стверджуючи, що я «запідозрений як співучасник злочину». Суд, звичайно ж, не хотів згадувати про «Організацію “Консул”». Сірі кардинали повинні залишатися в тіні. Щось там плутано згадували про організації, діяльність яких, імовірно, нелегальна. Тільки один отой дурник, фон Саломон, який удавав із себе письменника, ще під час допиту вибавив усі імена. Йому за це дали п'ять років, хоча він всього-на-всього найняв водія в Гамбурзі. У кожному разі всі мої попередження виявилися марними. Усе сталося точно так, як і у випадку Ерцбергера. Уже тоді хлопці з бригади були вишколені для абсолютного послуху, і завдяки цьому «Організація “Консул”» могла просто вибрати виконавців — Шульца і Тіллесена — шляхом звичайного жеребкування. Справа була простою й зрозумілою. Як ви, мабуть, уже встигли прочитати у вашій пресі, вони його знайшли у Шварцвальді, куди він поїхав із дружиною та донькою відпочити. За ним стежили під час його прогулянки з іншим чоловіком із центру. З дванадцяти пострілів фатальним виявився один — у голову. Того, хто був із ним — його звали доктор Діц, — лише поранили. Убивці після скоєного спокійнісінько помандрували собі до розташованого неподалік Оппенау й усілися пити каву в якомусь пансіоні. А от чого ви точно не знаєте, шановні панове, так це того, що у випадку Ратенау — також шляхом жеребкування — було вирішено, що один із убивць ще до замаху піде до сповіді й усе розповість священикові, а той передасть інформацію далі, канцлерові Вірту (щоправда, при цьому не порушить таємниці сповіді і не називатиме жодних імен). Та Ратенау не хотів вірити ні мені, ні священику. І навіть керівництву франкфуртського Об'єднання німецьких євреїв, яке попередив знову ж таки я. Його так і не вдалося переконати, і він відмовився від захисту поліції. Навіть більше — він наказав везти його 24 червня з його вілли, що в Грюневальді на Кенігсаллеє, до Вільгельмштрассе, як завжди, у відкритому автомобілі. Навіть власного водія він не захотів послухати. Тому все пройшло, як книжка пише. Аж усім добре відомо, що на Кенігсаллеє, а точніше, на розі

Ерденер / Лінарштрассе, водій змушений був загальмувати, бо дорогу йому перекрила бричка, візника якої, до речі, не допитували. За бричкою було авто марки «мерседес», і звідти пролунало дев'ять пострілів, п'ять із яких влучили. Потім «мерседес» обігнав машину Ратенау і навздогін кинув туди ще й гранату. Вбивці були не лише справними солдатами, а й ненавиділи все не німецьке. Техов був за кермом «мерседеса», Керн вправно поводився з пістолетом-кулеметом, а Фішер — той, який сам себе пристрелив під час утечі — кинув гранату. Але все це вдалося лише завдяки тому, що ніхто не захотів повірити мені, спецагентові з поганою репутацією на ім'я Брюдігам. Незабаром «Організація “Консул”» припинила фінансування, а через рік завершився кривавою невдачею марш єфрейтора Гітлера до мюнхенської Фельдгерренгалле^[20]. Моя спроба попередити Людендорффа теж виявилася марною. Того разу я працював безплатно, бо мені на грошах ніколи не залежало. Тим більше, що вони й так знецінювалися з дня на день. Я переживав лише за свою країну. ...Як патріот, я... Але ніхто не хоче мене слухати. Навіть ви.

1923

Сьогодні купюри виглядають гарно. А мої внуки люблять бавитися ними, купуючи та продаючи уявні будинки; вони бавляться навіть тими кількома папірцями, які я зберегла ще з часів до падіння Берлінської стіни і на яких зображені колос і циркуль, але нулів на них небагато, тож для дітей — це дрібні гроші.

Гроші періоду інфляції я знайшла після смерті матері в її господарській книзі, яку я часто гортаю, бо все написане там про ціни та кулінарні рецепти викликає в мене сумні, але зворушливі спогади. Ох, моя бідна мама, їй довелося нелегко. Ми, четверо дівчат, завдали їй чимало клопоту, хоча, звісно ж, цього не хотіли. Я була найстаршою. І кухонний фартушок, який у кінці тисяча дев'ятсот двадцять другого року коштував — як я читаю — три з половиною тисячі марок, призначався точно мені, бо саме я допомагала мамі щовечора подавати нашим квартирантам цілий асортимент приготовлених нею страв, у які вона вкладала всю свою фантазію. Вишиту сукню за вісім тисяч купили моїй сестрі Гільді, хоча вона й не дуже любить згадувати її червоно-зелений візерунок. Але Гільда, яка в п'ятдесятих подалася на

Захід і яка ще дитиною була вельми впертою, взагалі завжди внутрішньо зрікалася всього минулого.

Ага, ці неймовірні ціни. Ми виростили з ними. І в Хемніці — як, мабуть, і скрізь тоді — ми співали лічилочку, яку мої внуки ще й досі вважають милою:

Раз, два, три і п'ять мільйонів.

Мама зварить макаронів.

Десять тисяч за корову.

Як не платиш — будь здоровий!

Квасоллю їли тричі на тиждень, або чечевицю. Бобові зростали в ціні, бо вони добре зберігаються, тож мамі слід було вчасно їх купити. Те ж стосувалося американських м'ясних консервів, десятки банок яких стояли одна на одній у кухонній шафці.

Отже, мама готувала голубці та вареники з американськими м'ясними консервами для трьох наших квартирантів, які через такий швидкий ріст цін змушені були платити за квартиру щодня. На щастя, один із жильців, якого ми, діти, називали дядьком Едді, під час Першої світової війни працював стюардом на пасажирському кораблі, тож мав у запасі цілий мішок срібних доларів. А оскільки після передчасної смерті тата дядько Едді був із мамою дуже близьким, то й у господарській книзі я знаходжу записи про те, що американський долар коштував спершу сім із половиною тисяч, потім — двадцять і більше мільйонів. А в кінці, коли в мішечку дядька Едді дзвеніло вже лише кілька срібних монет, вартість долара — хочете вірте, хочете ні — сягнула кількох білльйонів. У кожному разі завдяки дядькові Едді ми мали і свіже молоко, і риб'ячий жир, і серцеві краплі для мами. А часом, коли ми бували чемними, він винагороджував нас шоколадними пластинками.

Але дрібним службовцям та чиновникам, не кажучи вже про тих, хто залежав від державних виплат, жилося геть сутужно. На пенсію вдови мамі точно не вдалось би самотійно звести кінці з кінцями. А на кожному кроці було повно жебраків-інвалідів. Хоча, наприклад, пан Гайнце, що жив на першому поверсі, зумів дослухатися чиєїсь мудрої поради та вкласти чималий спадок, отриманий ним після війни, у

понад сорок гектарів землі, на якій були поля та пасовища; цю землю він здавав в оренду селянам, а селяни йому платили натурою. У його коморі висіли цілі копчені свинячі туші. І коли гроші вже склалися з одних нулів і всюди ввели замітники грошей, а у нас, у Саксонії, ходили навіть вугільні купюри, він обміняв усі свої запаси на тканини — на величезні рулони вовни та габардину, а коли, врешті, запровадили рентну марку, миттю відкрив власну справу. О, він умів улаштуватися!

Але насправді пан Гайнце не був «переможцем», хоч люди й обзивали його так — як вправного спекулянта воєнного часу. І дядько Едді, який уже тоді був комуністом, а потім зробив непогану кар'єру в робітничо-селянській державі, знав поіменно у Карл-Маркс-Штадті, як тоді називався Хемніц, усіх «акул у циліндрах» — так він величав капіталістів. Для них із мамою було на краще, що вони вже не застали західних грошей. Принаймні їм не довелося перейматися тим, що буде, коли введуть євро.

1924

Дата Колумба вже була визначена. Ми мали би стартувати саме того дня. Року Божого тисяча чотириста дев'яносто другого генуезець вигукнув: «Віддати швартові!» — і вважав, що взяв курс на Індію, хоча насправді це була Америка; так само й ми тепер мусили зважитися на авантюру, хоча і зі значно точнішими приладами. Вранці одинадцятого жовтня наш дирижабль, готовий до старту, стояв у відкритому ангарі. На борту була точно вирахувана кількість пального для п'яти майбахівських моторів і водяний баласт. Команда міцних хлопців тримала в руках канати. Але «LZ 126» не захотів злітати; він став важким і застиг нерухомо, бо раптовий туман приніс із собою тепліші шари повітря і опустився на всю територію біля Боденського озера. Оскільки ми не могли урізати ні воду, ні пальне, довелося перенести старт на наступний ранок. Натовп, який зібрався подивитися наш старт, голосно реготав, і слухати ці знуцання нам було боляче. Але дванадцятого ми нарешті щасливо рушили.

Нас було двадцять двоє на борту. Довший час я не знав, чи зможу полетіти у складі команди як бортовий механік, бо мене вважали одним із тих, хто з відчуття національного протесту зруйнував наші

чотири останні військові дирижаблі, що чекали у Фрідріхсгафені на передачу ворогові. А понад сімдесят кораблів нашого військового флоту, серед яких було близько десятка бойових суден та лінкорів — вони теж мали перейти до англійців, — затопили наші люди у червні дев'ятнадцятого біля Скапа-Флоу^[21].

Союзники, ясна річ, відразу ж почали вимагати відшкодування. Американці збиралися отримати від нас понад три мільйони марок золотом. Тоді фірма «Цепелін» запропонувала компенсувати всі борги шляхом передачі дирижабля, збудованого за останнім словом техніки. Й оскільки американські військовики були дуже зацікавлені нашою найновішою моделлю, яка гарантувала наповнення кулі понад 70 тисячами кубічних метрів гелію, то пропозицію було прийнято: «LZ 126» мали переправити до Лейкгурста і передати відразу ж після приземлення.

Саме це багато хто з нас вважав найбільшим приниженням. Зокрема і я. Хіба нам ще не достатньо було принижень? Хіба нав'язані умови миру не обтяжили нас таки надміру?

Ми, точніше — дехто з нас, не могли позбутися думки, що слід якось перешкодити цій жахливій обладці. Мені довелося довго боротися з собою, аж поки я не побачив у цій справі певний позитив. Лише після того, як я особисто пообіцяв докторові Екенеру, якого ми всі обожнювали і як капітана, і як людину, відмовитися від спроб саботажу, мені дозволили взяти участь у подорожі.

Наш «LZ 126» був такий бездоганно гарний, що я й досі бачу його перед собою. Але тоді я ніяк не міг подолати своє бажання його знищити — з самого початку, ще над Європою, коли ми піднялися на п'ятдесятиметрову висоту над Кот д'Ор. Ми мали спорядження більш ніж щедре, з розрахунку на дванадцять осіб, але на борту не було жодного пасажира, лише кілька американських військовиків — і вони цілодобово стежили за нами. Та коли ми летіли над територією Іспанії, і біля мису Ортегаль нас захопив дужий вітер, який змусив корабель сильно хитатися, й усі руки були зайняті тим, щоб утримати курс, ті військовики теж усю свою увагу зосередили на навігації, — і тоді теоретично можливо було напасти на них. Достатньо було спровокувати передчасну посадку, скинувши на землю каністри з пальним. Ще раз таку спокусу я відчув, коли під нами пропливали Азорські острови. День і ніч мене мучили сумніви, я відчував, що це

виклик, і лише шукав нагоди. Коли на висоті дві тисячі метрів ми піднялися над Ньюфаундлендською банкою, і трохи пізніше, коли під час шторму тріснув трос, я все ще хотів завадити передачі «LZ 126», яка насувалася все ближче; я продовжував хотіти, але далі бажання справа не рухалася.

Що змушувало мене вагатися? Точно не страх. Адже під час війни, літаючи над Лондоном, ми щоразу, як наш дирижабль натикався на пошуковий прожектор, опинялися під прямою загрозою знищення. Ні, страху я не відчував. Зупиняла мене лише обіцянка, яку я дав докторові Екенеру, зупиняла, але остаточно не переконувала. Він наполягав на тому, що ми повинні протиставити сваволі переможців велич німецьких досягнень, навіть якщо це буде наша срібна блискуча небесна сигара. Врешті-решт я підкорився — і відмовився від своїх планів, тим більше що незначна, так би мовити, лише символічна аварія не справила би ні на кого жодного враження. До того ж американці вислали нам назустріч два крейсери, з якими ми підтримували постійний радіозв'язок. І в разі найменшої небезпеки — не лише сильного зустрічного вітру, а й навіть натяку на саботаж — вони відразу ж кинулися б до нас.

Аж тепер я розумію, що моя тодішня відмова від спроби визволення була правильною. Але я відчув гордість, нестримну гордість — уже тоді, коли «LZ 126» наближався до Нью-Йорка і п'ятнадцятого жовтня нас привітала, вигулькнувши з ранкового туману, Статуя Свободи, і згодом, коли ми піднімалися вгору затокою, аж поки вся метрополія з її хмародерами не простягнулася під нами й усі кораблі в порту не зустріли нас гудками сирен, — тож ми двічі пролетіли над Бродвеєм, опустившись доволі низько, а потім піднялися в небо на висоту трьох тисяч метрів, щоб показати всім мешканцям Нью-Йорка в яскравому вранішньому сонці всю красу та блиск німецької величі. І лише після цього ми врешті-решт повернули в напрямку Лейкгурста, помилися й поголилися у рештках запасів води і, повністю звільнені від усього вантажу, підготувалися до приземлення та урочистої зустрічі.

Згодом, коли сумна передача дирижабля вже відбулася і вся наша гордість відтепер називалася «Лос-Анджелес», доктор Екенер подякував мені й запевнив, що він переживав мою внутрішню боротьбу разом зі мною.

— Так-так, — сказав він. — Дуже важко бути послідовним, дотримати слова, даного самому собі, та зберегти гідність.

Цікаво, що він відчував, коли через тринадцять років найяскравіше втілення знову сильного рейху — під назвою «Гінденбург» — вибухнуло під час посадки в Лейкгурсті, щоправда, заправлене це чудо було не гелієм, а, на жаль, легкозаймистим воднем? Цікаво, чи був він, як і я, переконаний, що це — саботаж?! Саботаж комуністів! Вони не зупинилися. Бо вони не знають гідності.

1925

Багато хто бачив у мені лише вередливого хлопчика, якого ніщо земне не могло заспокоїти. Навіть власний ляльковий театр з яскравою завісою та з півдесятком ляльок, цей театр його батько змайстрував з великою любов'ю спеціально для сина. Я постійно скиглив. І жодні спроби дорослих стишити моє перманентне ниття не мали успіху. Якщо я починав спершу ледь чутно, а далі все голосніше схлипувати, щоб поступово перейти до вереску на повен голос, то тут уже ніщо не допомагало: ні бабусині спроби розповісти мені казку, ні дідусеве запрошення зіграти в м'яча. Я регулярно доводив до нервового зриву родичів та гостей своїм стабільно кепським настроєм, руйнуючи їхні підкреслено високоінтелектуальні розмови. Хвилин на п'ять вередуна вдавалося підкупити шоколадками «Котячі язички», але поза тим нічим не можна було мене втішити надовго відтоді, як я перестав смоктати груди матері. Я не давав своїм батькам навіть посваритися спокійно.

Так тривало доти, доки, врешті-решт, ми не стали платними абонентами радіоточки, що давало змогу слухати програми загальнонімецького радіо, і лише тоді моїй родині вдалося — за допомогою радіоприймача та навушників — перетворити мене на мовчазну, затаєну в собі дитину. Це сталося на частотах Вроцлава, на яких Сілезька студія «Радіогодина» вранці та по обіді транслювала дуже насичену програму. Незабаром я навчився користуватися кнопками на радіо й забезпечувати собі пристойну якість прийому, незалежно від атмосферних перешкод та інших сторонніх звуків.

Я слухав усе підряд. Баладу Карла Льове «Годинник», блискучого тенора Яна Кепуру, божественну Ерну Зак. Мене однаково сильно

цікавили й уривки з «Бджілки Майї», які читав Вальдемар Бонзельс, і прямий репортаж про регату з академічного веслування — я слухав усе, затамувавши подих. Про мій усебічний інтелектуальний розвиток дбали передачі про гігієну ротової порожнини, або ж лекції під назвою «Що вам потрібно знати про зорі». Двічі на день я слухав репортажі з біржі та дізнавався таким чином про економічне зростання; мій батько експортував сільськогосподарську техніку. Тимчасом як моя родина, врешті вивільнена від мене, могла продовжити свої безкінечні сварки та суперечки, я почув про смерть Еберта, а трохи згодом — про те, що після двох турів виборів генерал-фельдмаршал Гіндербург став його наступником на посаді президента рейху. Але й передачі для дітей, у яких казковий герой Рюбецаль, таємничий гірський дух Карконошів, лякав злиденних будників у своїх володіннях, знаходили в мені вдячного слухача. Значно менше мені подобалися працьовиті гномики в передачі «На добраніч, діти» — протоверсії наступних телехітів про піщаних чоловічків, однаково популярних як на сході, так і на заході країни. Але найбільше я любив випробувані ще на світанку моєї «кар'єри» слухача радіовистави, в яких чувся свист вітру, стукотів, як справжній, дощ на даху, гримів грім, голосно іржав сивий кінь під таємничим вершником, рипіли двері, плакала дитина, як колись плакав і я.

Навесні та влітку мене тримали в саду нашої вілли, і там я завдяки радіоприймачу здобував освіту на лоні природи. Але хор пташиних голосів звучав у моїх вухах не з неба чи гілок наших фруктових дерев, а в інтерпретації геніального імітатора голосів доктора Губертуса: саме в його виконанні з навушників я вперше почув щиглика, синицю, чорного дрозда, зяблика, вивільгу, вівсянку та жайворонка. Тож нічого дивного, що сварки моїх батьків, які в міру загострення подружньої кризи ставали все гучнішими, не долітали до мого слуху. Мабуть, тому і їхнє розлучення не стало для мене надто болісною подією, адже нам із мамою залишилася вілла у передмісті Вроцлава — разом із садом, усіма меблями і, ясна річ, радіоприймачем та навушниками.

Наш радіоприймач мав спеціальний підсилювач для того, щоб ловити низькі частоти. Мама купила мені захист на навушники, який зменшував тиск. Згодом мій улюблений приймач замінили прилади із мікрофонами; у нас був п'ятиламповий апарат фірми «Бляупункт». І хоча відтоді ми могли слухати передачі з Кьонігса-Вустергаузена і

навіть портові концерти в Гамбурзі чи хор хлопчиків з Відня, але в цьому більше не було особливого шарму навушників.

До речі, саме Сілезька студія «Радіогодина» першою запровадила вишуканий тризвук на позначення паузи, а вже потім це почали використовувати по всій Німеччині. Тож, мабуть, нікого не здивує те, що я залишився вірним радіо і зв'язав з ним своє життя. Так, під час війни я вже сам створював для найпопулярніших радіопередач настроєві замальовки (приміром, до Різдва) із фронтів — від Північного моря до Чорного, від Атлантики до Лівійської пустелі. А коли й для нас настав вирішальний момент, працював на Північнонімецькій радіостудії, спеціалізуючись на радіовиставах. Нині цей жанр приречений на вимирання, а ось навушники мого дитинства знову дуже популярні серед молоді: всі вони ходять із заткнутими вухами, всі заглиблені в себе, але при цьому цілком притомні.

1926

Обліковими списками завідую я. Коли Його Королівська Величність змушений був податися у вигнання, я з самого початку відповідав за порядок: чотири вертикальні палички й одна горизонтальна, яка їх перекреслює. Уже в першому місці, де ми зупинилися у Голландії, Й. В. сподобалося власноруч рубати дерева, а потім — у замку Доорн, розташованому посеред лісу — він це робив уже щодня. Списки я вів поміж іншим, бо передусім відповідав за кінні екіпажі у каретні. Й. В. рубав ліс навіть у негоду, іноді зі мною, іноді — у супроводі свого ад'ютанта пана фон Ільземанна. Його Величність перетворював стовбури на поліна, якими розпалювали камін у вітальні будинку, а також в оранжереї, де подеколи селили гостей. Він рубав дрова навіть тоді, коли запас був ще достатньо великим. А скалки для розпалу він узагалі рубав лише сам, не довіряючи нікому, і, ясна річ, орудував лише здоровою рукою. Із самісінького ранку, відразу після молитви, спільної для всіх мешканців дому — і для Й. В., і для слуг, — він за будь-якої погоди йшов до лісу. І так щодня. Кайзер відпочивав душею під час рубання лісу ще на гауптквартирі під Спа — це коли в кінці жовтня Людендорффа, так би мовити, зрубали під корінь, а замість нього поставили генерала Грьонера. Я чув, як згодом Й. В. бурмотів собі під ніс у каретні,

розправляючись із дровами: «В усьому винен цей Людендорфф!» І хто там ще був винен у перемир'ї й усьому, що настало потім. Передусім, звісно, комуністи. А також принц Макс фон Баден, усі міністри, дипломати, навіть кронпринц. Він хотів відібрати у грос-адмірала Тірпіца орден Великого Чорного орла, але його радники з таємного штабу наполягли на тому, щоб обмежитися доганою. Однак мушу визнати, що Й. В. справді часто роздавав ордени надміру щедро, наприклад, тим візитерам, що приходили до нього відразу після рубання лісу, — а серед таких було чимало підлабузників, які потім покинули Й. В. у біді. І так тривало тижнями та місяцями.

Оскільки я відповідав за складання списків, то можу з упевненістю заявити, що за рік перебування в Голландії, в Амеронгені, Його Королівська Величність повалив тисячі дерев. А коли потім, у Доорні, впав на землю дванадцятитисячний стовбур, його розпиляли на поліна, кожне з яких було підписане великою літерою «W» і стало подарунком для гостей. На жаль, мені не випала честь отримати такий почесний дар.

Але це правда! Понад дванадцять тисяч дерев! Я зберіг облікові списки. Про всяк випадок, якщо відновиться королівство, а Німеччина врешті знову пробудиться і стане нормальною державою. А оскільки зараз у країні таки відчувається бродіння, то можна сподіватися на краще. Бо ж Й. В. продовжує робити свою справу саме з цих, і винятково з цих, міркувань. І коли нещодавно народ проголосував проти того, щоб позбавити кайзера всього майна, і нам під час рубання лісу вручили депешу з коротким, але радісним повідомленням, наші надії навіть зміцніли. У кожному разі, Його Королівська Величність тоді спонтанно заявив: «Якщо німецький народ мене покличе, я готовий хоч зараз!»

У березні нас відвідав відомий мандрівник та дослідник Свен Гедін; він був присутній під час ранкового вирубування дерев і жваво підбадьорив кайзера: «Той, хто однією правою може так валити стовбур за стовбуром, здатен навести лад і в Німеччині». Потім гість розповів нам про свої подорожі на схід Туркестану, по Тибету і через усю пустелю Гобі. Наступного ранку Й. В. перед тим, як зрубати наступне дерево, не раз запевняв шведа, що він дуже ненавидить війну і не хотів допустити цієї війни. Я можу підтвердити: він сказав саме так. Особливо часто він повторював це собі самому, коли вранці

розрубав поліна на дрова: «Я ще не повернувся зі свого літнього візиту до Норвегії, коли французи і росіяни вже стояли струнко із рушницями напоготові... Я був категорично проти війни... Я завжди хотів лишатися мирним правителем... Але якщо вже треба, то треба... Та й флот наш був розкиданий... А англійський уже підійшов до Спітхеда... Так, так, у повній бойовій... Тож я мусив діяти...»

Після цього Й. В. переважно переводив розмову на битву під Марною. Він проклинав своїх генералів, особливо Фалькенгайна. Він узагалі любив виговоритися під час рубання дерев. Кожен удар — завжди однією й тією ж, здорового правою рукою — і дерево падало. Особливо часто він згадував листопад вісімнадцятого. Першими він поминав незлим-тихим австрійців з їхнім непередбачуваним кайзером Карлом, потім своє отримували ті, хто відсидівся в тилу, далі йшлося про втрату субординації у війську та червоні прапори на вагонах тих, хто їхав у відпустку. Так само, поміж ударами сокири, він скаржився на уряд, насамперед на принца Макса: «Цей канцлер — революціонер!» Гора цурпалків довкола нього все росла, а Й. В. поступово доходив до свого вимушеного зречення престолу. «Ні! — вигукував він. — Першими мене змусили мої власні люди, а вже потім комуністи... Цей Шайдеманн... Не я покинув армію, а вона — мене... Я більше не міг повернутися до Берліна... Усі мости над Рейном контролювалися... Я змушений був ризикнути... громадянська війна... або потрапити до рук ворога... І на мене би чекав безславний кінець... або я би мусив сам пустити собі кулю в скроню... Я міг хіба що втекти за кордон...»

Так минають наші дні, один за одним, шановний пане. Його Величність, здається, невтомний. Але віднедавна він рубає ліс мовчки. І я вже не відповідаю за складання облікових списків. Одначе у просіках довкола Доорна рік за роком підіймається молодняк — і Й. В. готовий вирубати його, коли дерева підростуть.

1927

Мама виношувала мене до середини золотого жовтня, але якщо вже зовсім точно, то золотим був лише рік мого народження, а решта двадцятих, як до, так і після цієї події, лише час від часу зблискували, намагаючись приглушити своєю барвистістю будні. Але що ж зробило яскравим мій рік? Може, рейхсмарка, бо її курс якраз стабілізувався?

Чи «Буття і час», ця переповнена словесною пишнотою книга, яка саме вийшла друком, після чого кожен автор дотепних колонок почав удавати із себе Гайдеггера?

Це правда: після війни, голоду та інфляції, про що на кожному кроці нагадували каліки та зубожілі представники середнього класу, можна було поговорити, за келихом шампанського чи мартіні, про «закинутість» людини у світ або ж про «Буття до смерті». Але золотими ці високомовні слова з екзистенційним фіналом аж ніяк не назвеш. Радше вже голос тенора Ріхарда Таубера можна назвати золотим. Моя мама була заочно закохана в нього всім серцем, від дня мого народження й до своєї передчасної смерті, і щоразу, коли у вітальні вмикався грамофон, вона тої ж миті починала наспівувати мелодії з оперети «Царевич», яка йшла тоді на всіх сценах: «Стоїть солдат на березі Волги...», «Чи ти там, угорі, вже забула про мене?», або «Одна, знову одна», і так аж до нудотного гірко-солодкого кінця: «Сиджу я в клітці золотій...»

Утім, це було лише сухозлітне золото. Справді золотими були дівчата, тільки дівчата. Навіть у нашому Гданську вони виступали у своїх блискучих сукнях, хоча, ясна річ, не в міському театрі, а в казино Сопота. Але ілюзіоніст і ясновидець Макс Кауер, який ще зі школи дружив із татовим братом Фріделем — тож я називав його дядьком Максом, — і який, разом зі своєю асистенткою-медіумом Сузі, мав неабияку популярність у нашому вар'єте, а його валіза була обліплена наклейками готелів мало не всіх європейських столиць, лише втомлено махав рукою, коли в розмові згадували про дівчат, що «заїздили сюди на гастролі». «Це просто дешеві копії!» — казав він.

Коли мама ще була вагітна мною, дядько Макс буцімто вигукнув у її присутності: «Обов'язково поїдьте до Берліна! Там завжди щось відбувається!» Після цього він своїми довгими пальцями чарівника намалював у повітрі нескінченно довгі ноги дівчат Тіллера, а потім зімітував Чапліна. Він умів розповідати про дівочі ноги. Він стверджував, що вони «ідеально збудовані». А потім заговорив про «ритмічну досконалість» і «зоряні миті в Адміральському палаці». І коли розказував про супровідну програму, згадав написані золотом імена: «Від цієї Труде Гестерберг просто радіє серце. Як неймовірно вона разом зі своєю трупкою проджазувала “Розбійників” Шиллера, а потім ще й так дотепно, комічно витанцювала їх...» Ми чули його

захоплені відгуки про «Chocolate Kiddies», яких він чув у «Ла Скала» чи у «Вінтергартені». А «незабаром до Берліна на гастролі має приїхати неймовірно анімалістична Жозефіна Бейкер. Ця “закинутість” у танці, як сказав філософ...»

Моя мама, яка любила поговорити про свої жалі та бажання, переповіла мені захоплення дядька Макса: «У Берліні взагалі багато танцюють, фактично тільки те й роблять, що танцюють. Ви обов’язково маєте приїхати і побачити оригінальне Галлер-ревю з Ла Яною, яка там танцює на тлі золотої завіси». І після цього він зі своїми пальцями чарівника опинявся знову біля дівчат Тіллера. А мама, яка носила мене, тої миті, мабуть, засміялася: «Може, згодом, коли справи підуть краще». Але вона так ніколи й не доїхала до Берліна.

Лише одного разу, наприкінці тридцятих, коли вже жодна із блискучих зірочок двадцятих років більше не сяяла на горизонті, мама залишила крамничку колоніальних товарів під нагляд мого батька і поїхала в гори, до Зальцкаммергута, із турфірмою «Сила від радості». Але там усі носили шкіряний одяг і танцювали шуплаттлер^[22].

1928

Ви можете спокійно все це читати. Я писала для своїх правнуків, на потім. Бо сьогодні вже ніхто не вірить, коли чує про те, що творилося тут, у Бармбеку, та і в інших місцях було не краще. Це сприймається як роман, але тут тільки правда життя. А було так. Я лишилася сама-одна з трьома дітьми та малесенькою пенсією — після того, як чоловіка придушило плитою з ящиками. В ящиках лежали апельсини. Чоловік працював вантажником на Версманнкай, 25. У документі про смерть записали: «Загинув через власну необережність». Тож про відшкодування чи якісь додаткові виплати можна було забути. Тоді мій найстарший уже працював у поліції, у 46-му відділенні, — ось тут можете прочитати самі: «Герберт не пішов у партію, але проголосував за лівих...»

Узагалі-то в нашій родині було багато соціалістів, ще мій батько і батько мого чоловіка. Ну і Йохен, мій середульший, він раптом став дуже активним комуністом, а коли тут почалися різні бійки та сутички, навіть записався в бойову організацію «Рот Фронт». Раніше він був найспокійнішим з усіх, цікавився тільки своїми жуками та

метеликами. Вантажив баржі на Кервідерфлет або працював десь в інших місцях Шпайхерштадта. І раптом перетворився на такого фанатика! Те саме з наймолодшим, Гайнцом: той теж став справжнім маленьким нацистом, коли тут усі почали кричати про вибори до рейхстагу, — і хоч би словом мені про це обмовився. Просто якимось прийшов в уніформі штурмовиків — і давай тут нас усіх перевиховувати. А раніше був таким веселим хлопцем, усі його любили. Він теж працював у Шпайхерштадті, у фірмі, яка торгувала зеленою кавою. Часом навіть потай приносив додому трохи зерен. Я обсмажувала їх, і тоді у нас так гарно пахло всюди, аж на сходи. І тут на тобі... Але й попри це спочатку все було мирно. Навіть по неділях, коли всі троє сиділи за столом, а я товклася на кухні. Хіба що двоє менших один одного зачіпали. Та коли зчинявся надмірний галас, мій Герберт гримав кулаком по столі — й усіх заспокоював. Молодші слухалися його, навіть якщо він був не в службовій уніформі. Ось так. Ну а потім уже були тільки бійки. Самі можете прочитати, що я тут написала про сімнадцяте травня: того дня загинули двоє наших товаришів, які працювали на залізниці: вони були членами соціал-демократичної дружини, тому чергували на маніфестаціях перед виборчими дільницями. Один — у нас, у Бармбеку, а інший — в Аймсбюттелі. Товариша Тідеманна застрелили комуністи — зі своєї агітаційної машини. А товариша Гайдорна вбили штурмовики, впіймавши його під час розклеювання плакатів на розі Бундесштрассе і Гоге Вайде. От тоді у нас за кухонним столом був крик.

— Ні! — верещав Йохен. — Спочатку ці соціал-фашисти стріляли у нас, але вбили свого Тідеманна...

А мій Гайнц йому у відповідь:

— Це був самозахист! Ми захищалися! Просто захищалися! Це все почали ті помішані на рейху дебіли...

І тут мій найстарший, який знав про все з поліцейського рапорту, стукнув по столі газетою «Фольксблатт», де чорним по білому було написано — ось тут, можете прочитати, я спеціально приклеїла вирізку, — що «застрелений Тідеманн, столяр за фахом, отримав кулю в передню верхню частину черепа, і шляхом співставлення вхідного та розташованого нижче вихідного отворів можна встановити, що той, хто стріляв, стояв значно вище за жертву...» Тож було ясно, що комуністи стріляли згори вниз, але штурмові загони почали першими.

Та це не допомогло. Сварка за кухонним столом продовжувалася, бо мій Гайнц тепер удавав із себе великого штурмовика й обізвав найстаршого брата «польською свинею». Потім, як на зло, підскочив мій середульший і викрикнув Гербертові просто в обличчя: «Ти, соціал-фашист!» Це справді дуже образливе слово, але мій найстарший стояв спокійно, як стіна, — він завжди таким був. І сказав тільки те, що я тут записала: «Відколи вони там, у Москві, задурили вам голови своїми постановами Комінтерну, ви вже перестали відрізняти червоний від коричневого...» І додав, що коли робітники будуть бити один одного, то капіталісти тільки сміятимуться в кулачок. «Чиста правда!» — крикнула і я від своєї кухонної плити. Ну так воно в кінці й вийшло, скажу я вам ще раз, уже сьогодні. У кожному разі, після кривавої ночі у Бармбеку й Аймсбюттелі Гамбург уже більше не мав спокою. Як і ми за кухонним столом. Лише після того, як мій Йохен пішов геть від комуністів, ще до приходу Гітлера, а тоді раптом утратив роботу і записався в штурмовики у Піннеберзі та згодом там же влаштувався працювати в зерносховищі, у нас стало трохи спокійніше. І мій найменшенький, хоч зовні й удавав із себе переконаного нациста, теж із кожним днем ставав тихішим, та вже не жартував так багато, як колись. Ну а коли все почалося, він записався у моряки в Екенфьорде і служив на підводному човні, з якого так ніколи вже й не повернувся. Як і мій середульший. Той дійшов аж до Африки. Там і лишився назавжди. У мене є тільки листи від нього, я їх усі тут приклеїла. А ось мій найстарший поліцію не покинув — і вижив. Але його разом із поліцейським батальйоном послали до Росії та в Україну, і там він, напевно, мусив робити дуже погані речі. Та він ніколи про це не розказував. Навіть після війни. А я не питала. Я й так знала, що твориться з моїм Гербертом, знала до самого кінця, коли восени п'ятдесят третього він таки пішов з поліції. У нього був рак і йому лишалося якихось кілька місяців.

У них із Монікою троє дітей, усі дівчатка. Вони давно повиходили заміж та мають власних діток. От для їхніх діток я все й записала, щоб потім прочитали, — хоча серце й розривається, коли про це пишеш. Боляче згадувати, як усе було. Але ви читайте, читайте.

А потім — раз! — і всі ми стали американцями. Нас просто взяли й продали. Бо старого Адама Опеля більше не було, а молоді власники «Опеля» вже нас не хотіли. Та наші люди працювали на конвеєрі не перший день, тож знали свою справу. Я сам ще донедавна отримував поштучно — за «жабу»... Її так називали, бо коли ця двомісна машина із зеленим лаковим покриттям з'явилася у продажу, їй услід кричали діти на вулицях: «Жаба, жаба!» То було десь у двадцять четвертому, коли якраз почали випускати серію. Я виготовляв тоді гальмівні колодки. На передню вісь. А коли у двадцять дев'ятому все продали американцям, то на конвеєрі працювали вже тільки групами, і на «жабі» теж, бо і її збирали на конвеєрі. Однак лишили на роботі не всіх: просто перед самісіньким Різдрвом взяли й вигнали купу народу, і то була біда. У нашій заводській газеті «Пролетарій “Опеля”» писали, що американці і в нас завели свою знамениту фордівську систему — це коли щороку звільняють людей, а на їхнє місце беруть дешевих новачків, які нічого не вміють. На конвеєрі, де працюють групами, так можна. Але «жаба» — то була машина просто супер. Продавалася дуже добре. Ті, хто на цьому знається, нарікали, що то перероблений французький «сітроен», тільки що «сітроен» жовтий, так казали. Французи навіть судилися та хотіли грошей, але нічого не дістали. А тимчасом «жаби» вже каталися всією Німеччиною. Ну бо вони були дешеві, навіть для простих людей, а не тільки для багатців, які їздять із водієм. Ні, я не мав такого автомобіля. Де там, коли в тебе четверо дітей і за хату ще не виплачено. Але мій брат, який мотався всюди, продавав нитки та різні інші речі, той відразу пересів на нашу двомісну модель зі свого мотоцикла, на якому перед тим мусив курсувати і в дощ, і в сніг. Дванадцять кінських сил! Ну ясно, що ви дивуєтесь. Брала всього п'ять літрів, а їхала шістдесят, а то й більше. Спершу та машина коштувала чотири шістсот, але мій брат купив за дві сімсот, бо ціни впали, а через безробіття всюди ставало все гірше й гірше. Мій брат довго на ній катався, зі своїми зразками продукції у багажнику. Він був вічно в дорозі, добирався аж до самого Констанца. А на вихідні любив кудись мотанутися зі своєю нареченою, Ельзбет, до Гайльбронна чи Карлсруе. У ті тяжкі часи йому жилося непогано. А через рік, коли нас продали американцям, я мусив походити на біржу, як і багато хто в Рюссельсгаймі чи деінде. Ох і часи були! Але мій брат кілька разів брав мене із собою, на підміну, так би мовити, як

запасного водія. Якось ми на його «жабі» доїхали аж до Білефельда, де була його фірма. Отоді я побачив, яка гарна наша Німеччина, особливо Порта-Вестфаліка. Їй оте місце в Тевтобурзькому лісі, де херуски колись побили римлян. Там ми зупинилися перекусити. Краса довкола — неймовірна. Але тоді я був безробітний. Раз трохи попрацював для відомства садів та парків, раз помагав цементувати. Уже аж після перевороту, коли прийшов Адольф, мене знову взяли на роботу на «Опель» — спершу у відділ закупівель, а потім у тестувальний, бо я вже давно був освоїв токарний верстат. А мій брат ще багато років їздив торгувати на своїй «жабі», і потім, коли вже й автобани збудували, — тоді було ще краще, їздив, поки його не забрали в армію; він пішов, а «жаба» стояла в нашому сараї аж до кінця війни. Там вона стоїть і досі, бо мій брат загинув у Росії, а я все не можу викинути ту руїну. Я теж служив, але в Ризі, де був наш ремонтний завод. А зразу після війни, разом з іншими нашими, знову пішов на «Опель». Добре, що ми були американцями. Нас не сильно бомбардували і згодом не демонтували. Не всім так пощастило.

1930

Ця незвичайна кнайпа знаходилася неподалік від Савіньї-плац, на Грольманштрассе, біля спуску до зупинки електрички. Я час від часу заходив на пиво до Франца Дінерса, тож мав змогу чути все те важливе й не дуже, що відбувалося за столом постійних відвідувачів, де щовечора збиралися на веселі та п'яні посиденьки. Можна було би подумати, що лише боксери, колишні та досі активні, були постійними гістьми Франца, який наприкінці двадцятих років став чемпіоном Німеччини у важкій ваговій категорії й залишався ним аж доки Макс Шмелінг не переміг його після п'ятнадцяти раундів бою. Але це було не так. У п'ятдесятих і на початку шістдесятих за цим столом зустрічалися актори, кабаретисти, радіожурналісти, навіть письменники та деякі підозрілі особи, що видавали себе за інтелектуалів. Тож тут розмовляли не стільки про успіхи чи поразки Бубі Шольца у битві проти Джонсона, скільки про театральні плітки, наприклад, про завзяті суперечки та численні припущення довкола причини раптової смерті актора Густафа Грюндгенса на далеких Філіппінах, або ж про ті чи інші інтриги на радіостанції «Вільний Берлін». Усі говорили голосно, тож чути було аж біля барної стійки. Пригадую також, що багато дискутували про п'єсу Гохгута «Заступник», але загалом про політику згадували рідко, хоча ера Аденауера вже явно наближалася до завершення.

Франц Дінер щосили прагнув удавати з себе досвідченого шинкаря, але як він не старався, на його боксерському обличчі відображалися передусім гідність і меланхолія. Люди тягнулися до нього. Від нього віяло чимось трагічним і водночас статечним. Але так було завжди: митців та інтелектуалів приваблював бокс. Не лише Брехт захоплювався мужніми чоловіками. Довкола Макса Шмелінга, ще до того, як він поїхав до Америки і став там зіркою, також збиралися знаменитості, серед них актор Фріц Кортнер і кінорежисер Йозеф фон Штернберг, та й із ним самим навіть Генріх Манн не соромився з'явитися на людях. Тому в кнайпі Франца Дінера на всіх стінах і навіть за барною стійкою висіли фотографії не лише боксерів у класичних позах, а й відомих діячів культури та мистецтва.

Франц був одним із небагатьох професіоналів, які вміли правильно інвестувати зароблене в боксі. Його кнайпа завжди була повною. А постійні відвідувачі часто засиджувалися за своїм столиком далеко за північ. Він обслуговував клієнтів особисто. Якщо ж раптом виникала розмова про бокс, то майже ніколи не згадувалися його бої з Нойзелем чи Гойзером — Франц був занадто скромним, щоб хвалитися власними успіхами; натомість оживляли в пам'яті перший і другий бій Шмелінга проти Шаркі — у тридцятому і тридцять другому, коли Макс став чемпіоном світу у важкій ваговій категорії (хоча він невдовзі й утратив цей титул). Крім того, говорили про його перемогу у Клівленді над Янгом Стріблінгом, якого в п'ятнадцятому раунді він уклав нокаутом. Але ці спогади переважно старших чоловіків опинялися в порожнечі з точки зору політики: ніхто й словом не обмовився про уряд Брюнінга чи про той масовий шок, коли нацисти раптом отримали друге місце на виборах за кількістю голосів.

Я вже не пригадую, хто саме це сказав: актор О. Е. Гассе, що зробив собі ім'я у «Генералі чорта», чи вже відомий тоді автор Дюрренматт, який час від часу приїздив до Берліна на театральні репетиції, — можливо, ідею кинув і я, від барної стійки. Цілковито може бути, тим більше що в суперечці, яка виникла потім, йшлося про сенсаційну радіопередачу від 12 червня тридцятого року, яку о третій ночі 13 червня транслювала для нас американська FM-радіостанція, а я, технічний співробітник радіо, відповідав за регіональну радіостанцію в Целендорфі. За допомогою нашого нещодавно сконструйованого радіоприймача для коротких хвиль я подбав про оптимальний звук, бо вже раніше — хоча й не без перешкод в ефірі — транслював по радіо бій Шмелінга проти Паоліно, а ще перед тим був асистентом під час передачі про перше приземлення нашого дирижабля в Лейкгурсті. Тоді сотні тисяч людей слухали про те, як «LZ 126» влаштував справжнє шоу, літаючи над Мангеттеном. Але цього разу задоволення було коротким і завершилося вже через півгодини: у четвертому раунді Шаркі, що на три раунди випереджав суперника завдяки своєму прицільному удару лівою, дискваліфікували — після надто сильного удару в живіт, яким він завдав Шмелінгові серйозну травму і звалив на підлогу. Макс іще корчився від болю, а суддя вже викрикнув його ім'я — як нового чемпіона світу, і натовп на

трибунах зустрів це захопленими вигуками, бо навіть на стадіоні «Янки» в Нью-Йорку публіка його любила.

Дехто з гостей за столом для постійних відвідувачів Франца Дінера ще пам'ятав цю радіопередачу.

— Але Шаркі однозначно був кращим! — вигукнув хтось. — Та ні. Макс завжди довго розкачувався. Він аж після п'ятого раунду бував у найкращій формі...

— Це правда. Бо коли через два роки він після п'ятнадцяти повноцінних раундів таки програв Шаркі, протестували всі, навіть мер Нью-Йорка, бо Шмелінг мав набагато більше очок і однозначно перемагав.

Потім були бої з «коричневим бомбардиром»: у першому Макс переміг після дванадцяти раундів, поклавши супротивника нокаутом, а в другому, також нокаутом, переміг Джо Луїса; ці два бої згадувалися лише між іншим (як і поліпшення якості наших радіотрансляцій). Говорили переважно про «легендарного Шмелінга». Казали, що він був не таким уже й видатним боксером, але вмів завоювати симпатію публіки. Його вирізняли радше особисті якості, ніж сила кулаків. До того ж йому допомогла, хоча й мимоволі, політика тих років: він був зразковим німцем. Тож нічого дивного, що йому не вдалося повернутися на ринг після війни, коли він програв у Гамбурзі та Берліні Нойзелю і Фогту.

І тут Франц Дінер, який коментував бокс лише зрідка, сказав із-за барної стійки:

— Я ще досі гордий, що програв свій титул чемпіона світу саме Максові, навіть якщо сьогодні він — лише власник курячої ферми.

Потім він продовжив цідити пиво, розкладати на тарілки з плямками гірчиці варені яйця та котлети, наливав пиво за пивом, горілку за горілкою, пильнуючи, щоб доливати «до повної». А за столиком постійних відвідувачів знову обговорювали театральні плітки, аж поки Фрідріх Дюрренматт, перекичавши гучним басом усіх, не став повільно й детально, з притаманним йому бернським акцентом, розповідати про Всесвіт — з усіма його галактиками, зоряним небом та світловими роками.

— Наша Земля — маю на увазі все, що по ній повзає і уявляє з себе бозна що, — це лише нікчемна пилинка для Всесвіту! — викрикував він і знову замовляв пиво для всіх.

1931

— «Вперед на Гарцбург! Уперед на Брауншвайг!» — таким був девіз...

— Вони прибували з усіх закутків. Більшість — потягом, але ми, побратими з Фогтланда, їхали автоколоною...

— Кінець рабству! Час для нових прапорів! Вони з'їжджалися звідусіль, навіть від моря, з берегів Померанії, Франконії, Мюнхена, з-над Рейну, з'їжджалися вантажівками, автобусами, мотоциклами...

— І всі у почесній коричневій уніформі...

— Ми, друга група мотоциклістів, виїхали з Плауена, двадцять потужних машин. Ми співали «Тремтять прогнилі кості».

— На світанку наша група рушила з Крїммітшау. А потім — далі на Альтенбург і до Лейпцига, де стояла чудова осіння погода.

— Так, побратими! Я вперше на власні очі побачив усю велич цього пам'ятника, побачив постаті героїв, які спиралися на мечі, — і зрозумів, що нині, майже через сто років після тої Битви народів, знову настав час для визволення...

— Кінець рабству!

— Так-так, брате! Не в цьому бардаку в Рейхстазі, який давно треба спалити, а на вулицях Німеччини нарешті створиться нація...

— На чолі колони їхав наш гауляйтер Заукель. Спочатку позаду лишилася люба Тюрингія, потім ми проїхали Галле, Айсleben та Лютерштадт і дісталися прусського Ашерслебена; там ми зняли наші коричневі сорочки, щоб переодягтись у білі — так би мовити, нейтральні...

— Бо там досі соціалісти зі своєю забороною...

— І цей пес, міністр поліції. Запамятайте його ім'я: Северінг!

— Але у Бад-Гарцбургу, вже на землі Брауншвайг, ми знову були вільні: тисячі й десятки тисяч у коричневих почесних уніформах...

— Як і за тиждень — у самому Брауншвайзі, де в поліції служать наші люди і де зібралися тисячі й сотні тисяч у коричневих сорочках...

— Там я подивився в очі фюреру.

— Я теж подивився, коли крокував повз!

— А я — цілу секунду, ні — цілу вічність...

— Та що там, побратими! Там уже більше не було жодного «я», а тільки одне велике «ми», яке годину за годиною марширувало повз

трибуни з піднятими в німецькому привітанні правицями. Усі, ми всі увібрали в себе його погляд...

— Я почувався так, наче його очі благословили мене...

— Так пройшла повз нього коричнева незліченна лава. І на кожному з нас зупинився його погляд...

— Але перед тим він особисто оглянув понад чотириста вантажівок, автобусів, мотоциклів, які всі вишикувалися в одну лінію. Він зробив це сам, бо тільки за моторизованими частинами — майбутнє...

— А потім на Францевому полі він освятив нові прапори — усі двадцять чотири, — освятив словами, наче відлитими з бронзи...

— Його голос звучав з динаміків. Це було наче доторк перста долі. Це було так, наче зі сталевих бур великої війни зближувала і виростала інша Німеччина — країна порядку та дисципліни. Це було так, наче його словами говорило саме Провидіння. Це було наче вилите з бронзи нове майбутнє.

— Але повно й таких, хто стверджує, що фашистські загони Муссоліні зробили це задовго до нас. З їхніми чорними сорочками, бойовими квадратами, штурмовими загонами...

— Це дурниці! Кожному видно, що у нас нічого їхнього немає. Ми молимося німецькою, кохаємо німецькою, ненавидимо німецькою. А хто стане нам на шляху...

— Але наразі нам іноді потрібні спільники — як, приміром, минулого тижня, коли організовувався «Гарцбурзький фронт» і цей Гугенберг зі своїми недоумками з «Німецької національної спілки»...

— Усі ці сноби і плутократи у капелюхах та циліндрах...

— Вони давно своє віджили і рано чи пізно їх доведеться прибрати з дороги — як і тих, зі «Сталевого шолома»...

— Майбутнє — за нами, тільки за нами...

— І коли моторизовані штурмовики незліченними колонами коричневих сорочок рушили з Леонгард-плацу міста Генріха Лева і роз'їхалися по своїх закутках, ми всі забрали з собою палахкий вогонь, який запалив у нас погляд фюрера і який горітиме вічно...

1932

Щось мусило статися. Так далі тривати не могло, з цим

надзвичайним станом і безконечними виборами. Але в принципі досі мало що змінилося. Звісно, тодішні люди, які лишалися без роботи, і нинішні безробітні — це не одне і те ж. Тоді не казали: «Я не маю роботи», а тільки: «Я ходжу на біржу». Це звучало якось активніше. Ніхто не хотів визнавати, що він — безробітний, бо це була ганьба. Тож коли мене запитували про батька в школі, приміром отець Вацек на уроках катехизму, я відповідав: «Тато ходить на біржу», — а мої внуки тепер зовсім не соромляться, коли кажуть: «Він сидить на соціалі». Це правда, за уряду Брюнінга безробітних було не менше шести мільйонів, але й тепер у нас знову, якщо добре порахувати, мільйонів п'ять набереться. Тому люди сьогодні, як і тоді, економлять на всьому, на чому тільки можуть, і купують лише найнеобхідніше. У принципі, тут нічого не змінилося.

Десь у тридцять другому, коли батько вже третю зиму ходив на біржу, його позбавили страхування, при цьому щоразу все дужче урізали виплати. Він тоді отримував аж три з половиною марки на тиждень. А оскільки обидва мої брати теж «біржували», і тільки сестра Еріка, яка працювала продавчиною у Тітца, приносила додому справжню зарплатню, то в мами на тиждень було менше сотні марок для господарчих потреб. Цього, ясна річ, не вистачало, але в нашій околиці так жили тоді всі. Найгірше, коли хтось раптом хворів на грип або ще щось. За саму лише медичну довідку належало заплатити п'ятдесят пфенігів. А нові підметки до черевиків пробивали в бюджеті справжню діру. Вугільні брикети коштували по дві марки за центнер. Тимчасом вугільні гори на районі все росли й росли. Звісно, їх охороняли, навіть із собаками, й обгородили колючим дротом. Найгірше було з картоплею на зиму. Тож із цим треба було щось робити, бо вся система давно прогнила. Утім, сьогодні в принципі те ж саме. Такі ж безконечні черги в службі зайнятості. Якось батько взяв мене з собою: «Щоб ти сам побачив, як це виглядає». Перед входом — двоє поліцейських: стежать, щоб люди дотримувалися порядку, чекаючи на свій штамп у документах, бо ж на вулиці всі стоять у черзі, і всередині їм теж доводиться стояти, тому що сидячих місць замало. Але й на вулиці, й у приміщенні дуже тихо: всі мовчки дивляться поперед себе. Тому так голосно лунав звук, коли ставили штамп. Цей сухий стукіт. Штампували у п'яти чи навіть шести віконечках

одночасно. Я досі чую цей звук. І бачу перед собою обличчя всіх тих, кого відправляли геть.

— Закінчився термін дії!

Або:

— Бракує документів!

У батька було з собою все: документ про реєстрацію, довідка з останнього місця роботи, підтвердження про тяжкий матеріальний стан і картка нарахувань. Бо відколи він не отримував уже нічого, крім матеріальної допомоги для малозабезпечених, перевіряли буквально все, навіть ходили по хатах. І якщо там стояли надто нові меблі, або радіо, то виплати скасовували. Ага, і ще там пахло мокрим одягом. Бо надворі черга стояла під дощем. Ніхто не штовхався і не сварився, навіть про політику не говорили. Бо всім уже давно все набридло і кожен думав тільки одне: так далі тривати не може. Щось нарешті має відбутися. А потім батько взяв мене з собою до «Самодопомоги безробітних», у Будинок профспілок. Там усюди висіли плакати і заклики до солідарності. Там давали їсти, насипали кожному тарілку, переважно овочевого супу. Але мамі не слід було казати, що ми ходили туди.

— Я вже якось усіх вас прогую, — говорила вона і сміялася, коли намащувала мені на хліб трохи смальцю та давала з собою в школу, а коли хліб був без смальцю, казала:

— Сьогодні ходимо бубною — більш нічого нема.

Тож зараз ще не все так погано, але може бути гірше. Тоді ще бодай була трудова повинність для тих, хто отримував соціальну допомогу. У нас, у Ремшайді, їх змушували будувати дорогу до греблі. Батько теж будував, бо ми отримували ту допомогу і жили на неї. А що коні були надто дорогими, то двадцять чоловіків впрягались у багатотонний каток, кричали: «Гей!» — і тягли.

Мені не дозволяли ходити туди й дивитися, бо батько, який раніше був майстром біля машин, соромився такої праці. Зате вдома я часто чув, як він плаче, коли в темряві вони з мамою лежали в ліжку. Вона ж ніколи не плакала, тільки в самому кінці, перед тим як захопили владу, повторювала:

— Гірше вже просто не буває.

— Такого з нами зараз уже не буде, — так я заспокоюю свого внука, коли він починає нарікати на все і всіх.

— Це правда, — відповідає він мені. — Хоча з роботою все й погано, але ж акції постійно ростуть.

1933

Проголошення застало нас зненацька. Ми з моїм юним співробітником Берндом саме перекушували в галереї й одним вухом дослухалися до радіо. Якщо чесно, то жодної несподіванки в цій новині не було: після відставки Шляйхера все вказувало на Нього; тільки Він міг стати наступником, тільки Його спрага влади могла підкорити собі навіть сивого президента країни. Я спробував відреагувати жартом:

— Ну тепер маляр ошчасливить нас — і стане художником.

Але Бернд, якого, за його словами, «ні на йоту» не цікавила політика, побачив у цій події загрозу собі особисто:

— Геть! Треба чимшвидше тікати звідси геть! — вигукнув він.

І хоча я лише засміявся на таку його надмірну реакцію, та водночас відчув сатисфакцію, бо всі мої попередньо вжиті запобіжні заходи виявилися правильними: ще багато місяців тому я переправив до Амстердама ті картини, які у разі можливого захоплення влади могли опинитися в найбільшій небезпеці: чимало полотен Кірхнера, Пехштайна, Нольде та інших. Лише кілька картин пензля Майстра продовжували висіти в галереї, але це були переважно роботи пізнього періоду — яскраві садові пейзажі. Їх нова влада точно не запідозрить ні в чому. Під загрозою тепер був лише він — єврей, так само як і його дружина, хоча я й намагався переконати себе та Бернда:

— Йому вже за вісімдесят. Вони не наважаться взятися за нього. Звісно ж, йому доведеться піти з посади Президента Академії мистецтв. Але тут нема чим особливо перейматися: через три, максимум чотири місяці все це божевілля закінчиться.

Та, попри все, я не міг позбутися тривоги, навпаки, вона лише зростала. Ми зачинили галерею. А після того як мені вдалося трохи заспокоїти мого любого Бернда, який, звісно ж, був у сльозах, я, ближче до вечора, врешті зібрався й вирушив. Та дуже скоро зауважив, що на вулицях не проштовхнешся. Мені слід було сісти на електричку. Усі дороги були забиті колонами людей. Уже починаючи з Гарденбергштрассе. Вони підіймалися уздовж Зігесаллеє: групами по

шестеро, одна група штурмовиків змінювала іншу; всі вони, вочевидь, йшли до однієї мети. Здається, щось усмоктувало весь цей люд і скеровувало його рух: усі ці колони прямували до площі Гроссен Штерн, де, схоже, і мали зустрітися. Коли виникали вимушені зупинки, люди в колонах починали крокувати на місці, виявляючи нетерплячість: тільки рух, ні миті простою! О ця жахлива серйозність на юних обличчях, підкреслених знизу ремінцем каски! І все більше роззяв, що зібралися подивитися на колони, — їхні юрми вже робили непрохідними навіть тротуари. А над усім цим — злагоджений спів...

Тут я вирішив пірнути в кущі, і рушив далі через темряву Тіргартена; при цьому я виявився не єдиним, хто намагався пробиратися бічними шляхами. Врешті, вже зовсім недалеко від місця, куди я прямував, з'ясувалося, що Бранденбурзькі ворота закриті для звичайного руху. Довелося довго вмовляти поліцейського, щоб він допоміг мені дістатися до Паризької площі, розташованої відразу за ворітьми. Ох, як часто ми тут проїздили, сповнені надій та очікувань! Це ж таке унікальне і таке знайоме місце! Скільки разів я відвідував тут ательє Майстра! І ті візити завжди були такими одухотвореними... а часом ще й вдавалося посміятися та розважитися. Цей його сухуватий берлінський гумор...

Перед респектабельним будинком, який уже багато десятиліть належав цій родині, стояв домоправ, наче очікуючи на мене.

— Панове всі на даху, — сказав він і провів мене сходами нагору.

Тимчасом уже почалася смолоскипна хода — ретельно організована, наче вони тренувалися роками, — і коли я піднявся на дах, захоплені вигуки натовпу ознаменували наближення колон. Цей тріумф плебсу був огидним! Але водночас його наростання викликало певне збудження. Сьогодні я змушений визнати, що на якусь мить це видовище шоу мене все ж захопило.

Але навіщо він виставив себе напоказ перед натовпом? Майстер та його дружина Марта стояли на самому краю даху. Згодом, коли ми вже сиділи в ательє, то почули: звідти, з того самого місця, Майстер уже спостерігав, як тисяча вісімсот сімдесят першого року поверталися з Франції німецькі вояки і переможно крокували через Бранденбурзькі ворота, потім — тисяча дев'ятсот чотирнадцятого — тут проходили вбрані в пікельгаубе піхотинці, що вирушали на війну, а вісімнадцятого у ці ворота тріумфально зайшли революційні батальйони матросів, —

тож і тепер він вирішив ризикнути і спрямувати свій останній погляд згори. Про все це можна наговорити чимало дурниць.

Але перед тим він стояв на пласкому даху мовчки, з погаслою гаванською сигарою. Вони обоє були в капелюхах і зимових пальтах, наче готові до від'їзду. На тлі нічного неба. Велична пара. Бранденбурзькі ворота також були сірою масою, яку лише час від часу виривали з темряви поліцейські прожектори.

Та потім хода зі смолоскипами наблизилася — і враз залила всю ширину вулиці, наче лава вулкана, постала в повну величину: лише на коротку мить людські потоки розділялися колонами воріт, та відразу ж за ними знову зливалися воедино, ні на що не зважаючи, нестримні, урочисті, доленосні, вони освітлювали вогнями ніч, вихоплювали з пільми ворота аж до квадриги вгорі, аж до самого краю шолома і знаку перемоги у богині; навіть нас на даху будинку Ліберманна освітило — і ми відчули сморід цих сотень тисяч чи навіть більше факелів.

Який сором! Я з жахом мушу визнати, що це видовисько, ні, точніше, цей вияв грізної природної стихії мене хоч і обурило, але водночас і захопило. Від нього струменіла сила волі, якій хотілося підкоритися. Цьому піднесеному рухові фатуму ніщо не могло заступити дорогу. Це була повінь, яка все зносить на своєму шляху.

Тож цілком може бути, що і я підкорився би волі натопту і теж захоплено вигукнув би: «Зіг гайль!», бодай раз — якби Макс Ліберманн не сказав у той момент свою знамениту фразу, яку згодом у місті передаватимуть із вуст в уста як своєрідний таємний пароль, що його слід вимовляти лише пошепки. Він відвернувся від цієї кічевої історичної картини і промовив із берлінським діалектом: «Я стільки не з'їм, скільки мені хочеться виблювати».

Коли Майстер зійшов із плаского даху власного будинку, Марта взяла його під руку. А я намагався підібрати відповідні слова, щоб переконати подружжя покинути Німеччину. Однак усі слова були невідповідними. Цю пару неможливо було нікуди перевезти, пересадити в інший ґрунт, навіть в Амстердам, куди ми з Берндом самі незабаром утекли. На щастя, принаймні наші улюблені картини — і серед них пензля Ліберманна — уже через декілька років опинилися в достатньо надійному, хоча й не надто приємному місці, у Швейцарії. Бернд покинув мене... Ох... Але це вже зовсім інша історія.

1934

Якщо чесно і не для чужих вух: у цьому випадку слід було діяти більш акуратно. На мене занадто вплинули особисті мотиви. Усе почалося з поспіху, з несподіваної зміни місця дислокації через «Ніч довгих ножів»^[23]: нас відправили з Дахау, і п'ятого липня ми перейняли керівництво концтабором Оранієнбург; це сталося відразу після того як чимало тамтешніх штурмовиків замінили командою «лейбштандарту»^[24], до речі, тією ж, яка кількома днями раніше впоралася з повстанцями у Вісзее та інших місцях. Вони були ще втомлені після цього, розповіли про «Ніч» і передали нам усе господарство разом із кількома унтер-фюрерами штурмовиків, які мали допомогти нам з бюрократичною частиною процедури зміни гарнізону, але виявилися абсолютно безпорадними.

Один із цих штурмовиків, із промовистим ім'ям Шталькопф^[25], вишикував довірених нам в'язнів на перекличку і змусив вийти вперед усіх євреїв.

Це було не більше десятка осіб, серед яких одна постать дуже вирізнялася. Я відразу ж упізнав Мюзама^[26]. Його обличчя ні з ким не сплутаєш. І хоча колишньому лідерові революційних рад у божевільні відчикрижили бороду й наставили чимало синців, однак його особливих прикмет лишилося все ж чимало. Якщо зовсім чесно, то це був анархіст найбільш вишуканої породи, представники якої постійно сидять по кав'ярнях; цей доморощений літератор на початку мого життя в Мюнхені виглядав досить комічною фігурою, а саме — позиціонував себе як поета й агітував за абсолютну свободу, ну і, ясна річ, за вільне кохання. І ось переді мною — купка лахміття, до якого навіть докричатися складно, бо його майже позбавили слуху. Ніби виправдовуючись за це, він невпевнено усміхнувся і показав на своїй вкритій засохлою кров'ю вуха, з яких сочився гній.

Я був ад'ютантом бригаденфюрера Айке, тож саме йому я доповів про Мюзама, охарактеризувавши його як загалом нешкідливого, але водночас і особливо небезпечного типа, промов якого боялися навіть комуністи:

— У Москві його давно б ліквідували.

Бригаденфюрер Айке звелів мені самому зайнятися цим випадком і порадив застосувати особливі методи, а це було достатньо прозорим натяком. Зрештою, саме Теодор Айке особисто вбив Рьома. Але відразу ж після переклички я зробив першу помилку, вирішивши, що брудну роботу можна зіпхнути на цього недоумка-штурмовика Шталькопфа.

Чесно кажучи, мені було трохи страшно надто близько мати справу з цим євреєм Мюзамом. До того ж він навдивовижу мужньо тримався під час допиту. На будь-яке запитання відповідав рядками з віршів, мабуть, своїх власних, але й Шіллера:

Якщо життям не ризикнеш, життєву битву ти програєш^[27].

І хоча йому вибили чимало зубів, він цитував бездоганно, як на сцені. Це було, з одного боку, комічно, але з іншого... А ще мене дратувало пенсне на його єврейському носі... І ще більше — тріщини в обох скельцях окулярів.

...І ця незмінна посмішка після кожної цитати...

Врешті я дав Мюзаму сорок вісім годин і порадив за цей час учинити самогубство. Це було би найчистіше рішення.

Але, на жаль, він не зробив нам такого подарунка. Тож довелося задіяти Шталькопфа. Здається, він утопив його в унітазі. Я не хотів розпитувати про деталі. Ну й прогорів на цьому. Ясна річ, потім важко було представити це як самогубство. Бо ж руки були нетипово зведені судомою. І язик нам так і не вдалося витягнути. Та й вузол на шнурку був зав'язаний надто вже вміло. Мюзам так би не зміг. А потім цей ідіот Шталькопф зробив ще одну дурницю, коли під час ранкової переклички вигукнув:

— Євреї — до відрізання — кроком руш!

Це, звісно, миттю розлетілося як плітка. Звичайно, лікарі відразу розпізнали імітацію самогубства. А невдовзі я отримав від бригадного фюрера Айке догану:

— Егарде, ви що, не могли якось акуратніше все зробити?

Із ним важко не погодитися, і цей недогляд нам ще довго пригадували, бо ж ми не змогли змусити глухого єврея ще й замовкнути. Так це переповідали з уст в уста... За кордоном Мюзам оголосили мучеником. Навіть комуністи... А концтабір Оранієнбург нам довелося закрити і перевести всіх в'язнів до іншого табору. Я тепер знову в Дахау, думаю, на випробувальному терміні.

1935

Завдяки корпорації «Тевтонія», в якій ще мій батько був «ветераном», я після закінчення медичного факультету отримав можливість асистувати докторові Брьозінгу — теж одному зі старих «тевтонців». Точніше, я допомагав йому здійснювати медичне обслуговування одного з робітничих таборів, що були розбиті в чистому полі під час будівництва першого автобану із Франкфурта-на-Майні до Дармштадта. Відповідно до тодішніх умов, усе там було організовано вкрай примітивно, до того ж серед робітників, які будували ту трасу, а особливо серед землекопів, зустрічалося дуже багато типів, чия асоціальна поведінка призводила до постійних конфліктів. Здійняти бучу або перевернути все догори дригом — це для них вважалося справою буденною. Тож нашими пацієнтами ставали не лише жертви нещасних випадків на будові, а й постраждали в різноманітних бійках. Доктор Брьозінг лікував колоті рани, не питаючи про їхнє походження. Я часто чув, як він казав у таких ситуаціях:

— Але ж, панове, час дуелей мав би вже скінчитися.

Попри це, більшість робітників усе ж поводитися добре і, як правило, відчували вдячність до фюрера, який першого травня тридцять третього року оголосив про початок будівництва мережі автобанів, що об'єднає всю Німеччину та забезпечить працею та засобами існування тисячі молодих людей. Завдяки цьому врешті скінчилося безробіття і для чималої кількості старших чоловіків. Але ця робота для багатьох виявилася занадто важкою. Мабуть, причиною фізичної слабкості часто ставало погане й одноманітне харчування у попередні роки. У кожному разі, ми з доктором Брьозінгом упродовж не такого вже й довгого будівництва дороги змушені були зіткнутися з великою кількістю випадків втрати працездатності з досі невідомих, а тому і не досліджених причин. Доктор Брьозінг, який був консервативним, але не позбавленим гумору практиком, любив називати це «хворобою землекопів», або ж «хрускотом землекопів».

Симптоми завжди були одні й ті ж: і молоді, і старші робітники під час інтенсивного фізичного навантаження, особливо коли доводилося постійно перекидати лопатою великі об'єми ґрунту, рано чи пізно чули хрускіт між лопатками, що невдовзі переростав у різкий біль, через

який працювати далі вони більше не могли. На рентгенівських знімках доктор Брьозінг знаходив докази так влучно названої ним хвороби: це були тріщини відростків хребців між шийним і грудним відділами — як правило, ламалися перший грудний і сьомий шийний.

Взагалі-то цих людей слід було відразу ж визнати непрацездатними і звільнити, але доктор Брьозінг зволікав зі звільненнями, хоча той темп робіт, якого вимагало будівельне міністерство, сам же й називав «безвідповідальним», а коли ми спілкувалися наодинці, то й «убивчим», — та в усьому іншому доктор Брьозінг залишався політично нейтральним. Тож бараки для хворих були постійно переповнені. Він буквально накопичував пацієнтів, чи то для того, щоб дослідити особливості «хвороби землекопів», чи просто аби звернути увагу керівництва на проблему.

Але оскільки, попри це, робочих рук не бракувало, то першу ділянку автобану добудували вчасно. Дев'ятнадцятого травня відбулося урочисте освячення дороги, у присутності фюрера та інших високопоставлених партійних діячів і за участі понад чотирьох тисяч робітників. На жаль, погода була жахливою. З неба падав то дощ, то град. Лише зрідка з'являлося сонце. Та фюрер усе ж їхав уздовж усієї траси, стоячи у відкритому «мерседесі» та вітаючи піднятою догори правицею сотні тисяч людей, що стояли на узбіччі. Радість була величезною. Постійно лунав «Баденвейлерський марш». І всі, від генерального інспектора доктора Тодта до колон землекопів, усвідомлювали велич моменту. Після короткої промови фюрера, в якій він дякував «робітникам кулака і голови», від імені всіх задіяних на будові високого гостя привітав машиніст Людвіг Дрьосслер; він знайшов для свого виступу й такі прості слова:

— Спорудження автобану, мій фюрере, і через багато століть змусить усіх говорити про велич і життєствердний пафос нашого часу...

Невдовзі погода трохи поліпшилася, і дорогу звільнили для автопробігу, в якому, на радість публіці, взяли участь не лише геть древні автомобілі, що рухалися, важко покректуючи й випускаючи гази, а й позавчорашні; проїхався й доктор Брьозінг — у своєму двомісному «опелі», що мав добрий десяток років і колись був покритий зеленим лаком. Але брати участь в офіційних урочистостях доктор Брьозінг відмовився, бо йому було важливіше увечері зробити

обхід бараків із хворими, тоді як я міг бути присутнім, за його словами, «на цих офіційних дурницях».

Своє медичне дослідження про так звану «хворобу землекопів» він так і не зміг надрукувати в жодному фаховому журналі, навіть наша дружня газетка «Тевтонія» відмовилася від публікації, не називаючи причин.

1936

Тих, хто пробуджує в людях марні надії, ніколи не бракувало. У нашому таборі Естервеген, що здобув певну популярність завдяки «Пісні болотних солдат», у приспіві якої римувалися слова «солдати» і «лопати», уже навесні тридцять шостого ходила чутка, нібито ще до початку Олімпійських ігор буде амністія — і тоді врешті настане кінець жалюгідному існуванню в Емсланді таких, як ми, ворогів народу і торфорізів. Ця чутка жила благаю вірою в те, що навіть Гітлер змушений буде рахуватися з іншими країнами, а тому час залякування і терору минув, до того ж нарізання торфу слід повернути в розпорядження служби зайнятості, щоб усі бажаючі могли й надалі добровільно займатися цим споконвічно німецьким промыслом.

Але потім нас, п'ятдесятьох в'язнів, кожен з яких був майстром того чи іншого ремесла, раптом відправили до Заксенгаузена, що неподалік Берліна. Там ми мушили під наглядом есесівців із казарм об'єднання «Тотенкопф» будувати на площі понад тридцять гектарів великий табір, який спершу був розрахований на дві з половиною тисячі в'язнів, так званий табір з перспективою.

Мене взяли у групу відряджених туди торфорізів як кресляра-проектанта. Зазвичай нам суворо заборонялося контактувати із зовнішнім світом, та, завдяки тому що готові частини бараків туди привозила одна берлінська фірма, нам удалося все ж трохи довідатися про метушню, яка охопила столицю перед самим відкриттям Олімпійських ігор: туристи з усього світу заповнили Курфюрстендамм, Фрідріхштрассе, Александерплац і Постдамерплац. Більше жодної інформації до нас не просочилося. Уже аж коли в сторожці щойно зведеного комендантського бараку, що його наразі займало будівельне начальство, встановили радіо, яке з ранку до вечора транслювало репортажі про настрій, що панував під час

урочистого відкриття, а потім про перші результати змагань, ми посправжньому розсмакували всі можливості цієї технічної новинки. Я досить часто мусив ходити до керівництва будови, іноді сам, іноді з іншими, і завдяки цьому ми від самого початку ігор були добре поінформовані про все суттєве. А коли почалися фінальні змагання, то звук накрутили до максимуму — і тоді репортаж про вручення медалей уже могли чути всі й усюди, зокрема й на майданчику для перекличок, а також на розташованій поряд будові. Крім того, ми дізналися, хто сидить на почесній трибуні: там було чимало знаменитостей міжнародного рангу, серед яких і шведський престолонаступник Густав Адольф, й італійський кронпринц Умберто, й англійський держсекретар Венсітгарт, а до цього ще цілий полк дипломатів, зокрема швейцарські. Дехто з нас сподівався, що від такого численного міжнародного представництва не сховається великий концтабір, який будують на околиці Берліна.

Але світові було не до нас. Спортивна «Молодь світу» займалася виключно власними справами. Нікого не хвилювала наша доля. Нас не існувало. Тож табірні будні продовжувалися без змін, якщо не рахувати радіо у сторожці. Бо цей землисто-сірий пристрій, вочевидь, військового походження, приносив нам новини зі світу, що знаходився за обгородженою колючим дротом територією.

Перші німецькі перемоги святкували вже першого серпня, це були медалі зі штовхання ядра і метання молота. На той момент я якраз прибув до керівника будівництва для внесення деяких виправлень у документи, зі мною прийшов і Фрітьоф Тушинскі, який був із «зелених» — так називали кримінальних злочинців через відповідний колір нашивок на їхньому одязі. Так от, саме тоді по радіо оголосили про другу золоту медаль — і есесівці за стіною на радіощах голосно загорлали. Але коли Тушинскі вирішив, що йому теж можна покричати разом із ними, то наткнувся на більш ніж виразний погляд керівника будівництва, гауптштурмфюрера Ессера, якого всі вважали суворим, однак справедливим. Якби замість Фрітьофа почав голосно кричати я, то отримав би суворіше покарання — як політичний в'язень, у якого нашивка з червоним кутом. А Тушинскі довелося лише зробити п'ятдесят присідань. Я ж, завдяки максимальній дисциплінованості, зумів з удавано незворушним виглядом дочекатися вказівок начальника, хоча в глибині душі теж стрибав від радості через ці та

інші німецькі перемоги, — бо й сам ще кілька років тому бігав на середні дистанції в магдебурзькому «Спартаку», а в забігах на три тисячі метрів навіть перемагав.

Ессер дав нам зрозуміти, що ми не достойні привселюдно тріумфувати через німецькі успіхи. Але навіть попри цю заборону відкрито виявляти свої почуття під час Ігор усе ж було складно цілковито уникнути спонтанного зближення між в'язнями й охоронцями — в такі хвилини, коли, приміром, лейпцизький студент Лутц Лонг у змаганнях зі стрибків у довжину почав неймовірну дуель із чорношкірим американцем Джессі Оуенсом, чемпіоном з бігу на короткі дистанції (на сто, а трохи згодом — і на двісті метрів), і Оуенс, зрештою, таки переміг, установивши олімпійський рекорд: вісім метрів шість сантиметрів. Світовий рекорд вісім метрів тринадцять сантиметрів уже також належав йому. Але срібну медаль Лонга урочисто святкували всі, хто опинився неподалік від радіо: два унтершарфюрери СС, які мали репутацію «кривавих псів», наглядач із зеленою нашивкою, який зневажав усіх політичних і за кожної нагоди чинив нам капості, та я — діяч середньої ланки компартії, який пережив усе це і ще багато чого іншого й сьогодні сидить та пережовує свої сумні спогади погано припасованим зубним протезом.

Можливо, ця дуже коротка приязнь між нами виникла завдяки тому, що Гітлер опустився до того, аби потиснути руку чорношкірому рекордсменові. Потім дистанція була знову відновлена. Гауптштурмфюрер Ессер подав рапорт. Дисциплінарні покарання отримали і в'язні, і наглядачі. Радіо, яке порушувало порядок, зникло, тож ми не мали змоги стежити далі за перебігом Олімпійських ігор. Я лише з чуток довідався про невдачу наших дівчат: в естафеті на чотириста метрів у них під час передачі випала з рук естафетна паличка. А після закінчення Ігор нам більше не було на що сподіватися.

1937

Наші ігри на перерві не закінчувалися після дзвінка на урок — вони тривали й на наступних перервах під каштановим деревом за одноповерховим будиночком-туалетом, який ми називали «сцьяльником». Ми воювали між собою. Сцьяльник, розташований біля

спортзалу, вважався замком Алькасар у Толедо. І хоча події, які ми обігрували, відбулися рік тому, але в наших школярських мріях фаланга продовжувала героїчно захищати ці мури. Червоні час від часу марно намагалися нападати. Але їхня поразка частково виправдовувалася браком бажання: ніхто не хотів бути одним із червоних, і я теж не хотів. Усі учні з відчайдушною хоробрістю воювали на боці генерала Франко. Врешті-решт старшокласники змусили нас тягнути жереб: я разом з іншими однолітками витягнув червоне; тоді я ще не здогадувався, яке значення ця випадковість матиме для мене згодом, — вочевидь, майбутнє визначається вже на шкільних перервах.

Отже, ми брали в облогу сцьяльник. Тут нам часто доводилося йти на компроміси, бо чергові вчителі дбали про те, щоб учні — і ті, що «воювали» по той чи інший бік, і «нейтральні» — все ж мали змогу справити бодай малу нужду. Одним із кульмінаційних моментів усього дійства була телефонна розмова між комендантом Алькасара, полковником Москардо, та його сином Луїсом, якого червоні схопили й погрожували розстріляти, якщо фортеця не погодиться здатися.

Гельмут Курелла, молодший за нас школяр із янгольським обличчям і відповідним голосом, грав Луїса. Я ж, змушений перевтілитися в червоного комісара міліції Кабальйо, мав передати слухавку Луїсові. Його голос зазвучав над заповненим учнями подвір'ям дзвінко, мов горн:

— Привіт, тату.

Полковник Москардо у відповідь:

— Що трапилося, мій хлопчику?

— Нічого. Вони кажуть, що мене застрелять, якщо Алькасар не капітулює.

— Якщо це має стати правдою, мій сину, то довір свою душу Богові, крикни: «Viva España!» і помри як герой.

— Бувай здоровий, тату. Цілую тебе міцно!

Це вигукнув наш маленький янгол Гельмут, який грав роль Луїса. А я, червоний комісар, якому один зі старшокласників доручив вигукнути прощальне: «Viva la muerte!», мав застрелити сміливого хлопця під розквітлим каштаном.

Ні, я геть не впевнений, що саме я здійснював розстріл, можливо, хтось інший. Але цілком міг бути і я. Після цього битва

продовжувалася. Під час наступної перерви підірвали башту фортеці. Ми імітували звуки вибуху. Та захисники не здавалися. Те, що потім називалося громадянською війною в Іспанії, розігрувалося на шкільному подвір'ї гімназії Конрада у Лангфурі, передмісті Гданська, розігрувалося на перерві як одна-єдина подія, яка постійно повторювалася. Ясна річ, у кінці перемогла фаланга. Облогу фортеці прорвали ззовні. Велика група молодших школярів із явно надмірним ентузіазмом кинулась у наступ. Потім були загальні обійми. Полковник Москардо вітав визволителів словами, які згодом стали знаменитими: «Sin novedad», що перекладається приблизно як: «Нічого нового». А потім нас, червоних, ліквідували. Тож наприкінці перерви сцязьником уже можна було користуватися цілком вільно. Але наступного дня ми повторювали гру.

Так тривало аж до літніх канікул тридцять сьомого року. Взагалі-то ми могли бавитися й у бомбардування баскського міста Герніка. Цю операцію наших добровольців нам показали в кінотеатрі, у тижневому випуску новин, як журнал перед основним фільмом. Двадцять шостого квітня це містечко перетворили на купу руїн та попелу. У моїх вухах і досі звучить музика, яку заглушував гул моторів. Але на екрані було видно лише наші літаки: «Гайнкелі» та «Юнкерси», які злітали, пікірували, сідали. Це виглядало так, ніби вони тренуються. У цьому не було жодного героїзму, який можна було би згодом наслідувати на перерві у шкільному дворі.

1938

Проблеми з нашим учителем історії почалися, коли всі по телевізору побачили, як у Берліні раптом упала Стіна, і тепер кожен, навіть моя бабуся, яка живе в районі Панков, зможе їздити собі на Захід коли заманеться. При цьому пан штудієнрат Гьосле явно не зробив нічого поганого, коли не лише розповів про падіння Берлінської стіни, а ще й запитав нас усіх:

— Чи ви знаєте, що ще сталося в Німеччині дев'ятого листопада? Наприклад, рівно п'ятдесят один рік тому?

І оскільки всі щось чули, але ніхто не згадав нічого конкретного, він розповів нам про Кришталеvu ніч рейху. Її так назвали, бо це відбувалося водночас по всій Німеччині, і при цьому розбилося безліч

посуду, який належав євреям, особливо багато кришталевих ваз. А крім того, шпурляли бруківкою у вітрини єврейських магазинів — і порозбивали їх майже всі. І ще купу всього цінного було тоді безглуздо знищено.

Можливо, помилкою пана Гьосле було те, що він ніяк не міг зупинитися і забагато уроків історії присвятив розповідям саме про це, зачитуючи нам із документів цифри, приміром, точну кількість жертв і спалених синагог, а ще він сказав, що тої ночі вбили дев'яносто одного єврея. Це все були сумні історичні факти, а на той час у Берліні, ні, в усій Німеччині панувала ейфорія, бо нарешті всі німці змогли об'єднатися. Та нашому вчителеві вічно йшлося лише про старі історії та їхні причини. Мушу зізнатися, він досить сильно дратував нас розповідями про все, що діялося тут раніше.

Ну і дійшло до того, що цю його, як її назвали, «одержимість минулим» майже одноголосно осудили під час наступних батьківських зборів. Навіть мій тато, який і сам любить розказати про давні часи, — наприклад, як він утік із радянської зони окупації ще до того, як побудували Стіну, і приїхав сюди, до швабів, де довгий час лишався чужинцем, — навіть він розмовляв із паном Гьосле приблизно так: «Звісно, я нічого не маю проти, щоб моя донька довідалася, як жахливо поводитися есесівці всюди, а також, на жаль, тут, в Есслінгені, але, будь ласка, робіть це у відповідний час, а не саме тоді, коли, як зараз, врешті-решт випала нагода порадіти, і весь світ вітає нас, німців...»

Однак нас, школярів, усе ж таки зацікавило те, що колись відбулося в нашому рідному місті, наприклад, у єврейському сиротинці «Притулок Вільгельма». Виявляється, всіх дітей вигнали надвір. Усі підручники, усі молитовники, навіть сувої Тори поскидали на купу і спалили. Діти, яких змушували на це все дивитися, плакали і боялися, що їх також спалять. Але тоді постраждав лише один учитель Фріц Самуель, якого забили до втрати свідомості гімнастичними палицями зі спортзалу.

На щастя, в Есслінгені знайшлися люди, які прагнули допомогти; так, один таксист перевіз кількох сиріт до Штутгарта. Загалом те, що розповів нам пан Гьосле, нас вельми схвилювало. Навіть хлопці були як ніколи активні під час його уроків, турецькі хлопці, і, звісно ж, моя подруга Ширін, родина якої приїхала з Персії.

А на батьківських зборах наш учитель історії, як підтвердив мій тато, дуже добре захищався. Він пояснив, що жодна дитина не може по-справжньому збагнути значення падіння Стіни, якщо вона не знає, коли і де точно почалася несправедливість, і що саме врешті-решт призвело до поділу Німеччини. Після цих його слів майже всі батьки закивали. Однак свої розповіді про Кришталеву ніч пан Гьосле змушений був перервати і відкласти на потім. Хоча взагалі-то шкода.

Але ми вже знаємо про це трохи більше, ніж раніше. Наприклад, що майже всі тут, у Есслінгені, лише пасивно спостерігали або відводили очі вбік, коли відбувалося все оце страхіття у сиротинці. Через це, коли кілька тижнів тому мали депортувати назад, до Туреччини, мого курдського однокласника Ясіра разом із батьками, у нас виникла ідея написати лист протесту до бургомістра. Усі без винятку підписали цей лист. Але за порадою пана Гьосле ми не згадували в ньому про долю дітей із єврейського дитбудинку «Притулок Вільгельма». Тепер усі сподіваються, що Ясірові дозволять лишитися.

1939

Три дні на острові. Після того як нас запевнили, що у Вестерланді та околицях є купа вільних кімнат, а у великому холі досить місця для наших спільних бесід, я подякував господареві, одному з колишніх, який зараз дуже успішно зайнявся видавничою справою і завдяки цьому зміг дозволити собі кілька вкритих очеретом фризьких будиночків на острові Зюльт. Наша зустріч відбулася в лютому. Приїхали більше половини запрошених, серед них навіть деякі знаменитості, що тепер стали великими авторитетами на радіо або й головними редакторами поважних видань. Прибулі раніше побилися об заклад щодо того, чи буде шеф одного дуже популярного журналу, — а він і справді з'явився, хоч і з запізненням та не надовго. Однак більшість колишніх після війни знайшли притулок, як правило, десь на нижніх щаблях редакційної ієрархії, або ж заробляли собі на хліб як вільні автори; до останніх належав і я. Всім нам закидали, що під час війни ми працювали військовими кореспондентами у відділах пропаганди — хоча саме це засвідчувало нашу високу кваліфікацію. Тож у зв'язку з цим я відразу хочу наголосити, що лише за приблизними підрахунками тоді загинуло більше тисячі наших колег: хтось — під час польотів над Англією, у кабіні «Гайнкеля-111», а хтось — як репортер, на передовій.

І от чимало з тих, хто вижив, усе частіше висловлювали бажання зустрітися. Повагавшись трохи, я взявся все організувати. Ми домовилися про стриманість. Не дозволялося називати жодних імен і зводити особисті рахунки. Це мала бути звичайна дружня зустріч, схожа на ті, якими були повоєнні зустрічі колишніх кавалерів ордена Лицарського хреста, солдатів та офіцерів тієї чи іншої дивізії, або колишніх в'язнів концтаборів. Я брав участь у війні з самого початку, ще геть зеленим юнаком, від самого Польського походу, тож до мене ставилися з повагою і не підозрювали у співпраці з міністерством пропаганди. До того ж чимало колег пам'ятали мої перші репортажі, написані ще на початку, — про 79-й саперний батальйон 2-ї танкової дивізії, про битву на Бзурі, про будівництво мостів під ворожими обстрілами і про прорив наших танків аж під Варшаву, причому, з точки зору звичайних піхотинців, вирішальну роль у цих операціях

зіграли штурмовики. Але я, власне, завжди писав тільки про армійців, нещасну рядову піхоту, їхній непомітний героїзм. Німецька піхота. Її щоденні марші запилюженими польськими дорогами. Кирзова проза! Вони вічно бігли слідом за танками під час наступу, обліплені засохлим болотом, з обсмаленою сонцем шкірою, зате завжди в чудовому настрої, навіть якщо після чергового короткого бою якесь село, охоплене полум'ям, відкривало їм справжнє обличчя війни. Або мій, не позбавлений співчуття, погляд на безкінечні колони полонених, розбитих ущент поляків...

Мабуть, ця подеколи замислена інтонація моїх репортажів підкреслювала їхню достовірність. А скільки всього з них вирізала цензура! Наприклад, із тексту про зустріч наших і російських танків біля Великих Мостів викинули її характеристику — «занадто тепла». Або коли я надміру зворушливо та жартівливо описав бороди євреїв у лапсердаках. У кожному разі, під час цієї зустрічі чимало колег запевнили мене, що жвава наочність моїх тодішніх репортажів про Польщу не відрізняється від тієї, з якою я писав останнім часом для одного з найпопулярніших часописів, незалежно від того, звідки були ті кореспонденції: з Лаосу, Алжиру чи Близького Сходу.

Після того як усі розселилися, ми легко перейшли до дружньої бесіди. Тільки з погодою нам не пощастило. Про прогулянки пляжем або до берегової піщаної коси на острові можна було забути. І хоча ми звикли миритися з будь-якою негодою, але тут буквально не вилазили з дому: зручно вмостилися біля каміна й попивали грог та пунш, якими нас щедро пригощали господарі.

Отже, ми говорили про Польський похід. Блітцкріг. Вісімнадцять днів.

Після падіння Варшави, від якої лишилася тільки купа руїн, один із колишніх — він тепер, кажуть, став колекціонером творів мистецтва і взагалі вмів залагоджувати свої справи — заговорив голосніше, піднесеними довгими періодами. Він цитував нам свої репортажі, написані на борту підводного човна і згодом опубліковані ним у книзі під назвою «Мисливці у Світовому океані», передмову до якої написав сам gros-адмірал: «Труба номер п'ять готова! — Пряме влучення! — Зарядити торпеду!»... Звісно, це не йде в жодне порівняння з моїми запилюженими піхотинцями на безкінечних сільських дорогах Польщі...

1940

Я небагато встиг побачити на острові Зюльт. Як уже казав, погода дозволяла хіба що короткі прогулянки пляжем до Ліста або в протилежному напрямку, до Гьорнума. Однак наша дивна, ніби кульгава ще з часів відступів, компанія колишніх згуртувалася біля каміна і здебільшого курила й пила. Кожен перебирав свої спогади. Один згадував переможні бої у Франції, інший — героїзм Нарвіка і фіордів Норвегії. Складалося враження, що кожен знову переживає власні статті, опубліковані тоді у пропагандистському друкованому органі Люфтваффе «Адлер» або в ілюстрованому часописі Вермахта «Сигнал», — обидва мали чудове поліграфічне оформлення: кольоровий друк, сучасний макет, до того ж миттєво розповсюджувалися всією Європою. На керівному поверсі «Сигналу» сидів такий собі Шмідт, який і приймав найважливіші рішення. А після війни він був головним редактором у виданні «Кристал» Акселя Шпрінгера, ясна річ, під іншим прізвищем. І ось тепер ми могли насолоджуватися сумнівним привілеєм нав'язливої присутності цього пана і слухати його нарікання на тему «подарованих ворогові перемог».

Говорили про Дюнкірхен, куди втік весь Британський експедиційний корпус: приблизно триста тисяч осіб слід було терміново завантажити на кораблі. Колишній Шмідт, чиє теперішнє ім'я не можна називати, ніяк не міг заспокоїтися від розчарування:

— Якби Гітлер не зупинив танковий корпус «Кляйст» біля Аббевіля, а замість цього дозволив танкам Гудеріана і Манштайна пройти аж до узбережжя, якби він віддав наказ пробиватися до берега, наказ зайняти пляжі й перекрити шлях до відступу, — англійці втратили б усю свою армію, а не лише техніку. Доля війни вирішилась би миттєво, бо такому вторгненню англійці не змогли би дати належну відсіч. Але верховнокомандувач подарував ворогові цю перемогу. Мабуть, хотів пожаліти англійців. Вірив, що вдасться домовитися. Ех, якби наші танки тоді...

Так побивався колишній Шмідт, а потім занурився у свої сумні думки, споглядаючи вогонь у каміні. Його не цікавило те, що могли запропонувати інші з асортименту успішних блокад чи звитяжної тактики бою. Приміром, серед нас був один, який у п'ятдесятих роках

тримався на плаву завдяки солдатським брошуркам у «Бастай-Люббе», а тепер продав душу бульварним газеткам, але тоді, в «Адлері», його статті про перемоги військово-повітряного флоту були центральними. Він пояснив нам, які переваги були в «Юнкерса 88» порівняно з «Юнкерсом 87» (останній ще називали «штукою»). При цьому він розмахував руками, демонструючи, як слід правильно скидати бомби під час атаки: просто скерувати весь літак на ціль і скинути — в останній момент перед тим як знову вирівняти машину, дотримуватися коротких дистанцій під час серійного скидання і прицільного — скидаючи на кораблі, що намагаються вислизнути з-під обстрілу, мов змії. Він сам сидів усередині «Юнкерса», а також і «Гайнкеля 111», сидів у кабіні пілота, з вікна якої бачив Лондон і Ковентрі. Він знав, про що говорив. Цілком можна було повірити, що він лише дивом вижив після повітряної битви над Англією. У кожному разі, йому вдалося так виразно продемонструвати нам килимове бомбардування, що перед нашими очима ожили картини нальотів ворога у відповідь — на Любек, Кьольн, Гамбург, Берлін; при цьому він вживав вираз «стерти з лиця землі».

Після цього почало здаватися, що «камінний» настрої потроху згасає. Публіка перейшла на звичні журналістські плітки: хто якого шеф-редактора підсидів, чиє крісло хитається, скільки й кому платять у Шпрінгера чи Аугштайна. Врешті порятунок прийшов від нашого фахівця з мистецтва та субмарин. Він почав жваво й детально розповідати про експресіонізм та власну колекцію творів мистецтва, час від часу лякаючи нас раптовим вигуком:

— Підготуватися до занурення!

Незабаром нам уже самим здавалося, що ми чуємо вибухи водяних бомб, «...ще на відстані, під кутом шістдесят градусів», потім прозвучало: «Зануритися на глибину перископа», а ще за мить ми враз відчули справжню небезпеку: «З правого борту міноносець!»... Як добре, що ми сидимо в теплому й сухому приміщенні, поки надворі поривчастий вітер грає свою не надто приємну музику.

1941

Коли я працював військовим кореспондентом у Росії, а згодом — в Індокитаї й Алжирі, для нас війна продовжувалася, мені лише зрідка

вдавалося написати про справжні сенсації. Бо під час військових дій у Польщі чи Франції, або навіть в Україні, де мені теж випало побувати, я разом із нашою піхотою йшов слідом за танками: від одного котла до іншого, через Київ до Смоленська, а коли почався сезон дощів і болота, я рушив за передовим батальйоном, який настилав гатки і брав на буксир тих, хто застряг. Ну, як я й казав, проза кирзи та онуч. Тож мої балакучі колеги мали шанс прославитися більше, бо їм і справді було що розповісти. Один із них — він згодом, значно пізніше, у нашій дуже тиражній газеті писав з Ізраїлю про «бліцперемоги» так, ніби шестиденна війна була прямим продовженням плану «Барбаросса» — у травні сорок першого разом із нашими парашутистами стрибнув з літака й висадився на Криті, «а Макс Шмелінг при цьому пошкодив ногу...»; інший спостерігав з крейсера «Принц Ойген», як «Бісмарк», за три дні до того як піти на дно з тисячею людей на борту, потопив британський бойовий корабель «Гуд», «і якби торпеда не влучила у центр кермування, що позбавило “Бісмарка” змоги маневрувати, то, можливо, він би ще...» Та інші історії, створені за зразком: «Якби не собака, то він би і зайця...».

Серед них був і диванний стратег Шмідт, який заробив мільйони на своїй серії «Кристал», що згодом вийшла у видавництві «Ульштайн» і стала бестселером. Він дійшов висновку, що перемогти Росію нам завадила балканська кампанія: «Лише тому, що сербський генерал Сімович улаштував путч у Белграді, ми змушені були насамперед наводити лад там, унизу, — а це забрало в нас п'ять тижнів, і ми втратили дорогоцінний час. А уявіть-но, що було б, якби наші армії замість двадцять другого червня перетнули східний кордон п'ятнадцятого травня, а танки генерала Гудеріана кинулися б на вирішальний штурм Москви на п'ять тижнів раніше — не в середині листопада, коли всюди було болото й подекуди навіть ударив Дідусь Мороз...»

І ось він подумки обмінюється своїми думками з багаттям у каміні, розмірковує над «подарованими ворогові перемогами» і намагається постфактум виграти програні бої — бо ж нагоди для цього ще були під Сталінградом і Ель-Аламейном. Він лишився самотнім у своїх теоріях. Але ніхто не зважився й заперечити йому; я також змовчав, бо ж біля нього сиділо ще двоє чи навіть троє затятих нацистів, які тепер були головними редакторами та дуже впливовими людьми серед нашої

ветеранської публіки. Хто ж ризикне добровільно розіслити тих, хто забезпечує йому свіжі булочки на сніданок?

Лише тоді, коли мені разом із другом, який так само, як і я, завжди писав репортажі з перспективи «гарматного м'яса», вдалося вирватися з тісного кола «великих стратегів», ми в одній із кнайп Вестерланда досхочу посміялися над філософією «що було би, якби». Ми були знайомі з січня сорок першого, коли обидва отримали повістки — він як фотограф, а я як оглядач — і супроводжували війська Роммеля в Африці до самої Лівії. Його фотографії пустелі та мої репортажі про відвоювання Кіренаїки, опубліковані в «Сигналі» на першій шпальті, отримали широкий розголос. Ось про що ми говорили у кнайпі, запиваючи все це шнапсом.

Уже добряче напідпитку ми стояли на пляжі Вестерланда і хиталися од вітру. Спершу ми ще співали: «Ми любимо шторм і гойдатись на хвилях...» А потім лише мовчки вдивлялися в море, яке монотонно билось об берег. На зворотному шляху крізь чорну пелену ночі я намагався пародіювати теперішнього Шмідта, чиє нове ім'я краще лишити в таємниці: «Ти тільки уяви, якби Черчиллю вдалося ще на початку Першої світової здійснити свій план і висадитися на острові Зюльт із трьома дивізіями. Хіба тоді все би не завершилося значно раніше? І хіба історія тоді не покотилася б зовсім не так? Не було б Адольфа і всього цього свинства. Не було б колючого дроту, не було би Берлінської стіни. Ми б і сьогодні ще мали кайзера, а можливо, що й колонії. Та й в усьому іншому нам би жилося краще, значно краще...»

1942

Наступного ранку ми збиралися дуже повільно; з неба сіялася мжичка. Коли сонце прордерлося де-не-де крізь хмари, з'явилася думка здійснити прогулянку до Кайтума. Але у вітальні, масивні дерев'яні балки якої обіцяли служити ще довго й надійно, вже горів — чи продовжував горіти — вогонь у каміні. Наш господар подбав про чай у великих круглих чайниках. Однак бесіда була досить млявою й тихою. Навіть актуальні події не давали тем для розмови. Треба було виявити дивовижну терплячість, аби видобути з мішанини скупих фраз, якими обмінювалося ліниве й неговірке товариство, ключові слова, — але ці

слова частіше лише торкалися, а не описували такі події, як, приміром, Волховський котел, блокада Ленінграда чи Північний фронт. Один із нас розповів про Кавказ, але більше з туристичної перспективи. Інший розказав про участь у захопленні Південної Франції — в тому ж дусі, наче згадуючи про відпустку. Та ось розмова перескочила на взяття Харкова і початок великого літнього наступу. Гарячих новин тоді не бракувало. Однак поволі ситуація ставала критичною. Тому в одного журналіста викреслили повідомлення про солдатів, які замерзли на Ладозькому озері, в іншого — про підкріплення, що так і не доїхало до Ростова. А потім, під час випадкової паузи в розмові, заговорив нарешті і я.

До цієї миті мені вдавалося стримувати себе. Можливо, я трохи соромився присутності всіх цих знаменитих шеф-редакторів. Але оскільки їхня компанія, разом із фахівцем від мистецтва та субмарин, десь загуляла — можливо, знайшла якусь цікавішу публіку десь у замках місцевої аристократії острова Зюльт, — я скористався нагодою і заговорив, намагаючись не надто затинатися, бо ж ніколи не був особливо вмілим оратором:

— Після Севастополя я був у відпустці в Кьольні. Я жив тоді у своєї сестри неподалік від Ноймаркта. Там усе ще виглядало більш-менш мирно, майже як до війни. Я пішов до дантиста, і мені просвердлили нижній лівий зуб, який дуже болів. Через два дні його мали запломбувати. Але не встигли. Бо вночі з тридцятого на тридцять перше травня... Коли якраз був повний місяць... Як грім із ясного неба... Тисячі бомбардувальників Королівського військово-повітряного флоту... Спершу вони вдарили по нашій протиповітряній обороні, потім кинули купу запалювальних бомб, після них — фугасні, осколкові, фосфорні... Не лише на центр міста, а й на околиці, навіть на Дойтц, Мюльгайм, на протилежний берег Рейну... Не прицільно, а килимовим бомбардуванням... Цілі квартали... У нашому домі зайнялося лише горище, а ось у будинок поряд влучило прицільно... Що я при цьому пережив, важко описати... Я допомагав двом старшим жінкам у квартирі поверхом вище гасити їхні спальні, горіли штори й постелі... Коли ж я впорався, одна зі стареньких спитала:

— А хто оплатить нам прибиральницю, яка наведе лад у нашій оселі?

Про все це неможливо розказати. Як і про тих, кого засипало... Або про обгорілі трупи... Досі бачу, як на Фрізенштрассе поміж згарищами та руїнами висять трамвайні дроти, наче паперові повітряні змії під час карнавалу. А від чотирьох найбільших магазинів на Брайтештрассе лишилися тільки залізні скелети. Вигорів Агріппа-гауз із обома кінотеатрами. На Рингу — «Віденська кав'ярня», де я раніше сидів із Гільдою, яка згодом стала моєю дружиною... Верхні поверхи Головного поліцейського управління теж зникли... І Святі Апостоли розрубані, мов сокирою... Тільки собор стоїть, обгорілий, але стоїть, а довкола все, і навіть міст на Дойтц... Ну і ще, будинок, де був кабінет мого стоматолога, — цього будинку теж більше не існувало. Якщо не рахувати Любека, це було перше таке велике бомбардування.

Ну, взагалі-то ми перші почали: Роттердам, Ковентрі, звісно, Варшава. І так далі, аж до Дрездена. Хтось завжди починає першим. Але щоб ось так, тисяча бомбардувальників, серед яких сімдесят чотиримоторних «ланкастерів»... І хоча наша протиповітряна оборона збила понад тридцять... Але їх ставало все більше й більше... Потяги почали їздити знову аж через чотири дні. Я перервав свою відпустку. Хоча мій зуб і продовжував боліти. Я рвався назад, на фронт. Там я принаймні знав, чого чекати. Я плакав, скажу вам, просто ридав, коли дивився на мій Кьольн із Дойтца... Усе догорало і тільки вцілілий собор самотньо височів посеред руїн.

Мене слухали. Це трапляється нечасто. Не лише тому, що я не надто добрий оратор. А просто тому, що моя коротка оповідь скерувала всю наступну розмову в дещо інше русло. Потім розповідали інші — про Дармштадт і Вюрцбург, про Нюрнберг, Гайльбронн і так далі. І, звісно, про Берлін, Гамбург. Усюди були руїни... Всі ці історії однакові... Усе це неможливо описати... Але потім, ближче до обіду, коли всі знову посходилися, почали говорити про Сталінград, лише про Сталінград, хоча жоден із нас там не був. Нам усім пощастило...

1943

Наш господар, який поводився наче Бог-Отець, умів подбати про те, щоб розмови точилися довкола війни, але після Сталінграда й Ель-Аламейна говорити випадало в основному про відступ, а точніше — про вирівнювання лінії фронту, як тоді казали. Майже всі скаржилися,

що писати стало надзвичайно важко, і не лише тому, що цензура скорочувала або перебрівувала їхні тексти, а й з інших причин: адже про битви у котлі, про зменшення кількості конвоїв у Атлантиці та про переможні паради на Єлїсейських полях писати значно легше, ніж про відморожені кінцівки, відступ на всій ділянці фронту від Донбасу чи про капітуляцію решток африканських дивізій у Тунїсі. Героїчні моменти були хїба що під час оборони Монте Кассїно.

— Ну добре, звільнення дуче ще можна було описати в стилї гусарських витївок, але все інше?

Особливо недоречною й невчасною стала новина про придушення Варшавського повстання, до того ж цю рїзанину належало подати як перемогу. Один із нас, хто досї ще не зронив нї слова, — кругленький, вбраний у мисливський костюм чоловік, який, як я довідався згодом, ошчасливлював шанувальників полювання майстерними знімками тварин та фоторепортажами про сафарї, — разом зі своїм фотоапаратом «Лейка» був у травні сорок третього в обгородженому з усіх боків кварталї, де артилерїєю та бомбами лїквідували понад п'ятдесят тисяч євреїв. Після чого Варшавське гетто зникло безслідно.

У рамках чергової пропагандистської кампанії Вермахту його послали до Варшави як фоторепортера — лише щоб зафіксувати момент зачистки. Крім того, а точнїше, у вільний час, він наклеював свої фотографії в обтягнений чорною рельєфною шкірою альбом, який виготовили в трьох примірниках: для рейхсфюрера СС Гїммлера, для начальника СС та поліції Кракова Крюгера і для начальника та бригаденфюрера СС у Варшавї Юргена Строопа. Згодом цей альбом став доказом на Нюрнберзькому процесї у так званій «справї Строопа».

— Я зробив близько шестисот фотографій, — розповїв він. — Але тїльки п'ятдесят чотири були відібрані для альбому. Усі дуже акуратно наклеєні на гладенький брістольський картон. Бездоганна робота, яку оцінять справжні знавці. Але фото були підписані вручну, і це вже робив не лише я. Менї підказував ад'ютант Строопа Калеске. А мотто, яке стоїть на початку, — це ідея самого Строопа. Воно звучить так: «У Варшавї бїльше немає єврейських кварталів!» Спершу йшлося лише про лїквідацію гетто, нїбито через небезпеку поширення інфекцій. Тож я калїграфічним почерком і написав під фотографїями: «Геть із фабрик!» Але потїм наші люди раптом зустріли опір погано озброєних

хлопців та жінок із галуців^[28], про яких ходило чимало чуток. З нашого боку були частини СС, озброєні вогнеметами сапери з вермахту, а також люди з люблінського села Травники, тобто добровольці з Латвії, Литви та Польщі. Ясна річ, у нас теж були втрати. Але це я не знімав. Загалом на листівках дуже мало мерців. Більшість — це групові фото. Одне з них, яке згодом стало дуже популярним, називалося: «Їх силою вигнали з бункера». Ще один кадр, не менш відомий, мав підпис: «Дорогою до пересильного табору». Взагалі-то їх усіх завантажили в товарні вагони. І відвезли до Треблінки. Я тоді вперше почув це слово. Туди звезли приблизно сто п'ятдесят тисяч. Але є й знімки без підписів, бо вони й так достатньо промовисті. Один із найсмішніших — той, де наші хлопці мило спілкуються з групою рабинів. Та найвідомішою після війни стала фотографія, на якій жінки та діти стоять із піднятими руками. За ними, на задньому плані — наші хлопці з піднятими кулеметами, а спереду — симпатичний єврейський хлопчик у підколінках, і шапочка в нього з'їхала набік. Ви точно бачили цю світлину. Її тисячі разів передруковували. У нас і за кордоном. Навіть на обкладинках книжок. Вони досі роблять із цього справжній культ. Ясна річ, імені автора фото ніхто не згадує... І мені з цих передруків не перепадає ні пфеніга... Жодної нещасної марки... Які там авторські права... Який там гонорар... Я навіть був підраховував... Якби я за кожен передрук отримував п'ятдесят марок, то за цю одну фотографію на моєму рахунку вже було би... Ні, я не стріляв ні разу. Але постійно був на передовій. Ви ж самі це все знаєте. Тільки ці фото... І підписи вручну під фотографіями, ясна річ... Отак — старомодно, каліграфічним почерком... Сьогодні кожному відомо, що це дуже важливі документи...

Він ще довго нарікав собі під ніс. Ніхто вже його не слухав. Урешті розпогодилося й усім кортіло на свіже повітря. Тож ми відважились і групами та поодинці вийшли надвір, де дув ще досить сильний вітер. Пройшлися доріжками, через дюни. Я обіцяв своєму синочку привезти мушлі. І таки знайшов кілька.

1944

Рано чи пізно мало до цього дійти. Не те щоб у повітрі пахло

скандалом, але такі зустрічі переважно завершуються саме так. Уже коли нам лишалося говорити хіба що про відступ — «Київ віддали, Львів віддали, Іван уже під Варшавою...», прорвали фронт під Неттуно, Рим здався без бою, а вторгнення ворожих військ перетворило на посміховисько неприступність Атлантичного валу, коли у нас на батьківщині бомбили місто за містом, коли вже не було чого їсти, а плакати, які закликали не красти вугілля і застерігали, що «ворог нас чує», уже сприймалися лише як знущання, і коли вже навіть наше збіговисько ветеранів дозволяло собі постфактум хіба що жарти на тему «ми повинні вистояти», — один із членів якоїсь там постійної комісії, з тих, що ніколи не були на передовій та завжди знаходили для себе безпечні посади по різних канцеляріях, а згодом трохи змінили стиль і почали продукувати бестселери, дістав із нафталіну заповітні слова: «чудо-зброя».

У відповідь усі загули. Шеф популярного часопису вигукнув: «Не смішіть людей!» Дехто навіть засвистів. Але цей уже не надто молодий чоловік не збирався так просто здаватися. Він зухвало засміявся і пообіцяв велике майбутнє «міфові про Гітлера». Він навів як приклад саксонського вбивцю Карла, потім Фрідріха Великого, ну і, зрозуміло, «хижака Наполеона», — щоб вибудувати на цьому матеріалі майбутній пам'ятник під назвою «Приклад фюрера». Він не викреслив жодного слова зі своєї статті про «чудо-зброю», надрукованої влітку сорок четвертого в газеті «Фьолькіше Беобахтер», яка мала неймовірний успіх — ну і, ясна річ, підняла бойовий дух.

І ось він підвівся, за спиною в нього мерехтіло полум'я каміна, він виструнчився і виголосив: «Хто пророчо показав шлях у майбутнє всій Європі? Хто до останнього самовіддано боровся проти більшовицької навали, рятуючи Європу? Хто за допомогою зброї віддаленої дії зробив перші визначальні кроки на шляху до розвитку ядерних боєголовок? Тільки він. Тільки з ним асоціюється велич, яка назавжди залишиться в історії. А щодо моєї статті у “Фьолькіше Беобахтер”, то я запитаю всіх тут присутніх: хіба не всім нам судилося відчутти власну потрібність у ролі солдат, навіть якщо це лише служба у нещасному бундесвері? Хіба не ми є водночас кінчиком списа і захисним валом? Хіба сьогодні не доведено, хоч і з запізненням, що насправді Німеччина виграла війну? Світ дивиться на початок нашої відбудови із заздністю та захопленням. Після цілковитої поразки з нас і нашої

нестримної енергійності виростає економічна потужність. Ми знову стали могутніми. І незабаром ми будемо лідерами. І одночасно з нами і Японії теж удалося...»

Решта його промови потонула у криках, реготі, чийхось репліках і запереченнях. Хтось вигукнув йому в обличчя: «Німеччина понад усе!», цитуючи його ж бестселер, популярний уже багато років поспіль. Шеф-редактор голосно запротестував і виніс свою могутню постать із нашого товариства. Але присутній при цьому автор утішився резонансом, який викликала його провокація. Він знову сів і тепер уже більш-менш спокійно намагався вкласти у свій погляд пророчу силу.

Ми з нашим господарем марно пробували відновити такий-сякий лад у дискусії. Частина товариства хотіла поговорити ще про відступ і повторно пережити жахіття оточення під Мінськом, інші прагнули висловити свої припущення щодо замахів на Гітлера у «Вовчому лігві»: «Якби тоді замах удався, то підписали би перемир'я із західними союзниками та стабілізували Східний фронт, і тоді можна було б воювати з Іваном разом із американцями...», але більшість зосередилася на тому, що, на превеликий жаль, утратили Францію, а якими чудовими були «дні в Парижі», і взагалі — яким прекрасним є «французький стиль життя». Вони настільки відволіклися й цілковито поринули у приємні спогади з часів початку війни, що вже майже відчували себе в казковій нереальності: вони знову ніжилися на пляжах Нормандії — і здавалося, що про висадку на її узбережжя їм стало відомо аж після війни, та й то із американських широкоформатних фільмів. Ясна річ, не обійшлося без любовних історій; приміром, наш експерт із питань мистецтва та субмарин оплакував утрату французьких портових дам, та потім усе ж повернувся до боїв із ворогом і занурень під воду.

Але одержимий «міфом про Гітлера» старий жилавий чоловік наполіг на тому, щоб ми згадали, як німцеві було вручено Нобелівську премію з хімії. Він, здається, був задрімав на лавці біля каміна, та потім звідти почулося: «Мої шановні панове, це трапилося незабаром після того, як взяли Аахен, і незадовго до початку нашого останнього наступу в Арденнах, — саме тоді нейтральна Швеція нагородила видатного вченого Отто Гана, бо він першим відкрив поділ атомного

ядра. Щоправда, для нас це вже було надто пізно. Але все ж таки ми мали цю доленосну чудо-зброю — навіть раніше, ніж американці...»

Ні звуку. Усі змовкли й замислилися над наслідками втрачених можливостей. Зітхання, похитування головами, покашлювання, після яких — жодного вагомого висловлювання. Навіть нашому підводнику, невтомному й галасливому оптимісту, більше не спадали на думку дотепні морські історії.

Але в цей момент наш господар подав приготований за фризьким рецептом грог. Напій поволі піднімав настрій. Ми присунулися ближче один до одного. Ніхто не хотів виходити надвір, у ніч, яка опускалася на землю. Прогноз обіцяв негоду.

1945

Як стверджує наш господар, від Ісландії до Швеції рухається циклон. Він слухав прогноз погоди. Атмосферний тиск різко впав. Слід було очікувати поривів вітру силою до дванадцяти балів.

— Але не хвилюйтеся: цей будинок витримає будь-який шторм.

І от, у п'ятницю 16 лютого 1962-го, близько восьмої вечора раптом завили сирени. Як під час війни. Циклон люто накинувся на острів. Звісно, це стихійне лихо розворушило багатьох із нас і змусило мобілізуватися. Роки на фронті дали нам гарт, привчили завжди бути попереду. Ми все ще були професіоналами, і я теж.

Попри застереження нашого господаря, частина компанії, колишні військові репортери, вийшли з дому, буцімто надійно захищеного від природних катаклізмів. Із великими труднощами, постійно нахилиючись мало не до самої землі, ми дісталися з Альт-Вестерланда до пляжу — і побачили там погнуті флагштоки без прапорів, вирвані з корінням дерева, зірвані з будівель очеретяні дахи, лави й паркани, які літали в повітрі. Та крізь піну прибережних бурунів ми намагалися розгледіти щось більше, ніж могли побачити зблизька: хвилі заввишки з будинок насувалися на західне узбережжя острова. Аж згодом ми довідалися, що цей шторм і повинь нароби́ли вище за течією Ельби, у Гамбурзі, особливо в районі Вільгельмсбурга: там вода піднялася на три з половиною метри вище норми. Прорвало дамби. Не вистачало мішків із піском. Понад триста людей загинули. Були задіяні

спецпідрозділи бундесверу. Той, хто згодом стане канцлером, віддавав правильні накази і запобіг найгіршому...

Ні, на острові Зюльт обійшлося без жертв. Але майже шістнадцять метрів західного узбережжя було затоплено. Біда не обминула, як казали, навіть захищену від води частину острова. Кліф у містечку Кайтум опинився під водою. Ліст і Гьорнум були в небезпеці. Жоден потяг не міг проїхати через дамбу Гінденбурга.

Коли шторм став слабшати, ми вирішили оглянути заподіяну ним шкоду. Ми хотіли про це написати. Це ми вміли. Такою була наша робота. Так, наприкінці війни всі новини склалися з переліку втрат і поразок, тож наші читачі потребували передусім закликів бути сильними. Я написав був тоді про табори у Східній Пруссії, тамтешні біженці намагалися із Гайлігенбойля перебраться через замерзлу затоку до Віслинської коси, але ніхто, навіть «Сигнал», не захотів друкувати мій репортаж про їхні страждання. Потім я бачив кораблі, переповнені цивільним населенням, пораненими, партійними діячами, бачив, як вони випливали з Гданська, бачив лайнер «Вільгельм Густлофф» за три дні до того як він затонув. Але про це я не написав ні слова. Мені не вдалося створити жодної моторошної елегії й тоді, коли уже палав Гданськ і те полум'я було видно здалеку, бо я тимчасом, разом із рештками солдатів і цивільними біженцями, намагався прорватися до гирла Вісли.

Я бачив, як вивозили концтабір Штуттгоф, як тих в'язнів, яким удалося пішки дійти до Нікельсвальде, заганяли на пороми, а з них — на кораблі, припнуті на якорі біля гирла річки. Жодної прози жахів, жодної розігрітої «загибелі богів». Я бачив це все — і нічого не написав. Я бачив, як під час зачистки концтабору складали штабелями трупи і як їх спалювали, бачив, як біженці з Ельбінга і Тігенгофа з усіма своїми клунками займали порожні бараки. Але я не бачив більше жодного охоронця. Потім з'явилися польські селяни. Час від часу бараки грабували. А бої продовжувалися, бо плацдарм біля гирла Вісли тримався аж до травня.

І все це — на тлі чудової весняної погоди. Я лежав поміж соснами на пляжі, засмагав на сонці — і не написав про побачене жодного рядка, хоча в моїх вухах звучали страждання всіх цих людей: мазурської селянки, яка втратила своїх дітей, старенького подружжя, що пробилось сюди аж із Фрауенбурга, і польського професора, одного

з небагатьох в'язнів концтабору, які лишилися тут. Описувати такі речі мене не вчили. Для цього мені бракувало слів. Так я навчився замовчувати. Я зміг утекти на одному з останніх сторожових суден, що вирушило із Шівенгорста і, незважаючи на обстріли бомбардувальників, другого травня дісталоя-таки до Травемюнде.

І ось я стояв серед тих небагатьох, хто зумів так само врятуватися і хто, як і я, був навчений повідомляти про атаки та перемоги, а решту замовчувати. Я намагався, як й інші, занотувати все, що накоїв шторм на острові Зюльт, а іншим вухом підслуховував розповіді постраждалих від повені — і теж записував. А що ще ми могли зробити? Зрештою, ми жили з того, що писали репортажі.

Наступного дня наша компанія розпалася на менші групи. Утім, найбільш імениті з колишніх ще раніше знайшли собі прихистки і тут — на розкішних віллах поблизу пляжу, де мешкали острівні аристократи. Насамкінець я пережив ще один незабутній захід сонця після яскравого морозного дня.

Коли знову почали їздити потяги, я повернувся додому через дамбу Гінденбурга. Ні, більше ми ніколи не зустрічалися.

Свій наступний репортаж я писав здалеку, з Алжиру, де після семи років тривалих боїв нарешті закінчувалася — але все ще тривала — війна Франції. І що це означає: мир? Для нас війна — вічна.

1946

Цегляний пил, я вам кажу, куди не плюнь — усюди цегляний пил! У повітрі, на одязі, між зубами і де хочеш. Але ми, жінки, і не до такого звикли. Головне, що нарешті вже мир. А тепер вони нам ще й пам'ятник хочуть поставити. Чесне слово! Є навіть спеціальна назва тої групи активістів: берлінська жінка на руїнах! А тоді, коли всюди справді були самі руїни, і між протоптаними проходами лежали уламки каменюк, то нам платили шістдесят один пфеніг за годину, — я це ніколи не забуду. Правда, ще давали трохи кращу картку на продукти: вона називалася «номер два», робоча картка. Бо на картку для домогосподарок відпускали в день тільки триста грамів хліба і сім грамів жиру. Що з таким мізером можна було зробити, питаю я вас?

Розбирати завали — то була страшна робота. Ми з Лоттою, це дочка моя, працювали разом, ну, тобто, нас працювала там ціла колона

— у центрі Берліна, де розбомбили майже все. Лотта завжди ходила з дитячим візком. Фелікс, так звали її пацана, дістав туберкульоз, думаю, від пилюки, у сорок сьомому він вже помер, ще до того як її чоловік повернувся з полону. Взагалі-то вони з чоловіком майже не знали одне одного. Воєнне весілля, їх повінчали заочно, бо він служив на Балканах, а потім на Східному фронті. Та вони й розбіглися дуже швидко. Бо ж насправді — чужі люди. І він не хотів їй ні в чому помагати, навіть поліна в грубку не принесе тобі з Тіргартена. Тільки лежав на ліжку, дивився в стелю. Думаю, він пережив усяке в Росії. Вічно жалівся, так ніби нам, жінкам, тут було медом помазано, коли кожнісіньку ніч бомбили. Тоді нам жалітися не було кому, та й чим це допомгло б? Ми робили, як дурні: то на руїни біжиш, то додому з руїн! Бувало, розбирали горища розбомблені й цілі поверхи. Кинеш сміття у відро — і неси шість поверхів вниз, бо тоді ще сміття не спускали по трубі, як тепер.

А раз, пам'ятаю як тепер, ми розчищали порожню квартиру, напіврозбомблену. Там уже нічого не лишилося, тільки шпалери шматтям висіли зі стін. Але Лотта в кутку знайшла плюшевого ведмедика. У пилюці весь, вона його довго витрушувала. Але потім він виглядав як новенький. А ми всі думали-гадали, що ж сталося з тою дитиною, яка раніше гралася цим ведмедиком. Ніхто з нашої колони не хотів його брати, а Лотта взяла — для Фелікса, він тоді ще живий був.

Найчастіше ми вантажили сміття на машини або збивали штукатурку з цілих цеглин. Битою ж цеглою спершу закидали вирви від бомб, а потім її вивозили машинами і скидали на гору, — тепер ця гора вся зелена і навіть гарна.

Так усе й було! Цілі цеглини ми складали штабелями. Ми з Лоттою оббивали цеглу разом. Хороша у нас була бригада. Багато жінок, які раніше точно жили краще, вдови службовців і навіть одна графиня. Я досі пам'ятаю, що її звали фон Тюркгайм. Я думаю, колись у неї були землі на сході. А як ми виглядали! Штани зі старих солдатських ковдр, светри з решток вовни. І в усіх голови замотані хустками, туго-туго, щоб пилюка не забивалася. Нас по всьому Берліну було тисяч п'ятдесят, не менше. Самі жінки, жодного мужика. Мужиків узагалі було дуже мало. А ті, які лишилися, тинялися без діла або фарцували. Брудну роботу робити не хотіли.

Але раз, я добре пам'ятаю, ми на одній руїні хотіли витягти залізний брус; я тягну, і тут бачу — а в моїй руці чобіт. Дивлюся далі — висить якийсь мужик. Те, що від нього лишилося, вже важко розпізнати. Але на рукаві була пов'язка штурмовика. І пальто ще майже ціле. Чиста вовна довоєнної роботи. Ого! — сказала я собі і зняла пальто, доки труп не забрали. Навіть гудзики були усі на місці. В одній із кишень — губна гармошка від Гонера. Я подарувала її своєму зятю, щоб йому було веселіше. Але він не хотів грати. А коли й грав, то тільки щось дуже сумне. Ми з Лоттою не з таких. Треба ж було жити якось далі. Ну от ми і жили, помаленьку.

Точно! Потім мене взяли на роботу в їдальню мерії Шьонеберга. Лотта всю війну була на телеграфі, а згодом, коли руїни вже розібрали, пішла на курси, навчилася стенографії та друку на машинці. І невдовзі теж влаштувалася: тепер вона секретарка. І розлучилася. Але я ще добре пам'ятаю, як тодішній бургомістр Ройтер усіх нас хвалив. І коли я хочу зустрітися з іншими жінками, які розбирали руїни, то йду на каву до Шілліна, на Тауентцієнштрассе. Там завжди весело.

1947

То була надзвичайна зима, я не пригадую іншої, коли б ми так потерпали від двадцятиградусних морозів. Усі водні транспортні шляхи через Ельбу, Везер і Рейн повністю замерзли, що унеможливило постачання рурського вугілля до західних регіонів, — а я тоді був сенатором, відповідав за енергопостачання Гамбурга. Як правильно зазначав у своїх виступах на радіо бургомістр Брауер, ситуація ще ніколи не виглядала аж такою безнадійною, навіть у війну. Під час тих морозів загинули від холоду вісімдесят п'ять людей. Але не питайте мене, скільки людей померли ще й від грипу.

Трохи допомагали споруджені сенатом спеціальні павільйони для обігріву в старих районах міста, таких як Аймсбюттель і Бармбек, або Лангенгорн чи Вандсбек. Ми змушені були запровадити режим суворої економії, бо наші минулорічні запаси вугілля британське військове відомство конфіскувало для армії, а вугілля на електростанціях Гамбурга могло вистачити хіба на кілька тижнів. Через це в усіх районах міста відключали струм. Міський електротранспорт їздив за скороченим графіком. Усі ресторани працювали тільки до

дев'ятнадцятої години, театри й кіно закрилися взагалі. Близько сотні шкіл припинили роботу. А підприємства, які не займалися випуском життєво необхідної продукції, перейшли на короткий робочий день.

Якщо бути цілком точним, то нам довелося вдаватися і до ще страшніших речей: струм вимикали навіть у лікарнях. Відділ охорони здоров'я змушений був закрити рентгенографію в кабінеті для щеплень на Бреннерштрассе.

До того ж через минулорічний бідний урожай олійних культур і так доволі низькокалорійне забезпечення продуктами харчування тепер існувало фактично лише на папері: за нормою на людину припадало сімдесят п'ять грамів маргарину на місяць. А оскільки бажання Німеччини взяти участь у міжнародному китовому промислі британські відомства категорично відхилили, то не варто було чекати допомоги й від місцевого виробника маргарину — голландського концерну «Унілевер». Ніхто нам тоді не допоміг! Всюди панували голод і холод.

Але якщо ви запитаете мене, хто постраждав найбільше, то я ще й сьогодні вкажу вам на тих мешканців розбомблених будинків, які жили у підвалах під руїнами, на втікачів зі сходу, які тулилися на садово-городніх ділянках та в бараках Ніссена, — вкажу не без звинувачення на адресу інших, тих, кому й тоді пощастило бути в кращій ситуації. І хоча я як сенатор не відповідав за житловий сектор, але не міг не відвідати й оглянути ці тимчасові споруди із гнучкої бляхи, поставленої на бетон, а також так звані «житла» на садово-городніх ділянках у Вальтерсгофі. Там коїлися страшні речі. Хоча вітер свистів у всі діри, та більшість грубок стояли холодні. Старші люди вже не могли підвестися з ліжок. Тож нічого дивного, що ці найзлиденніші, які вже не мали нічого на обмін, від розпачу йшли на нелегальні махінації: найчастіше поїзди з вугіллям грабували саме діти біженців та розбомблених. А на чорному ринку за чотири брикети вугілля давали одне яйце або три цигарки.

Я охоче зізнаюся, що ще тоді моє сумління не давало мені виносити ті вироки, яких вимагали від мене інструкції. У присутності високих поліцейських чиновників я бачив протиправні дії на товарному залізничному вокзалі Тіфстак: під прикриттям темряви туди сходилися підлітки та діти, які вже нічого не боялися. Вони приносили мішки та кошики й ховалися в тінь, стараючись якомога рідше

потрапляти у світло ліхтарів. Одні викидали вугілля з вагонів, інші збирали. А вже за мить вони — треба думати, щасливі — зникали зі своєю тяжкою ношею: кожен брав стільки, скільки міг дотягти.

Тоді я попросив поліцейського, який відповідав за цю ділянку залізниці, цього разу не втручатися. Але облава вже почалася. Прожектори освітили всю територію. З гучномовців лунали команди. Гавкали поліцейські пси. Мені досі вчуваються пронизливі свистки, а перед очима стоять перекошені дитячі обличчя. Якби ж вони хоч плакали, але вони навіть цього вже не могли.

Не питайте мене, що я відчував тоді. Для вашого репортажу я хотів би додати: тоді по-іншому не можна було. Міська влада й особливо поліція мала вказівку втручатися, а не бездіяльно спостерігати. Тепліше стало аж у кінці березня.

1948

Того року ми з дружиною зібралися вперше по-справжньому поїхати у відпустку. Ми отримували дуже невеликі пенсії, тож мусили на всьому заощаджувати навіть тоді, коли рейхсмарка коштувала не надто багато. Але ми обоє не курили, то ж могли на чорному ринку обміняти тютюнові талони — тоді все було тільки на картки, — і це дозволило нам навіть дещо відкласти.

І ось ми поїхали в Альгой. Але там постійно лив дощ. Моя дружина потім написала справжній римований вірш про це та про все інше, що ми бачили й пережили у горах; це був вірш рейнландською говіркою, бо ми обоє з нею народились у Бонні.

Там були такі слова:

*Три дні під дощем ми над Рейном гуляли,
Не бачили гір та небес, хоч шукали...*

Тимчасом весь пансіонат аж гудів — бо ось-ось мали ввести нові гроші — і всі гадали, коли ж це врешті станеться. І от прийшла-таки звістка: через два дні!

*Відпустка зливу — хіба цього мало?
А тут ще й новеньку валюту нам дали.*

Ось так про це написала моя дружина. Я ж хутенько побіг до сільського перукаря і на старі гроші постригся, до того ж коротше, ніж зазвичай, — як кажуть, про запас. Моя дружина теж сходила в перукарню, де їй пофарбували волосся в каштановий колір, а потім вона вирішила шиконуту — і зробила хімічну завивку. Після цього треба було пакуватися. Кінець відпустки! Потяги в усіх можливих напрямках, а особливо в нашому, були переповнені, як тоді, коли їздили по селах у пошуках їжі, але тепер кожен чимдуж поспішав додому, — тому Аннелізе римувала далі:

*А потяг додому людьми аж кишить —
За новенькими марками кожен спішить.*

Так само й ми: щойно прибули до Бонна, відразу ж побігли в банк і забрали ті нещасні копійки, які в нас ще лишалися, бо рівно за тиждень, двадцятого червня, починався обмін.

Спершу всім казали стати в чергу. І це під дощем. Того дня всюди падав дощ, не тільки в Алльгої. Ми простояли три години — такою довгою була та черга. Кожен отримав сорок марок, а через місяць — ще двадцять, але то вже була не рейхсмарка, а німецька марка, бо ж рейху, власне, вже давно не існувало. Це мало би стати відшкодуванням, однак нічого з цього не вийшло. Особливо для нас, пенсіонерів із невеликими пенсіями. Бо вже наступного дня перед нашими очима творилося таке, що аж голова йшла обертом. Раптово, ніби хтось сказав: «Фокус-покус», усі вітрини наповнилися товарами. Шинка, ковбаса, радіоприймачі, якісне взуття, не те, що з дерев'яними підощвами, костюми — з натуральної вовни та будь-якого розміру. Ясна річ, усі ці товари були приховані до пори до часу. Досвідчені спекулянти притримали їх до моменту, коли з'являться справжні гроші. А потім почали говорити, що ми всім цим завдячуємо Ергарду з його товстою сигарою. Але насправді нові купюри потай надрукували американці. І вони ж подбали про те, щоб ця валюта була тільки у так званій Тризонії, а в радянській зоні — ні. Тому росіяни випустили

власні марки та перекрили всі шляхи до Берліна, через що потім дійшло до операції «Повітряний міст», а Німеччина була поділена ще й грошима. А їх незабаром стало ще менше. Особливо для таких пенсіонерів, як ми. Тому Аннелізе і написала:

*Грошей нових на всіх не стало,
Хто вижить міг, тих було мало...*

Тож не дивно, що в нашому місцевому осередку товариш Германн сварився: «Звідки раптом узялося стільки товарів? Бо приватна економіка дбає не про задоволення людських потреб, а тільки про власне збагачення...» І це була чиста правда, навіть попри те, що потім стало трохи легше. Однак пенсіонери так і лишилися бідними. Тепер ми могли стояти перед повними вітринами та роздивлятися товари, але не більше. По-справжньому добре було хіба те, що тепер стало можливим, нарешті, купити свіжі овочі та фрукти: вишні — за п'ятдесят пфенігів фунт і цвітну капусту — по шістдесят п'ять за головку. Та ми й далі рахували кожен гріш.

На щастя, моя дружина надіслала свій римований вірш під назвою «Втеча з Алльгою» на конкурс газети «Кьольніше рундшау». Темою конкурсу було «Найкраще враження з відпустки». Що вам сказати? Вона отримала другу премію! Це було двадцять нових марок, готівкою на руки. А за публікацію в цьому часопису їй заплатили ще десять. Ми віднесли їх у банк. Бо ж узагалі заощаджували на всьому, на чому могли. Але на відпустку нам так більше й не вдалося назбирати. Ми стали, як тоді казали, «жертвами грошової реформи».

1949

...уявляєш, любий Уллі, на світі все ще трапляються дива і з'являються пророчі знаки, бо нещодавно я, чоловік уже похилого віку, мав дуже несподівану зустріч: вона все ще жива, ця неймовірно вродлива Інга, неприступна постать якої (в *natura* і *figura*^[29]) колись, як би це назвати, — у часи Адольфа, розпалювала нас, хлопців зі Щецина, змушувала хвилюватися й затинатися, втрачати голову і дар мови; я навіть можу стверджувати, що в кожного, хто підходив до неї на відстань витягнутої руки, починало нестримно калатати серце. Ні, не тоді, коли ми ставили намети біля затоки, а тоді, коли вдвох збирали теплі речі на Східний фронт: коли складали і пакували підштаники, светри, нарукавники та інші вовняні речі, — отоді ми накидалися одне на одного. Ясна річ, усе це закінчувалося виснажливими довгими поцілунками на простелених на підлозі шубах та плетених вовняних светрах. Після цього ми жахливо смерділи нафталіном. *

Але повернуся до нинішньої Інги: і над нею, як і над нами, час демонструє свою владу, але навіть зі зморшками і сріблястою сивиною пані доктор Штефан випромінює ту молодую силу, яка колись винесла її у вищий світ. Ти, звісно ж, пригадуєш: вона отримувала одне підвищення за іншим. Насамкінець вона вже була фюрершею в Організації німецьких дівчат (BDM), тоді як наші з тобою здобутки були значно скромнішими: я дійшов до юнгцуга, а ти — до фенляйнфюрера^[30]. Та потім нас обох таки вбрали у форму Люфтваффе, бо на той час уже минула пора коричневих сорочок, нашійних хустин і фюрерських шнурів (їх ще називали гойдалками для мавп). Але Інга, як вона мені присоромлено прошепотіла на вухо, не розпускала своїх дівчат до останніх днів війни: вони опікувалися біженцями з Померанії, співали у лазаретах. Вона вийшла з Організації німецьких дівчат аж тоді, коли вже прийшли росіяни, — і при цьому примудрилася не постраждати.

Не хочу зловживати твоїм терпінням як читача цього послання: ми зустрілися під час книжкового ярмарку в Лейпцигу, у програмі якого держава селян і робітників дозволила провести фахову дискусію Дуденівського товариства^[31], куди входять спеціалісти з обох

Німеччин. Серед них і я — професор, якому зовсім мало лишилося до виходу на пенсію (так само, як і тобі), але, попри це, його лінгвістичні кваліфікації, схоже, ще довго будуть користуватися попитом у західній частині Товариства. А ця зустріч стала можливою завдяки тому, що ми більш-менш продуктивно співпрацюємо зі східними «дуденівцями»: Інга теж належить до числа видатних лінгвістів цього загальнонімецького об'єднання для поліпшення-погіршення мови. Але право висловлювати свої зауваження мають там ще й австрійці зі швейцарцями. Не буду набридати тобі нашими суперечками про реформу правопису — ця гора вже давно вагітна, і рано чи пізно таки народить мишу, як і обіцяє приказка.

Цікавою в цьому контексті була хіба що наша з Інгою зустріч наодинці. Ми домовилися піти на каву з тістечками у Медлер-пасажі, й Інга пригостила мене місцевим смаколиком, який тут називають «айершеке». Ми коротко поговорили про роботу, а потім почали згадувати наші молоді роки у Щецині. Ну, спершу спливали лише звичайні епізоди зі шкільного життя. Їй не хотілося повертатися до спогадів нашої спільної гітлерюгендівської юності, і вона намагалася обійти це виразами на кшталт: «У ті темні роки, коли нас збили з пантелику...» Або казала: «Як вони сплюндрували і закидали брудом наші ідеали, як підло скористалися силою нашої віри». Але коли я заговорив про період після сорок п'ятого, в неї не виникло жодних труднощів із тим, щоб цілковиту зміну кольорів та системи координат на соціалістичні — зміну, здійснену нею всього лише через півтора року вагань, — назвати «болісним визнанням антифашизму». Інга швидко зробила кар'єру в Спілці німецької молоді, бо ж вона — людина високої й широкої кваліфікації. Вона розповіла про свою участь в урочистостях із нагоди заснування НДР, що відбувалися, як відомо, у сорок дев'ятому в колишньому Міністерстві військово-повітряних сил, яким керував Гьорінг. Потім вона була учасником всесвітніх молодіжних фестивалів, першотравневих парадів і навіть відзначилася в колективізації — займалася агітацією особливо недовірливих селян. Але якраз під час цієї форсованої, як вона казала, «проведеної через гучномовець агітації» у неї й виникли перші сумніви. Та, попри все, наша вродлива Інга й досі член Соціалістичної єдиної партії Німеччини і вірна своїм принципам людина. Вона збирається «реагувати на помилки партії конструктивною критикою».

Потім ми перейшли до обговорення маршрутів утечі наших родин. Її сім'я зупинилась у Ростоку, де вона незабаром як донька робітника — її тато був зварювальником на суднобудівельному заводі — вступила до університету, а згодом зробила кар'єру в партії. Мої ж батьки, як ти знаєш, тікали морем і опинилися в Данії, потім — у Шлезвігу-Гольштайні, а точніше — у Піннеберзі. Я сказав Інзі: «Ну, нас, на щастя, змилу в Ельбу, а звідти — на Захід, де мене й виловили англійці», після чого перерахував їй усі етапи свого шляху: полон у таборі Мюнстер, тітка у Ѓьоттінгені, здача екстерном випускних іспитів, перші семестри в університеті, посада асистента кафедри у Гісені, американська стипендія і таке інше.

Поки ми розмовляли, я подумав собі, як непросто, але водночас і успішно склалася моя доля на Заході: я скинув із себе коричневу сорочку, але ніхто не змушував мене одягати синю.

— Усе це зовнішнє, — сказала Інга. — Ми вірили у щось, тоді як у вас капіталізм украв усі можливі ідеали.

На це я, звісно ж, заперечив:

— Ну, знаєш, сили віри нам не бракувало й раніше, коли я носив коричневу сорочку, а ти — сніжно-білу блузку і спідницю по коліна!

— Ми були всього-на-всього дітьми, яких збили з пантелику! — відповіла вона.

Після цього вона сиділа, мов кам'яна. Вона завжди це вміла. Ну і, ясна річ, не стерпіла, коли я накрив її долоню своєю. Ця фраза прозвучала так, ніби вона хотіла сказати їй самій собі кудись усередину:

— Десь, колись, щось у нас пішло не так.

Наче щось цілком природне, прозвучала моя відповідь:

— У нас теж.

Потім ми перейшли вже до суто ділових питань, обговорювали Дуденівське товариство та його загальнонімецькі суперечки. Насамкінець поговорили про правописну реформу. Ми обоє дотримувалися думки, що ця реформа має бути радикальною, інакше вона не дасть жодної користі.

— Тільки не зупинятися на півдорозі! — вигукнула вона і почервоніла аж до корінців волосся.

Я кивнув і занурився в спогади про своє юнацьке кохання...

1950

Кьольнські хлопці так і прозивали мене — «бублик із вимахоном», бо я ще задовго до війни був пекарем. Я не ображався, бо й справді: після великого Віллі Остерманна мені найкраще вдавався повільний вальс. У тридцять дев'ятому, коли ми востаннє танцювали на карнавалі й кричали: «Кьольну — ура!», хітом програми була «Ти, швидка сарно», і ще й досі повсюдно грають «Вітаю, пане капітане» — пісню, яка зробила безсмертною «Мюльгаймський човник».

Ну а потім почалися жахи. Лише коли війна скінчилася і від нашого найкращого у світі Кьольна лишилися самі руїни, і коли окупаційні війська суворо заборонили влаштовувати наш карнавал, і майбутнє здавалося безпросвітнім, аж тоді я став по-справжньому популярним — через хіт «Ми всі народжені в Тризонії», бо кьольнські пацани не дозволять, щоб їм просто так хтось щось забороняв.

Ну і чорт із ними, з руїнами, ми прикрасили себе тим, що ще мали: червоні мундири, пузаті дядьки, навіть кілька інвалідів із гвардії принца — ми тоді стартували від міських воріт Ганентор.

А ось у сорок дев'ятому вперше все вже було як треба, зі справжньою «королівською трійцею» — Король, Селянин та Дівчина, і тоді ми власними руками почали вичищати сміття із концертного залу Гюрценіх. Це мало бути символічне дійство, бо ж у Гюрценіху завжди відбувалося все найкраще.

Лише через рік нам дали офіційний дозвіл. Це був ювілей, бо ж стародавні римляни заснували наше місто, яке назвали Колонія, у п'ятдесятому році. Нашим девізом стало: «Кьольн, яким він став з 1900-го». Шкода, що не я придумав слова для карнавального шлягеру, і шкода, що їх не придумав жоден із нас, професіоналів, не Юпп Шльоссер і не Юпп Шмітц, — ні, це був такий собі Вальтер Штайн, якому, як я вже казав, під час гоління спав на думку куплет: «Хто б за все це заплатив, хто б нам грошей відвалив?» Що й казати, воно потрапило в самісіньке яблучко: «А хто-хто у нас багатий, а хто нам за все заплатить?..» А розкручував цю пісню один тип із радіо, Фельц. І це було суцільне шахрайство, бо Штайн і Фельц — це насправді одна людина. Цілковита підстава, як воно в Кьольні й водиться, — але пісня звучала на кожному кроці, бо цей Штайн і Фельц упіймали, так би мовити, хвилю. Після грошової реформи в усіх були порожні кишені,

ну а в простого люду — тим більше. Але наш Принц Карнавал, Петер III, той завжди був грошовитий, що й казати, — як-не-як оптовий продаж картоплі! А наш Селянин мав свою фірму з виготовлення мармурових виробів у Еренфельді. Наша Діва Вільгельміна теж не бідувала: за статутом її мав грати чоловік, і це був ювелір, що робив золоті прикраси. Ця трійця так і сипала довкола себе грошима, коли в павільйоні на ринку почався жіночий карнавал із базарними перекупками...

Та я хотів розказати про карнавальну процесію в Розенмонтаг^[32]. Ішов дощ. Але все одно зібралося більше мільйона людей, навіть із Голландії та Бельгії. Окупанти, і ті взяли участь, бо ж дійство було офіційно дозволене. Усе відбулося майже так, як колись, якщо забути, що місто геть розбомблене, — але саме це впадало в очі й виглядало дуже страшно. То був історичний карнавал, зі стародавніми германцями і древніми римлянами. Усе почалося з убійв, від яких походять кьольнці. Ну а потім ноги самі пішли в танок — закрутилася маркітантка Маріхен, музика тут і там. І купа колісниць, штук п'ятдесят, не менше. І якщо рік тому девізом було: «Ми знову тут і робимо, що можемо» — а могли ми й справді не дуже багато, — то тепер із колісниць сипалися на землю карамельки, для реальних пацанів та пузатих дядьків — мало не двадцять п'ять центнерів карамельок! А за нами їздив фонтан на колесах, який вилив на усіх кілька тисяч літрів справжньої колонської води марки «4711». Під це добре співалося: «Хто б за все це заплатив...» Цей шлягер протримався довго. Але загалом Розенмонтаг із політикою — попри те що за нами стежили окупанти — не мав нічого спільного. Звертали на себе увагу хіба що дві маски, які з'явилися не відразу й ходили тісно, пліч-о-пліч. Ці маски навіть цілувалися й танцювали удвох. Вони виглядали, так би мовити, єдиним серцем і душею, і це було трохи гидко й навіть підло, бо одна з масок була дуже схожа на старого Аденауера, а інша — на Ульбріхта, того самого, з гострою борідкою. Люди, ясна річ, сміялися з хитрого Індіанського вождя та Сибірської кози. Та це було єдине, що мало сякий-такий стосунок до загальнонімецьких тем під час процесії в Розенмонтаг. Звісно, всі були проти Аденауера, його ніколи не любили й кьольнські пацани, бо він ще до війни був тут обербургомістром і щось там казав проти

карнавалу. А за свого канцлерства взагалі хотів заборонити карнавал. І то назавжди.

1951

Шановні панове з фірми «Фольксваген»!

Я змушена знову поскаржитися, бо ми так і не отримали від вас жодної відповіді. Це тому, що доля хотіла, аби наші домівки випадково опинилися в Німецькій Демократичній Республіці? Та ще й біля самого Марієнборна, зовсім близько від кордону, який ми не можемо перетинати відколи тут, на наше нещастя, звели Стіну.

Це дуже непорядно з вашого боку — не відповідати нам! Мій чоловік працював у вас від самого початку, а я прийшла трохи згодом. Уже в тридцять восьмому він вивчився на інструментальника для «Фольксвагена», у Брауншвайзі. Потім став зварювальником, а коли війна скінчилася, допомагав розбирати завали, бо півміста було розбомблено. Згодом, коли директором став пан Нордгофф і знову почалися монтажні роботи, мого чоловіка навіть призначили контролером у відділі спостереження за якістю, а крім того, він входив до виробничої ради. Я додаю фото, що підтвердить вам мої слова, — він був серед тих, хто на власні очі бачив, як п'ятого жовтня п'ятдесят першого року було випущено 250-тисячний «фольксваген», а потім ми святкували цю подію. Пан Нордгофф виголосив дуже гарну промову. А ми всі стояли довкола «жука», що тоді ще не був золотисто-жовтим, — таким став уже мільйонний автомобіль, появу якого ми відзначали на чотири роки пізніше. Але, попри все, друге святкування було значно кращим за перше, три роки до того, тобто коли випустили 50-тисячний автомобіль. Тоді навіть посуду було обмаль, тож на всіх співробітників та гостей не вистачило склянок, декому довелося пити з посуду, виготовленого з якогось штучного матеріалу, і після цього люди скаржилися на біль у шлунку, а дехто навіть блював просто в робочому павільйоні або надворі. Але цього разу вже для всіх знайшлися справжні склянки. Шкода лише, що того року помер у Мюнхені, й тому не зміг порадіти разом із нами, професор Порше, бо ж саме він, а не Гітлер, придумав «фольксваген». Він точно відповів би нам, якби побачив наші ощадні картки з тих часів.

Я почала працювати на «Фольксвагені» вже під час війни, відразу після битви під Сталінградом, коли мобілізували всіх підряд. Тоді, як ви самі добре знаєте, випускали не «жуків», а великі партії військових машин для армії. У пресувальному цеху, де я штампувала бляху, було, крім найманих працівників, багато російських жінок, але нам забороняли з ними говорити. То були важкі часи. У цьому цеху я пережила й бомбардування. Але потім, коли завод знову запрацював, я отримала легшу роботу, на монтажному конвеєрі. Там ми й познайомилися з моїм чоловіком. А в п'ятдесят другому померла моя люба матінка і залишила нам будиночок із садом біля Марієнборна — отоді я й перебралася в радянську окупаційну зону. Мій чоловік пропрацював ще близько року, а потім з ним трапився нещасний випадок. Можливо, це була наша помилка. Або ж доля хотіла, щоб ми опинилися в цілковитій ізоляції. Навіть на наші листи ви не відповідаєте. Це несправедливо!

А ми ж своєчасно надіслали вам минулого року наші заяви на вступ до Ощадного товариства «Фольксвагена», а також усі інші необхідні папери. По-перше, підтвердження того, що мій чоловік, Бернгард Айльзен, починаючи з березня тридцять дев'ятого й протягом чотирьох наступних років, щотижня сплачував мінімум п'ять рейхсмарок за наліпки, які слід було збирати, щоб отримати право придбати синьочорний автомобіль у товариства «Сила через радість», як тоді називався «Фольксваген». Мій чоловік назбирав загалом 1 230 наліпок. Саме такою була тоді фабрична ціна цієї машини. По-друге, вам надіслали підтвердження від регіональної президії націонал-соціалістичного товариства «Сила через радість». Але тоді мій чоловік нічого не отримав, бо всі нечисленні автомобілі, випущені під час війни, роздали партійним начальникам. На підставі цих документів, а також того, що мій чоловік — інвалід, ми тепер і претендуємо на «жука» кольору «липовий листок», а саме на «Фольксваген 1500» базової комплектації.

Тепер, коли завод випустив уже понад п'ять мільйонів автомобілів і навіть збудував філію в Мексиці, він може собі дозволити віддати нам наш законний «фольксваген» — навіть попри те що наше постійне місце проживання знаходиться у Німецькій Демократичній Республіці. Чи, може, ми вже більше не вважаємося німцями?

Оскільки ваш Федеральний суд нещодавно підписав угоду з об'єднанням колишніх вкладників «Фольксвагена» в Карлсруе, ми маємо право на знижку 600 німецьких марок. А решту ми радо виплатимо в східнонімецькій валюті. Це ж можливо зробити, хіба ні?

З великою повагою очікую на вашу відповідь.

Ельфріде Айльзен

1952

Я досі відповідаю, якщо гості питають: нас познайомило «чарівне дзеркало», а не сучасна телепередача «Слухай сюди». Спочатку було знайомство, а вже потім потроху прийшло кохання. Це сталося п'ятдесят другого, на Різдво. Тоді всюди, і в нас у Люнебурзі, люди збиралися перед вітринами радіомагазинів і схвильовано спостерігали на екранах за тим, як народжувалася перша справжня телевізійна програма. Там, де стояли ми, був один-єдиний телевізор на всіх.

Не можу сказати, що програма була надзвичайно цікавою: спершу розповідали історію пісні «Тиха ніч, свята ніч», в якій йшлося про вчителя та різьбяр Мельхіора. Потім демонстрували хореографічну композицію за мотивами Вільгельма Буша, де витанцьовували Макс і Моріц. І все це — після музики Норберта Шульце, якому ми, колишні солдати, завдячуємо не лише «Лілі Марлен», а й піснею «Бомби на Янголяндію». Далі звучала святкова промова інтенданта Північно-західної німецької радіостанції, такого собі доктора Плейстера, — з його прізвищем телекритики потім завжди римували «віконний клейстер». А ще була дикторка у сукні в квітах; вона трималася дуже невпевнено і кожному всміхалася персонально, особливо мені.

Її звали Ірена Косс, саме вона звела нас у такий дивний спосіб, — бо ж у людському натовпі перед вітриною магазину з радіотоварами Гундель опинилася поряд зі мною цілком випадково. Їй подобалося все, що могло запропонувати «чарівне дзеркало». Різдвяна історія зворушила її до сліз. Вона радісно плескала після кожної витівки Макса і Моріца, геть не соромлячись свого захоплення. Після випуску новин — уже не пригадую, про що саме там йшлося, крім проповіді Папи Римського — я набрався відваги, торкнув її за плече і спитав:

— Ви не зауважили, моя люба фройляйн, що ви дуже схожі на дикторку?

На це вона лише зухвало засміялася:

— Та що ви кажете?

Але ми зустрілися знову, хоча й не домовлялися. Зустрілися перед тією ж вітриною, де вкотре зібралась юрба цікавих. Була пообідня пора. Вона стояла й дивилася, попри те що трансляція футбольного матчу між командами «Санкт Паулі» та «Гамборн 07» її явно не захоплювала. Увечері ми знову переглянули телепрограму, цього разу вже спеціально, щоб побачити ведучу. А в перерві мені пощастило: Гундель погодилася піти зі мною на каву, «щоб зігрітися». Вона виявилася біженкою із Сілезії, працювала продавчиною в магазині «Саламандра». Я тоді мав великі плани стати директором або щонайменше актором, але змушений був визнати, що на той момент не досягнув більшого за роботу помічника у батьковому ресторані, де справи йшли не надто добре. Тобто насправді я був безробітним, однак мав купу різних ідей.

— І це не лише повітряні замки, — стверджував я.

Після новин ми подивилися перед вітриною передачу, яка здалася нам досить дотепною: в ній розповідали про приготування солодошів для різдвяного столу. Замішування тіста супроводжувалось іронічними коментарями Петера Франкенфельда, який згодом став популярним завдяки своїй передачі «Хто хоче, той і зможе», присвяченій пошуку юних талантів. Крім того, ми розважалися співом і свистом Ільзи Вернер, а також виступом знаменитої тоді дівчинки із Берліна Корнелії Фробесс, яку зробив відомою хіт «Візьми з собою плавки».

І так далі. Ми зустрічалися перед вітриною. Уже незабаром ми дивилися телевизор тримаючись за руки. Але цим усе й обмежувалося. Уже аж після Нового року я познайомив Гундель з моїм батьком. Йому сподобалася копія телеведучої Ірени Косс, а їй сподобався ресторан на лісовій галявині. Ну і якщо зовсім коротко: Гундель наповнила життям геть занедбану кнайпу «Гайдекруг». Вона зуміла переконати мого батька, який після смерті матері став абсолютно інертним, узяти кредит і поставити у великому залі ресторану телевизор, але не маленький настільний, а причепити на стіну великий проєкційний екран фірми «Філіпс». І ця інвестиція виправдала себе. Уже в травні в нашій кнайпі «Гайдекруг» складно було знайти вільний столик, а іноді

навіть вільний стілець. Гості приїздили здалеку, бо тоді дуже мало хто міг дозволити собі власний домашній телевізор.

Невдовзі у нас з'явилися постійні клієнти, які не лише дивилися телепередачі, а й чимало при цьому з'їдали. Коли ж став популярним телевізійний кухар Клеменс Вільменрод, Гундель — яка більше не була продавчиною взуття, а давно стала моєю нареченою — перейняла його рецепти, що дуже пошвидко досить одноманітне раніше меню нашого ресторану. Восени п'ятдесят четвертого — ми вже на той час одружилися — став популярним серіал «Родина Шьолерманнів». І ми, разом з нашими гостями, переживали численні події на телеекрані, відчуваючи себе так, ніби це скопійовано з нашого життя, так, наче ті Шьолерманни — це ми, так звані «середньостатистичні німці», як нас іноді зневажливо називають. Так, це правда. Бог дав нам двох дітей, зараз чекаємо третє. Ми обоє трохи страждаємо через свої зайві кілограми. І хоча мої амбітні плани з'їла міль, я не можу сказати, що незадоволений життям і своєю другорядною роллю в ньому. Бо головною в ресторані «Гайдекруг» стала Гундель: саме вона старанно скопіювала ідею з «Родини Шьолерманнів» і перетворила шинок на пансіон. Як і чимало інших біженців, які мусили починати все з початку, вона — дуже активна натура. І наші гості теж так кажуть: Гундель добре знає, чого хоче.

1953

Дощ поступово слабшав. Піднявся вітер, і цегляний пил заскрипів на зубах. Нам сказали, що для Берліна це типово. Ми з Анною жили тут уже півроку. Вона приїхала зі Швейцарії, я — з Дюссельдорфа. Вона вчилася самовиражального танцю босоніж у Мері Вігман на одній із вілл Далема, а я все ще намагався стати скульптором в ательє Гартунга на Штайнплац, але при цьому постійно писав то довгі, то коротші вірші. Писав навстоячки, навсидячки чи коли лежав поряд із Анною. А потім дещо сталося, і це ніяк не стосується мистецтва. Ми сіли в потяг і доїхали до вокзалу Лертєр. Його сталевий скелет усе ще стримів у небо. Ми пройшли повз руїни Рейхстагу, повз Бранденбурзькі ворота, на яких уже не майорів червоний прапор. Аж на Потсдамській площі, із західного боку кордону, між секторами ми побачили, що відбулося й продовжує відбуватися відтоді, як

припинився дощ. Димілися Колумбус-гауз і Гауз Фатерлянд^[33]. Горів якийсь кіоск. Вітер розносив по небу чорні клапті, що лишилися від обвугленої пропаганди. Збиралися юрми цікавих, які пасивно спостерігали за тим, що відбувається. Дружинників не було видно. Але посеред натовпу стояв радянський танк Т-34; я вже бачив такий танк раніше.

На танку висіла табличка-попередження: «Увага! Ви виходите за межі американського сектора». Але кілька підлітків попри все зважилися переметнутись туди — на роверах, а дехто навіть пішки. Ми ж лишилися на Заході. Я не знаю, чи бачила Анна те саме, що й я, чи їй було видно більше. Ми разом дивилися на дитячі обличчя російських піхотинців, які рили траншеї вздовж кордону. А за ними стояли люди, які кидали каміння. Всюди валялося каміння. На танк із каменем у руках! Мені слід було зафіксувати на папері, намалювати цей кидок каменя, написати про це короткий або довгий вірш, навстоячки чи сидячи, але я не провів жодної лінії, не написав жодного слова, — однак жести тих, хто кидав камені, закарбувалися в моїй пам'яті назавжди.

Аж через десять років, коли ми з Анною переживали свій досвід батьківства та материнства, а Потсдамська площа й далі лишалася пустою, перегородженою Стіною, я написав театральну п'єсу — німецьку трагедію під назвою «Плебеї намагаються повстати», яка однаково драгувала «охоронців храму» по обидва боки Стіни. У чотирьох актах п'єси йшлося про владу та безвладдя, про заплановану й спонтанну революції, про те, чи можна щось змінити в текстах Шекспіра, про підвищення норм і подерту червону шмату, про аргументи й контраргументи, про сміливців та боягузів, про танк і тих, хто кидав у нього каміння, про робітниче повстання одного дощового дня, датоване сімнадцятим червня, придушене, а потім відразу ж назване народним, оббрехане й проголошене святом, — і в кожному наступному його річницю на Заході було щоразу більше жертв автокатастроф.

Натомість на Сході жертв розстрілювали, лінчували, страчували. Багатьох кинули до в'язниці. В'язниця у Баутцені була переповнена. Про все це стало відомо тільки згодом. А тоді ми з Анною бачили лише безвладних — тих, хто кидав камені. Ми стояли на межі Західного сектора і дотримувалися дистанції. Ми дуже любили одне

одного і мистецтво, ми не були робітниками, які кидають камені в танк. Але відтоді ми знаємо, що ця битва повторюється знову й знову. І що іноді — хоча і з запізненням на кілька десятиліть — ті, що кидають каміння, навіть перемагають.

1954

І хоча тоді мене не було у Берні, але завдяки радіоприймачу, який того дня в моїй мюнхенській студентській кімнатці був окупований нами, юними економістами, я зміг отримати повноцінне враження про пас Шефера на штрафний майданчик угорців. Момент, коли Гельмут Ран, якого всі називають «босом», на бігу перехоплює м'яч, стоїть у мене перед очима й досі, — а я нині вже аж ніяк не молодий (однак ще досить активний шеф консалтингової фірми, що має головний офіс у Люксембурзі). Отже, Гельмут Ран забирає м'яч, а потім із розгону забиває, точніше, спершу обходить двох суперників, які кидаються йому навперейми, минає ще двох захисників, після чого із відстані майже чотирнадцяти метрів лівою ногою посилає м'яч, ніби бомбу, у лівий нижній кут воріт. У Грошича немає шансів. До кінця лишається п'ять чи шість хвилин, а рахунок — 3 : 2. Угорці атакують. Після подачі Кошича м'яч перехоплює Пушкаш. Але гол не зараховують. І жодні протести не допомагають. Версія така, що майор угорської армії був в офсайді. І тут, в останній момент, до м'яча проривається Чібор і цілиться з відстані семи-восьми метрів у найближчий кут воріт, але обидва кулаки Тоні Турека, який зробив дуже гарний стрибок, перешкоджають йому. Ще одна спроба угорців забити гол. А потім свисток містера Лінга: гру завершено. Ми — чемпіони світу, ми довели всьому світові, ми знову тут, ми більше не переможені, ми співаємо під парасолькою на стадіоні Берна, співаємо біля радіоприймача моєї мюнхенської кімнати, ми кричимо на повен голос: «Німеччина понад усе!»

Але на цьому моя історія ще не завершується. Точніше, вона тут тільки починається. Бо моїх героїв від 4 липня 1954 року звали не Чібор чи Ран, не Гідекуті чи Морлок, — ні, багато десятиліть поспіль я, як економіст і консультант, хоч і безуспішно, але опікувався (останнім часом зі свого офісу в Люксембурзі) економічним процвітанням моїх ідолів — Фрітца Вальтера і Ференца Пушкаша. Та

вони не хотіли, щоб їм допомогли. Усі мої спроби збудувати мости — і подолати будь-який націоналізм — були марними. Навіть гірше, бо відразу ж після тієї важливої гри між ними виникла смертельна ворожнеча, адже угорський майор звинуватив німецьких футболістів у тому, що вони страждають на тевтонську манію величі, а ще — що вони вживали допінг.

— Вони грали з піною на губах, — сказав Пушкаш.

Лише через багато років — коли він уже працював за контрактом у мадридському «Реалі», але йому все ще було заборонено грати на німецьких стадіонах, — він спромігся написати вибачення. З цього моменту діловим стосункам між Вальтером і Пушкашем нібито ніщо не стояло на заваді, і моя фірма відразу ж взялася бути посередником у їхніх перемовинах.

Однак це знову були абсолютно марні зусилля, до яких мене спонукала любов! Хоча Фрітц Вальтер отримав орден і звання «короля Бетценберга», проте його робота в рекламній кампанії фірми «Адідас» була дуже низько оплачуваною, як і співпраця з виробником шампанського, яке навіть назвали його іменем, здається, «Почесний напій Фрітца Вальтера» чи якимось так. Лише після того як він добре заробив на своїх спортивних бестселерах і здобув переконливу перемогу на чемпіонаті світу, йому вдалося створити в містечку Кайзерслаутерні, неподалік від руїн замку, простенький кінотеатр із букмекерською фірмою у фойє. З цього кінотеатру було більше клопоту, ніж користі. Натомість Вальтер міг би вже в п'ятдесятих роках стати щасливим в Іспанії. «Атлетіко Мадрид» послала до нього вербувальника, давши з собою чверть мільйона доларів готівкою у валізці. Але Фрітц, який завжди був занадто скромним, відмовився і вирішив залишитись у Пфальці, щоб бути королем там і лише там.

Геть інша справа з Пушкашем. Після кривавого повстання в Угорщині він лишився на Заході, не повернувшись із виїзду національної збірної до Південної Америки. Покинув свій популярний ресторан у Будапешті і згодом прийняв іспанське громадянство. У нього не було жодних проблем із режимом Франко, бо він привіз із Угорщини досвід правильної поведінки, адже там його — схоже, як і Затопека в Чехії — постійно називали «героєм соціалізму». Він сім років грав за мадридський «Реал», заробив мільйони, які вклав у фабрику виробництва салямів. «Ковбаси Пушкаша» експортувалися

навіть за кордон. До того ж цей ненаситний гурман, якому постійно доводилося боротися із зайвою вагою, був власником вишуканого ресторану «Панчо Пушкаш».

Ясна річ, обидва мої герої намагалися продати себе, але так і не зуміли об'єднати зусилля, щоб стати пропозицією «два в одному». Навіть мені та моїй фірмі, яка спеціалізувалася на злитті капіталів, не вдалося перетворити в ділових партнерів сина робітника з передмістя Будапешта та колишнього помічника банкіра з Пфальца — щоби, приміром, запропонувати продавати салямі Пушкаша разом із шампанським Фрітца Вальтера, і за допомогою спільних прибутків примирити провінціала та зірку міжнародного масштабу. Обидва були дуже недовірливо налаштовані щодо будь-яких об'єднань, тож відмовилися (або вповноважили когось відмовитися від свого імені).

Угорський захисник, здається, досі переконаний, що тоді, у Берні, не було офсайду, і справедливим був би рахунок 3 : 3. Можливо, він вважає, що суддя Лінг помстився таким чином за матч, який відбувся за рік до того в Англії, коли угорцям удалося на священному англійському стадіоні «Уемблі» перемогти англійців із рахунком 6 : 3. А секретарка Фрітца Вальтера, яка невтомно охороняє від небажаних відвідувачів цього «бетценберзького короля», відмовилася прийняти в подарунок навіть салямі Пушкаша, яку я приніс особисто. Мені досі болить ця поразка. Мабуть, саме тому в мене час від часу з'являється думка: а що було би з німецьким футболем, якби суддя після удару Пушкаша не свиснув «офсайд», а потім ми під час додаткового часу пропустили ще один м'яч або ж програли в неминучій у такому випадку повторній грі й пішли з поля не як чемпіони світу, а знову як переможені...

1955

Наш будинок був готовий уже навесні. Частину коштів на його зведення тато здобув завдяки пільговій будівельній угоді, яку йому як чиновникові вдалося підписати з однією з інвестиційних фірм — здається, «Вюстенрот» — «на цілковито надійних із фінансової точки зору умовах», як він тоді вважав. Щоправда, цей дім, у п'яти з половиною кімнатах якого вже незабаром мали зручно розміститися не лише ми, троє дівчат, а й мама з бабусею, не був захищеним від

повітряних нальотів, хоча тато не раз наголошував, що ні на чому заощаджувати в цій справі не збирається. Ще під час планування він надсилав лист за листом до будівельної фірми та відповідних інстанцій, додаючи фотографії атомного гриба над американськими випробувальними полігонами та бомбосховищ у Хіросімі та Нагасакі — останні, як він стверджував, «практично не постраждали». Він навіть надсилав туди досить невмілі власні креслення підвалу для шести-восьми осіб — зі шлюзом, дверима, що зачиняються під зовнішнім тиском, і аварійним виходом схожої конструкції. Тож можна собі уявити, яким сильним було його розчарування, коли він не знайшов розуміння щодо потрібності усіх цих, як він казав, «запобіжних заходів, необхідних більшій частині мирного населення в наш атомний час». Будівельна фірма дала йому зрозуміти, що не має відповідних вказівок від уряду.

При цьому тато не належав до тих, хто активно виступав проти атомної бомби. Він вважав її неминучим злом, з існуванням якого слід змиритися, поки мир у всьому світі перебуває під загрозою з боку СРСР. Але він точно рішуче засудив би пізніші спроби бундесканцлера припинити всі дискусії про цивільну оборону.

— Усе це тільки передвиборчі технології, — лунає в моїх вухах його голос. — Просто він не хоче тривожити населення, а атомну зброю вважає лише звичайним наступним етапом розвитку артилерії, ще й сам собі здається при цьому хитрим, мов старий лис.

Однак незаперечним фактом є те, що невдовзі наш будиночок, який згодом почали називати «домом трьох дівчат», був готовий. І роботу в саду теж можна було починати. Нам дозволили допомагати садити фруктові дерева. При цьому не лише ми, а й мама зауважила, що тато намагається викроїти і лишити незасадженим досить великий чотирикутник у затінку. Аж після того як бабуся влаштувала йому за своїм звичаєм суворий допит, він зізнався у своїх планах обладнати там «достатньо недорогий» підземний бункер, про який він довідався, вивчаючи практики сучасного швейцарського підходу до цивільної оборони. Але активно впроваджувати цей план у життя він почав лише після того, як улітку всі газети повідомили жахливі подробиці військових навчань, що відбулися 20 червня 1955 року під назвою «Операція “Карт-бланш”»: тоді вся Німеччина, а не лише ФРН, була оголошена майданчиком для гіпотетичних військових дій із

застосуванням атомної зброї. З'ясувалося, що за таких умов, навіть за найбільш приблизними розрахунками, у списку загиблих могли опинитися понад два мільйони людей і ще три з половиною мільйони було б поранено, — ясна річ, не рахуючи східних німців.

На жаль, тато не дозволив нам допомагати йому в цій справі. Тривалі суперечки з будівельним відомством призвели до того, що він, за його власним висловом, «міг поклатися лише на власні сили». Навіть бабуся не здатна була його зупинити. Особливо коли стало відомо, яка небезпека криється у буцімто радіоактивних хмарах, які постійно мандрують довкола земної кулі та будь-якої миті можуть вибухнути, спричинивши так званій «fall out», і навіть гірше: з'ясувалося, що такі хмари у п'ятдесят другому році були помічені над Гайдельбергом та околицями, тобто просто над нами. Цей факт переконав навіть бабусю в тому, що «колупання в землі», як вона це називала, — потрібна річ, і вона профінансувала кілька мішків цементу.

Цілковито сам, без жодної сторонньої допомоги — а тато працював начальником відділення у кадастровому відомстві — він викопав яму завглибшки чотири з половиною метри. На вихідних він, знов-таки без жодної сторонньої допомоги, забетонував круглий фундамент. Зумів відлити з бетону входи та виходи зі шлюзовими камерами. Тут його похвалила навіть мама, яка досі ставилася до цього проекту радше стримано, ніж із ентузіазмом. Можливо, саме це спонукало його й надалі відмовлятися від будь-якої сторонньої допомоги, навіть коли справа дійшла до виливання з бетону купола нашого, як він його назвав, «цілковито надійно захищеного від атомної небезпеки родинного бункера». Це також йому вдалося. Нещастя сталося тоді, коли він знаходився всередині своєї будівлі й перевіряв її міцність. Обшивка тріснула — і його засипало уламками бетону. Допомога надійшла надто пізно.

Ні, ми не завершили цю його справу. Заперечувала не лише бабуся. Я ж пішла навіть далі — і брала участь у великодніх демонстраціях проти використання атомної енергії, що точно не сподобалося би татові. Багато років я ходила на такі марші. А в зрілому віці, разом зі своїми синами, протестувала в Мутлангені та Гайльбронні — проти ракет «Першинг». Але, як нам усім відомо, це не дуже допомогло.

1956

У березні того сумного і буремного року — року, коли один із них помер у липні, майже відразу після своїх сімдесятих уродин, а інший у серпні, не доживши навіть до шістдесяти, через що я збайдужів до світу, бо його сцена здавалася мені відтепер спорожнілою, — я, студент німецької філології, який старанно пописував вірші у тіні двох гігантів, зустрів їх обох — біля могили Кляйста, у цьому, з виглядом на Ваннзеє, відлюдному місці, де вже відбулася не одна, і випадкова, і за домовленістю, дивовижна зустріч.

Я гадаю, вони вибрали час і місце таємно, можливо, домовлятися їм допомагали жінки. Цілком випадковим свідком їхньої зустрічі став тільки я, непомітний студентик десь на задньому тлі, який уже з другого погляду впізнав обох: першого — із його «буддистською» лисиною, і другого — тендітного, уже позначеного хворобою. Мені було складно тримати дистанцію. Але той березневий день був не лише сонячним, а й безвітряним, тож до мене долинали їхні голоси: один промовляв басом, а другий — тонше, із ледь помітним посвистуванням. Обоє говорили небагато, з перервами. Вони то ставали поряд, наче на спільному постаменті, то розходилися на невелику відстань. Один був літературним, а тому некоронованим королем Західної частини міста, другий — найчастіше цитованим письменником у Східній. А оскільки у той час між цими частинами міста точилася війна, хай навіть лише холодна, то їх часто зіштовхували і протиставляли. Тож така зустріч, поза регламентом цих бойових дій, могла би відбутися лише завдяки подвійним хитроцям. Здається, обом моїм кумирам подобалася ця нагода на годинку вирватися зі своїх ролей.

Так це виглядало збоку, таке враження справляла і їхня усамітнена розмова. В усьому, що я зміг почути чи додумати собі з почутих реплік та їхніх уривків, не було й натяку на взаємну ворожість. Однак при цьому вони ловили один одного на слові — за допомогою цитат, вибір яких в обох був вельми двозначним. Один продекламував із вірша «Нащадок»^[34]:

*Коли всі помилки вже будуть зужиті,
Сидітиме навпроти нас порожнеча —
Наш останній співрозмовник.*

Другий у дещо легковажній манері продекламував останню строфу з раннього вірша «Чоловік і жінка йдуть через ракові бараки»^[35]:

*Рілля довкола ложка набрякає,
Плоть стала полем. Все палає.
Сік плине і стежок шукає.
Земля нас кличе.*

Так обидва знавці цитували один одного навзаєм і з неабияким задоволенням. І хоча вони іронічно перекидалися словами, якими зазвичай зловживаємо ми, студенти, все одно обмінювалися похвалами поміж цитатами.

— Тут вам удалося досягнути фенотипного відчуження! — вигукував один.

А другий відповідав із посвистуванням:

— Ваш західноєвропейський театр мерців підтримує мою епічну драматургію як із монологічного, так і з діалектичного боку.

І далі в такому ж дусі, що, вочевидь, тішило обох.

Потім вони почали жартувати над померлим рік тому Томасом Манном, пародіюючи його «стійкі в експлуатації лейтмотиви». Далі настала черга Бехера та Броннена^[36], імена яких дозволяли вести мовні ігри. Що ж до їхніх власних політичних гріхів, то вони не надто зловживали іронією. Один глузливо процитував два рядки з партійного гімну авторства колеги: «...товариш Сталін, великий будівничий радянського народу, говорив про просо, про добрива, про суховії...» У відповідь на це прозвучала доволі сумнівна цитата з пропагандистського тексту «Дорійський світ», в якій перший хвалив гітлерівський рейх, а після неї — уривки з його ж промови на честь фашистського футуриста Марінетті. Навзаєм на адресу другого я почув іронічну похвалу його вірша «Запобіжний захід», буцімто він виражає «світогляд справжнього птолемейця», після чого обом грішниками було відпущено всі їхні гріхи цитатою з вірша «До нащадків»^[37].

*Ви, хто вирине з цього потоку,
В якому ми захлинулись,
Пам'ятайте,
Дорікаючи нам за слабкість,
Також про темні часи,
Які вас оминули.*

Звертання «ви» стосувалося, мабуть, мене — нащадка, який підслуховував їх, стоячи поодаль. Мені цілком вистачило цього натяку, хоч я й очікував від своїх кумирів більш детального екскурсу в їхні повчальні помилки. Але більше нічого я не почув. Ці двоє, які мали великий досвід замовчування, зосередилися виключно на своєму здоров'ї. Один із них, лікар за фахом, хвилювався за другого, якому професор Бругш ще зовсім недавно радив на певний час лягти підлікуватися до клініки «Шаріте», і, пояснюючи це, бив себе кулаком у груди. Він же нарікав на необхідність пережити незабаром офіційні урочистості з нагоди свого сімдесятиріччя:

— Мені би вистачило і кухля холодного світлого пива!

На це співрозмовник відповів тирадою про можливість усе передбачити в заповіті: ніхто, навіть держава, не має права виставляти його тіло для публічного останнього прощання. Над його могилою не повинні звучати жодні офіційні промови... І хоча перший погодився з другим, але в нього виникли інші побоювання:

— Усе передбачити в заповіті — це добре, але хто захистить нас від наших епігонів?

І ні слова про політичну ситуацію. Жодного коментаря на тему гонки озброєнь як у Західному, так і в Східному світі. Розповідаючи найсвіжіші анекдоти про живих і мертвих, обидва покинули могилу Кляйста, так і не процитувавши ні рядка з творчості поета, який у цьому місці прирік себе на безсмертя^[38]. На вокзалі Ваннзее той із них, хто жив у районі Шьонеберг, неподалік від Баєріше-плац, сів в електричку; на другого вже чекав автомобіль із персональним водієм, який завіз його у Буков, або на Шіффбаурдам^[39]. А коли після того настало літо, й обоє, один за одним, померли^[40], я вирішив спалити

свої вірші, покинути німецьку філологію та вступити до Технічного університету, щоб там старанно вивчати машинобудування.

1957

Любий друже!

Ми стільки років займалися спільною справою, що я просто зобов'язаний написати тобі цього листа. І хоча тепер наші шляхи розійшлися, колись нас поєднувала дружба, тож я сподіваюся, цей мій відвертий лист дійде до тебе. На жаль, у нашій розділеній навпіл батьківщині зараз необхідна така обережна поведінка.

Але перейду до того, що спонукало мене написати це дружнє повідомлення: після того як у вас були завершені всі етапи створення Бундесверу, а у нас — Національної народної армії, мені першого травня цього року було вручено бронзовий орден ННА за заслуги. Під час урочистої церемонії я усвідомив, що ця відзнака не меншою мірою належить і тобі: ми обидва доклали чимало зусиль для розвитку німецького сталевого шолома.

На жаль, на урочистостях (зі зрозумілих причин) не була згадана історія походження моделі «М 56», однак ми з тобою, обидва, ще в роки останньої війни працювали на сталеливарному заводі Акціонерного товариства в місті Тале і відповідали там за виготовлення розроблених професором Фраєм та доктором Гензелем сталевих шоломів «В» і «В II», які потім пройшли перевірку під кулями. Ти, ясна річ, добре пам'ятаєш, що, як це не прикро, але керівництво заборонило нам припинити випуск моделі «М 35», хоча численні втрати на фронті й довели її недоліки — занадто гострі кути нахилу бічних поверхонь і майже дев'яностоградусний кут падіння. Нові шоломи були випробувані ще в сорок третьому, на базі піхотного училища у Дьоберітці, де вони добре зарекомендували себе завдяки більш пологим кутам нахилу, що посилювало їхню надійність та захисні властивості; вони отримали чудові відгуки від солдат, які обслуговували двохсантиметрову базуку і восьмисантиметровий гранатомет під назвою «пічна труба», і те ж саме було під час застосування стереотруби та рацій «Дора». Крім того, з'явилися інші переваги, підтвержені численними позитивними відгуками: невелика вага шолома, більша свобода руху для голови під час обслуговування різних видів зброї та механізмів, а також більша звукопроникність із одночасним захистом від сторонніх шумів.

На жаль, як ти й сам добре знаєш, до самого кінця війни продукція обмежилася шоломом «М 35». Лише тепер, під час створення Національної народної армії, я мав нагоду вдосконалювати й випускати на Народному заводі чорної металургії в Тале повторно випробувані моделі «В» та «В II» і навіть перейти до серійного виробництва шоломів «М 56» для Народної армії. Для початку ми плануємо зробити сто тисяч. Внутрішнє оформлення було доручене Народному підприємству з виготовлення шкіряних виробів для верхової їзди «Тауха». Наш шолом непогано виглядає, і я категорично відкидаю недоречні іронічні зауваження, які іноді можна почути то тут, то там, бо цімто він надто схожий на чеські моделі.

Якраз навпаки, любий друже! Як ти бачиш, у нашій Республіці (хоч про це й не кажуть офіційно) у справі виготовлення шоломів та військових уніформ вирішили повернутися до пруських зразків, зараз випускають навіть перевірені моделі солдатських чобіт із широкими халявами, а також офіцерських — із вузькими, тоді як у вас усемогутнє відомство «Amt Blank»^[41] явно вирішило зректися всіх традицій. Ви покійно прийняли американську модель шолома. Землисто-сірий колір похідної військової форми тепер поміняли на розмитий боннський шиферно-сірий. Я сподіваюся, ти не образишся, якщо я скажу тобі: цей ваш Бундесвер лише намагається виглядати невимушено і якомога більш цивільно, однак попри смішну військову форму не може приховати свої агресивні наміри. Та добре вже хоча б те, що ви так само, як і ми, вирішили доручити командування заслуженим генералам Вермахту.

Але наразі я хотів би ще раз згадати отриману мною нагороду (а взагалі-то це й твоя нагорода), бо коли під час першотравневих урочистостей мені вручили бронзову медаль, я згадав нашого професора Шверда із Технічного університету Ганновера. Адже саме він у п'ятнадцятому році винайшов сталеві шоломи, які використовувалися спершу під Верденом, а потім і на інших фронтах, замінивши не надто вдалі пікельгаубе. Ми вважали себе його учнями. Я відчував вдячність до нього, коли мене (а разом зі мною й тебе) визнали гідним такої почесної відзнаки. Але моя радість затьмарена смутком, бо дві німецькі армії тепер протистоять одна одній. Наша батьківщина розірвана навпіл. Так захотіли чужинці. Залишається тільки сподіватися, що недовго вже чекати того моменту, коли нація

нарешті знову об'єднається. І тоді ми зможемо, як колись, у юні роки, блукати у Гарці, і нам не заважатиме жоден кордон. І солдати об'єднаної армії носитимуть шоломи, які під час обох світових воєн були вдосконалені до максимальної надійності проти куль і до того ж зроблені в найкращих німецьких традиціях. І до цього причетні ми з тобою обидва, любий друже!

Твій Еріх

1958

Принаймні одне можна сказати напевно: як після хвилі загального об'їдання прийшла хвиля повальних мандрівок, так разом із економічним чудом з'явився феномен німецьких чудо-дівчат. Але хто саме, які з тих дівчат на обкладинках глянцевого журналу стали першими? Як звали ту, яка ще в п'ятдесят сьомому прикрасила обкладинку «Штерна»? Яка з численних юних красунь уславилася тим, що першою перетнула Атлантичний океан і часопис «Лайф» написав про неї як про «німецьку сенсацію»?

Як шанувальник наймолодшої школи, я ще на початку п'ятдесятих захопився близнючками — відразу по тому, як вони приїхали із Саксонії на канікули, аби відвідати свого батька, що покинув їх разом з їхньою матір'ю. Вони так і лишилися на Заході, хоча, коли я допоміг їм влаштуватися у вар'єте «Палладіум», часом нарікали, згадуючи свою балетну школу в Лейпцигу, бо обидві — як Аліса, так і Еллен — мали серйозні амбіції та мріяли про контракт у Дюссельдорфській опері: «Лебедине озеро» і таке інше.

На Кьонігсаллеє, куди я водив їх на прогулянку вздовж вітрин, їхній саксонський діалект звучав напрочуд зворушливо і кумедно. У своїх лілових панчішках вони спершу просто привертали увагу, а потім уже стали справжньою сенсацією. Саме там їх і побачив директор «Лідо», який мандрував у пошуках талантів, а після моєї розмови віч-на-віч із батьком близнючок їм запропонували роботу в Парижі. Я теж спакував валізку. Уся ця дюссельдорфська метушня уже давно мені набридла. А оскільки після маминої смерті я не захотів одружуватися з директоркою наглядової ради нашого суперуспішного концерну, який випускав пральний порошок, то мені виплатили таку

компенсацію, на яку я відтоді можу собі дозволити все що завгодно: подорожі, найкращі готелі, «крайслер» з водієм, згодом — віллу в Сант-Тропе, тобто всі атрибути життя типового плейбоя. Але насправді я вибрав собі цю лише на перший погляд привабливу роль тільки заради близнючок Кесслер. Їхня подвійна краса притягувала мене. Я сохнув за цими двома саксонськими тепличними квітками. Непомірно видовжені божественні стебла їхніх тіл надавали сенс моєму існуванню, хоча я так ніколи й не досягнув мети, бо Аліса і Еллен, Еллен і Аліса бачили в мені лише песика на повідку, який міг оплатити всі їхні примхи.

А в Парижі обидві стали взагалі майже недоступними. Усі шістнадцять довгоногих дівчат міс Блюбель — її називали «Дзвіночком», хоча справжнім її прізвищем було Лейбович, — жили як черниці: жодних чоловічих візитів у гримерну! Жодних контактів з клієнтами «Лідо»! А після шоу їх відвозили до готелю водії, яким було не менше шістдесяти. У моєму колі, а я тоді обертався серед ледарів найрізноманітніших національностей, говорили: «Легше зламати банківський сейф, ніж дівчину від Блюбель».

Та попри все я таки знайшов можливість нарешті прогулятися Єлисейськими полями з моїми коханими близнючками, точніше, сувора наглядачка дозволила мені це. А заодно доручила мені місію втішати їх час від часу, бо через тевтонське походження їх цілковито ігнорувала гардеробниця, а французькі дівчата жахливо поводитися з ними. Цим неймовірно тендітним створінням доводилося відповідати за всі військові злочини «бошів». Який сором! Як зворушливо вони плакали через це! З якою ніжністю я осушував ці сльози хустинкою...

Але згодом, коли прийшла слава, переслідування припинилися. А в Америці «німецька сенсація» отримала лише чисте захоплення публіки, без жодних неприємних сюрпризів. Врешті-решт і Париж схилився перед ними. Моріс Шевальє, Франсуаза Саган, Патриція Грація з Монако, Софі Лорен — усі танули від захвату, коли я представляв їм близнючок Кесслер. Лише Ліз Тейлор дивилася на тонкі талії моїх саксонських лілій із заздрістю.

Ох, Алісо, ох, Еллен! Як не захоплювалися ними всі, але жодному шанувальникові, жодному з цих хтивих жеребців так і не вдалося здобути їх. Навіть у Тоні Кертіса і Берта Ланкастера, які під час зйомок «Трапеції» невтомно намагалися завоювати то одну, то другу, це не

вийшло, і мені при цьому не довелося виконувати роль наглядча. Але всі ми були друзями, тож підсміювалися одне над одним. І коли голлівудські зірки весело кричали: «Ice-creams!», щойно Еллен і Аліса під час перерви у зйомках з'являлися на майданчику, мої підопічні відповідали їм: «Hot dogs! Hot dogs!» І навіть якщо Берт Ланкастер, як стверджували згодом, таки зміг дістатися до однієї з близнючок, то навряд чи він отримав від цього багато радості, не кажучи вже про те, що він і сам, мабуть, не знає, котру з них звабив.

Вони були створені тільки для того, щоб на них дивитися. А це я міг робити де завгодно й коли завгодно. І аж до моменту, поки вони не знайшли власний шлях, до якого привів їх успіх, це дозволялося тільки мені. Їхній блиск змусив потьмяніти все довкола, навіть багатократно оспіване німецьке економічне чудо, бо Аліса й Еллен започаткували той самий феномен саксонських чудо-дівчат, який і досі змушує нас застигати від подиву.

1959

Відтоді як ми знайшли одне одного, я і Анна, — у п'ятдесят третьому, у по-січневому холодному Берліні, на танцювальному майданчику «Ячна шкаралупа» — ми танцювали, бо знайти порятунок можна було лише за межами павільйонів книжкової виставки з її двадцятьма тисячами новинок і десятками тисяч інсайдерів, які не змовкали ні на мить; ми танцювали за кошт видавництва (це був «Люхтерганд» чи свіжоспечений «Біненкорб» від «С. Фішера», але точно не натертий до блиску паркет «Зуркампа», ні, того разу це було в кнайпі, яку винайняв «Люхтерганд»); ми танцювали підкреслено еротично, як завжди, Анна і я, ми шукали й знаходили одне одного в танці, під музику, що витримувала ритм наших юних років — діксіленд! — так, ніби лише в танці ми могли врятуватися від усієї цієї метушні, від книжкової повені, від усіх цих поважних людей та їхньої балаканини: «Успіх! Бьолль, Грасс, Йонсон — фаворити», ми могли втекти на своїх легких ногах, — та водночас ми відчували, що в цей момент щось одне завершується, а інше починається, що зараз у нас є ім'я, і треба перебути цю мить, прокружляти її, обійнявшись, притиснувшись одне до одного, або ж на відстані витягнутих рук, бо цей гул голосів у павільйонах виставки:

«Більярд, Припущення, Бляшаний барабан...», бо це перешіптування на вечірках: «Нарешті вона з'явилася, німецька післявоєнна література...», або й новини з поля бою: «Нам вдалося здійснити прорив навіть усупереч Фрідріхові Зібургу та газеті “Франкфуртер альгемайне цайтунг”...», — ми просто були такими, узалежненими від танцю і попуценими, ми могли не дочути чогось, бо биття наших сердець і діксіленд звучали голосніше, від них у нас виростили крила і ми ставали невагомими — настільки, що могли підняти в танці томище завтовшки сімсот тридцять сторінок і рости від накладу до накладу, п'ятнадцять, ні, двадцять тисяч, а коли одного разу хтось вигукнув: «Тридцять тисяч!» і вже очікували продажу ліцензій до Франції, Японії, Скандинавських країн, то ми й цей успіх протанцювали, протанцювали нестримно, не торкаючись землі, бо раптом ослабла підв'язка на талії (або ж разом із нами вмить утратила всі страхи) — і три мереживні шари нижньої спідниці Анни, обплетені знизу гачком, упали додолу; Анна невимушено переступила через них — і черевичком перекинула туди, де стояли наші глядачі, всі ці люди з виставки, а серед них навіть читачі, які разом із нами за кошт видавництва («Люхтерганд») уже зараз святкували появу бестселера і кричали: «Оскар!», а потім: «Оскар танцює!», — але це був не Оскар Мацерат, який разом із телефоністкою витанцьовував «Джиммі-тигра», це були ми з Анною: ми підкинули друзям своїх синів, Франца та Рауля, і приїхали потягом із Парижа, де я сидів у вологій двокімнатній норі, годував грубку коксом, дивився на мокру стіну і писав розділ за розділом, а тимчасом Анна, чия успадкована від бабці нижня спідниця впала на танцювальний майданчик, щодня ходила на Пляс Кліші й обливалася там потом біля балетної стійки у мадам Нори, аж поки я не додрукував останні сторінки, не відправив коректуру до Нойвіда, і поки не була готова обкладинка з голубооким Оскаром, після чого видавець (його звали Райффершайд) запросив нас до Франкфурта на книжкову виставку, щоб ми могли удвох пережити цей успіх, розкуштувати його передчуття і післясмак, — але танцювали ми з Анною завжди, і навіть згодом, коли вже зробили собі ім'я, але поміж танцями більш не мали чого сказати одне одному.

1960

Це просто катастрофа! І хоча на Олімпійських іграх у Римі загальнонімецька збірна виступила ще раз, але у фірмі «Адідас» стався остаточний розкол. І все через Гарі. Не тому, що він хотів посварити нас, братів, але так вийшло — він посприяв нашому конфлікту, тим більше що в ділових справах ми вже давно розділилися: мій брат ще задовго до цього відкрив поблизу Фюрта фірму-конкурентку «Пума», однак, слід зазначити, її продажі й близько не можна було порівняти з продажами «Адідаса».

Це правда: обидві фірми захопили світовий ринок виробництва спортивного взуття. Але правдою є й те, що Армін Гарі посварив нас між собою, бо він здійснював свої рекордні забіги раз у кросівках «Адідас», а вдруге — у кросівках «Пума». Обидві фірми за це заплатили. Тож у Римі він бігав у кросівках мого брата, але коли після свого неймовірного забігу отримував золоту медаль, то на п'єдесталі був уже в кросівках «Адідас». І це при тому, що саме я після його перемоги у десятисекундному забігу в Цюриху поставив його кросівки в наш музей і розробив нову модель — «9,9», щоб Гарі міг саме в ній стартовувати в Римі.

Страшенно шкода, що його перевербував мій брат, та це характерно для наших родинних чвар, бо відразу після золотої медалі — а Гарі переміг і в естафеті чотири на сто — вісім нових моделей кросівок «Пума» були представлені спортивній пресі з його ім'ям. Починаючи від «Старт-Гарі» та «Спурт-Гарі» й аж до «Перемога-Гарі». Хоча я, звісно ж, не знаю, скільки «Пумі» довелося заплатити за це.

Але сьогодні, коли примирення вже неможливе, фірму продано за кордон, а мій брат помер, і цим завершилася наша ворожнеча, сьогодні я зі страхітливою чіткістю бачу, що ми не повинні були зв'язуватися з цим хлопцем, якого недарма прозвали гончим псом.

Уже незабаром нам довелося гірко пошкодувати про наші добродійні наміри. Щойно йому вдалося поставити нарешті підтверджений світовий рекорд, як почалися всілякі скандали. Уже в Римі цей розбещений хлопець встряг у сварку з функціонерами від спорту — через естафету. За рік його кар'єрі спринтера настав кінець. І це після такого стрімкого злету! І неправда, що там розповідають про автокатастрофу, — це було звичайне грубе порушення правил аматорського спорту. І що саме ми, «Адідас» і «Пума», буцімто зіпсували Гарі. Усе це, ясна річ, дурниці, хоча мушу визнати, що мій

безгрішний братик завжди знався на тому, як перекупувати бігунів, і ніколи не торгувався. Він пробував говорити з усіма: з Фюттерером, Гермаром, Лауером. Але з Гарі він потрапив у пастку, це правда, хоча я й досі вважаю, що спортивний суд виявив надмірну прискіпливість, оголосивши недійсними всі його наступні перемоги й рекорди, адже цей хлопець був унікальним бігуном на короткі дистанції — навіть чорношкірий Джессі Оуенс визнав це і потиснув руку білому Арміну Гарі.

Я не змінив думки: це просто катастрофа! Та навіть якщо життєвий шлях цього генія з бігу й демонструє, наскільки його моральність поступається спортивному таланту, — бо згодом він постійно опинявся в центрі різноманітних скандалів, то як маклер із торгівлі нерухомістю, то як бізнесмен, і врешті-решт на початку вісімдесятих погруз у болоті афер профспілкового підприємства «Нова батьківщина» та архієпископського ординаріату в Мюнхені, тож був засуджений на два роки ув'язнення за порушення боргових зобов'язань та обман, — але я й досі бачу перед собою того великого хлопчика, який поставив світовий рекорд, подолавши стометрівку за сорок п'ять бігових кроків, і при цьому замір максимальної довжини кроків показав два метри двадцять дев'ять сантиметрів; і таким же, напевно, бачив його і мій брат.

О, його старт! Він миттєво зривався з місця й відразу ж випереджав усіх, навіть чорношкірих бігунів. Ще багато років ніхто не міг побити цей останній рекорд білого спортсмена. Це просто катастрофа, що йому самому не вдалося поліпшити свій власний рекорд, знамениті «десять кома нуль». Бо якби Армін Гарі залишився з «Адідасом», а не перейшов до «Пуми», фірми мого брата, то він точно зміг би досягнути і «дев'ять кома дев'ять». А Джессі Оуенс вірив, що він здатен і на «дев'ять кома вісім».

1961

І навіть якщо сьогодні це вже нікого більше не хвилює і не цікавить, я кажу сам собі: як не крути, а це був найкращий період у твоєму житті. Ти був потрібен, тобі робили пропозиції. Більше року ти жив ризикованим життям, гриз нігті від страху, над тобою постійно

нависала небезпека, але ти ні про що не питає, навіть про те, чи не піде на все це ще один семестр.

Я був студентом Технічного університету і вже тоді цікавився системами опалення з дистанційним управлінням, аж тут якогось дня посеред міста виросла Стіна. А скільки було крику! Багато хто бігав по демонстраціях, то під Рейхстагом, то в інших місцях, але не я. Ще в серпні я вивіз сюди Ельке, яка там вивчала педагогіку. Це було досить просто із західнонімецьким паспортом, — вона його легко отримала разом із фото й усіма необхідними даними. Але вже в кінці місяця нам довелося зробити собі нові перепустки і працювати у групах. Я став зв'язковим. Мій паспорт був виданий у Гільдесгаймі, де я, зрештою, і народився. І до початку вересня цього вистачало. Потім для виїзду зі Східного сектора слід було вже мати одноразові перепустки. Можливо, ми би і їх змогли підробити, якби нам хтось вчасно дав відповідний гербовий папір.

Але нині про це ніхто вже не хоче навіть чути. Мої діти точно не хочуть. Вони просто пропускають усе повз вуха і лише відмахуються: «Ну досить вже, тату. Ви тоді були на голову вище, ніж ми, це всі знають». Ну, може мої внуки послухають, як я перевіз через кордон їхню бабцю, яка застрягла на Сході, а потім ми тут заснували фірму «Клуб мандрівників», що служила нам прикриттям. У нас були дуже добрі фахівці, які вміли підробляти печатки за допомогою звареного натвердо яйця. Інші ж віддавали перевагу загостреним сірникам, якими виводили літери. Майже всі ми були радикально лівими за переконаннями студентами, але траплялися серед нас і бурші — члени традиційних студентських об'єднань, і такі, як я, тобто геть байдужі до політики. Голосувати ми бігали на Захід, бургомістр Берліна обирався від соціалістів, але я не поставив свій хрестик ні за Брандта, ні за Аденауера, бо не вірив в ідеологію і красиві фрази. Тільки в конкретні дії. Ми мали, як це у нас називалося, «перевішувати» паспортні фото також у закордонні паспорти — шведські, голландські. Або ж добували через своїх людей паспорти зі схожими фотокартками й особистими даними — колір волосся, колір очей, зріст, вік. До цього додавалися відповідні газети, монети, талончики на транспорт і решта типових дрібниць, які могла носити в кишені, скажімо, юна мешканка Данії. Це була самозречена й надзвичайно складна праця. До того ж неоплачувана, максимум — поверталися витрачені кошти.

Але сьогодні, коли вже нічого не буває задурно, нам ніхто не вірить, що ми студентами не брали грошей за свою роботу. Ясна річ, траплялися серед нас і такі, хто простягав руку за грошима — згодом, коли почали копати тунель. Через це наклався проект «Бернауерштрассе». Точніше, через одну трійцю, яка здерла з американської телекомпанії тридцять тисяч марок за зйомки в тунелі. А ми про це навіть не чули. Ми копали чотири місяці. І це в піску! Тунель був завдовжки сто метрів. І коли згодом американці знімали, як ми проводили через тунель на Захід близько тридцяти чоловік, в основному бабусь та дітей, я думав, що з цього зроблять документальний фільм на майбутнє. Але ні, вони відразу ж показали це по телебаченню — і наш тунель відразу би знайшли, якби перед тим його не затопило, хоч там і стояла дуже дорога помпа для водовідведення. Тоді ми продовжили робити своє в іншому місці.

Ні, серед наших не було загиблих. Я точно знаю. Так, у газетах було повно історій, приміром, про людей, які стрибали з вікон третього поверху прикордонного будинку і падали поряд із натягнутим пожежниками брезентом просто на асфальт. Або, через рік, про те, як Петер Фехтер хотів перебігти через Чекпойнт Чарлі^[42], а в нього влучила куля, і він стік кров'ю, бо нікому не дозволили підійти до нього й допомогти. Але у нас нічого такого не траплялося, бо ми завжди на перше місце ставили безпеку. Однак я можу розповісти вам історії, які ще тоді здавалися неймовірними. Приміром, скількох людей ми транспортували через стічні канали. І як там, унизу, смерділо сечею. Один із маршрутів, із центру міста до Кройцберга, ми називали «Гльокенгассе 4711»^[43], бо всі — і біженці, і ми — змушені були чалапати там по коліна в нечистотах. Згодом я став ходити останнім у колоні, замикальним, і ставив на місце каналізаційний люк, про який забували біженці, що зазвичай спускалися під землю в паніці. Так трапилося, наприклад, у стічному каналі під Еспланаденштрассе у північній частині міста. Щойно опинившись на території Заходу, люди на радощах здійняли неймовірний галас. І тут їх почули хлопці з Народною поліцією, які стояли на посту з того боку, — і закидали канал бомбами зі сльозогінним газом. Або ще одна історія — із цвинтарем, огорожа якого була частиною Берлінської стіни. Ми викопали в піску тунель до самого колумбарію, і ним можна було проповзти на інший бік. Усе виглядало дуже невинно: наші поважні клієнти з квітами та

іншими цвинтарними аксесуарами просто раптово зникали. І це кілька разів пройшло успішно, аж поки одна молода жінка, яка хотіла втекти разом з маленькою дитиною, не забула поряд із входом у тунель дитячий візочок, і це, ясна річ, відразу ж помітили.

З такими невдачами доводиться рахуватися. Але ось вам, якщо хочете, інша історія, в якій усе завершилось успішно. Вам уже досить? Розумію. Я вже звик, що всім ці розповіді швидко набридають. Кілька років тому, коли Стіна ще стояла на місці, було інакше. Тоді мої колеги по роботі, а я працюю на теплоцентралі, зібравшись за святковим недільним сніданком десь у кнайпі, час від часу питали: «Уллі, розкажи-но нам, як ти перевіз сюди свою Ельке?» Але сьогодні вже ніхто нічого навіть чути про це не хоче. А тим більше тут, у Штутгарті, бо шваби вже і в шістдесят першому мало що знали про те, що відбувається в Берліні... А після того як Стіна раптом упала, ще менше. Думаю, вони би навіть були не проти, щоб вона й досі стояла, — бо тоді їм не довелось би платити податок солідарності, який запровадили, відколи Стіни вже немає. Тож я більше про це не розповідаю, хоч то й були мої найкращі роки, коли ми по коліна в нечистотах брели через каналізацію... Або повзли тунелем під цвинтарем... У кожному разі, моя дружина має рацію, коли каже: «Тоді ти був геть іншим. Тоді ми жили по-справжньому...»

1962

Якщо сьогодні Папа Римський має намір відвідати своїх людей десь у Африці, чи, скажімо, в Польщі, і при цьому не хоче наражатися на небезпеку, роблять так само, як ми тоді з нашим головним «транспортним диспетчером»: він сидів у залі суду в закритій з трьох сторін скляній клітці. З того боку, де стояв стіл судді, клітка мала відкрите віконечко. На вимогу служби безпеки я поставив на клітку спеціальне дороге куленепробивне скло тільки з трьох сторін.

Моїй фірмі пощастило отримати це замовлення, бо ми завжди маємо незвичайних клієнтів. Наприклад, банківські філії по всьому Ізраїлю чи ювелірні крамниці на Діценгофф-штрассе: на їхні вітринах розкладено коштовності, тому ці вітрини треба захистити від злодіїв. А в Нюрнберзі мій батько тримав скляну майстерню і мав замовлення навіть із Швайнфурта й Інгольштадта. Нюрнберг колись був гарним

містом, там раніше жила вся моя родина. Там було достатньо роботи до самого тридцять восьмого, поки світ довкола не завалився, самі знаєте чому. Однак Всевишній не дасть збрехати, що я, коли ще був малим хлопцем, не раз проклинав усе на світі через те, що мій суворий батько змушував мене гарувати день і ніч.

Нам із моїм молодшим братом дуже пощастило. Ми встигли втекти. Тільки я і він. Усі інші, навіть обидві мої сестри й усі двоюрідні брати та сестри, коли почалася війна, потрапили спершу в Терезієнштадт, а потім — сам не знаю куди, чи то в Собібор, чи то в Аушвіц. Тільки мама померла ще до цього, як то кажуть, своєю смертю, через проблеми з серцем. Про них же нічого більш конкретного не зміг дізнатися навіть мій брат Герсон, який уже потім, коли настав мир, шукав їх усюди, навіть у Франконії. Йому вдалося вивідати лише точні дати їхнього вивезення, бо ж із Нюрнберга, де жила наша родина, виїхало багато переповнених товарняків із людьми.

І ось тепер він, кого всі газети називають «Диспетчером смерті», сидить у моїй скляній куленепробивній коробці. Я перепрошую, якщо моя німецька вже не дуже добра, бо мені було дев'ятнадцять, коли ми з моїм молодшим братом, якого я тримав за руку, втекли до Палестини на кораблі, — але цей, хто сидить у своїй скляній коробці й поправляє свої навушники, розмовляє ще гірше за мене. Пани судді, які добре знають по-німецьки, теж так кажуть, коли слухають його довгі, мов глисти, речення, в яких можна заплутатися. Але я знаходився ще далі, серед звичайних глядачів, тож зміг зрозуміти не все — лише те, що він просто виконував чужі накази. І що таких, які просто виконували чужі накази, таких ще багато бігає на волі, бо їм щастить. І вони тепер заробляють багато грошей, один навіть став державним секретарем Аденауера, з яким наш Бен-Гуріон мусив колись домовлятися про гроші.

І тоді я сказав собі: послухай, Янкеле! Тобі треба було зробити сто, ні, тисячу таких скляних кліток із куленепробивного скла. Якби ти взяв на роботу ще трохи людей, то твоя фірма змогла би зробити всі ці клітки, ну, може, не за раз. І тоді, як тільки звучало би якесь нове ім'я, приміром, Алоїз Бруннер, ти би ставив на стіл маленьку скляну клітку, а на ній — табличка з іменем, просто так, символічно, між Айхманном у великій скляній клітці та суддівським столом. На такий спеціальний столик. Він би дуже швидко заповнився.

Про це багато писали, ну, про зло і про те, що це трохи банально. Лише після того, як його повісили за шию, стали писати трохи менше. Але поки процес усе тривав і тривав, то писали в кожній газеті. Конкурентом нашого Айхманна був хіба Гагарін та його космічний корабель, бо і наші люди, і американці — всі дуже заздрили Гагаріну. Але я собі сказав тоді: хіба тобі, Янкеле, не здається, що вони обидва в принципі опинилися в схожій ситуації? Кожен замурований у капсулу. Тільки Гагарін ще більш самотній, бо наш Айхманн завжди має з ким поговорити, відколи наші люди привезли його з Аргентини, де він розводив курей. А поговорити він любить. Найбільше він любить розказувати, що він би нас, євреїв, відправив на Мадагаскар, а не в газові камери. І що він взагалі не має нічого проти євреїв. Він навіть захоплюється нами і нашою ідеєю сіонізму, бо таку гарну ідею можна добре організувати. І якби йому не треба було виконувати накази, які йому наказували, то євреї йому би навіть дякували за таку добру організацію їхнього масового виїзду.

І тоді я сказав собі: і ти, Янкеле, маєш дякувати Айхманну за своє щастя, бо ти зміг утекти ще в тридцять восьмому, разом із Герсоном, який твій молодший брат. Тільки за всю велику решту родини ти не мушиш йому дякувати: за батька, і за всіх тіток, і за дядьків, за всіх рідних і особливо симпатичних двоюрідних сестер, — усіх разом десь двадцяттеро. Про це я би поговорив із ним, бо ж він знав усе, що треба, про те, куди поїхав товарняк з моїми родичами, з моїми сестрами і з суворим батьком. Але я не мав права. Свідків і так було багато. До того ж я був задоволений тим, що мені дозволили подбати про його безпеку. Може, йому навіть сподобалася його скляна клітка. Мені здалося, що він деколи посміхався.

1963

Сон, у якому можна оселитися. Явище, що стало на якір, закріпилося й лишилося назавжди. О, як я могла пишатися тоді! Корабель кольору лосося, сміливо спроектований вітрильник і водночас пароплав з музикою, він лежить біля цієї потворної Стіни, що все розділяє, його прибило морем на закинутий пустир, його високий бушприт надійно протистоїть варварству і до того ж, як було зауважено

згодом, він спрямований у сферу надреального, порівняно з усіма довколишніми будівлями, якими б сучасними вони не здавалися.

Мій захват часто називали надмірно дитячим чи навіть дівчачим, але я не соромилася цього почуття. Я ставилася до підсміювань старших гардеробниць терпляче, можливо, навіть із трохи зверхньою поблажливістю, бо знала, що не маю права демонструвати свою перевагу, адже я — донька селянина з Вільстермарша, яка завдяки стипендії стала старанною студенткою консерваторії, і лише іноді підробляла гардеробницею, виключно з фінансових міркувань. Тим більше що мої старші колеги по роботі в гардеробній підсміювалися з мене тільки доброзичливо.

— Наша флейтистка знову вчиться брати найвищі ноти, — казали вони й імітували гру на моєму інструменті — поперечній флейті.

Насправді так воно все й було: мій чудовий учитель Орель Ніколе переконав мене і, мабуть, ще не одну схильну до романтичних захоплень ученицю, що власне захоплення можна виявляти красиво, і не має значення, що саме тебе захоплює: ідея вселенського щастя чи викинутого на берег корабля на ім'я «філармонія». Врешті-решт він і сам був палким мрійником, а його вогнисто-руде кучеряве волосся, як я одного дня раптом усвідомила, робило його неймовірно привабливим. У кожному разі він відразу ж переклав моє порівняння філармонії з вітрильником, що сів на мілину, французькою: «Bateaué Echoué».

А берлінці знову виявили своє знамените почуття гумору — і поєднали при цьому елементи споруди, трохи схожої на намет, із центральною позицією диригента, а всю конструкцію, не довго думаючи, назвали досить підозріло й не надто вишукано — «цирк Караяна». Інші будівлю хвалили, але водночас і критикували. У цьому виражалася професійна заздрість колег-архітекторів. Лише професор Юліус Позенер, якого я теж глибоко поважаю, влучно висловився з цього приводу: «Шаруну випав шанс створити будівлю в стилі Піранезі, аби її тюремний характер возвеличився до чогось урочистого...» Але я продовжую наполягати на своєму: це — корабель, хай навіть корабель-в'язниця, внутрішнє життя якої упорядковане, одухотворене, опановане музикою, попри те, що ця музика — полонянка приміщення, однак вона водночас і вільна.

А акустика? Її хвалили всі, майже всі. Мені пощастило бути при тому, як її випробовували. Це відбувалося незадовго до врочистого відкриття (звісно, Караян не побоявся зіграти «Дев'яту»!): я тоді тихенько, ні в кого не спитавши дозволу, прокралася в концертний зал. У темряві я заледве розгледіла ряди глядацьких крісел, лише розташована в самому низу сцена була освітлена горішніми лампами. І тут до мене озвався з п'ятьми доброзичливий бас:

— Давай, дівчино, не стій без діла! Нам потрібна допомога, ходи-но сюди, на сцену!

І, несподівано для себе, я не стала пручатися, за своїм звичаєм упертої селянської дівчини з Марша, а відразу ж скорилася, поквапилася на сцену — й за мить опинилася в світлі рампи, а чоловік, який згодом виявився фахівцем з акустики, дав мені в руки револьвер і коротко пояснив, що треба робити. Потім з темряви поділеного на сегменти глядацького залу знову долинув до мене бас:

— Стріляй п'ять разів поспіль. Не бійся, дівчинко, це холості патрони. Давай, раз-два-поїхали!

І я слухняно підняла пістолет, не відчуваючи при цьому страху, а згодом мені казали, що я в цей момент «була гарна, як янгол». Так я стояла й стріляла п'ять разів поспіль, щоб можна було здійснити акустичні вимірювання. І от: усе пройшло успішно. А бас, що долинав із темряви, належав архітекторові Гансу Шаруну, якого я відтоді обожаю так само, як раніше свого вчителя гри на флейті. Саме тому, а ще прислухавшись до свого внутрішнього голосу, я покинула музику й захоплено кинулася вивчати архітектуру. Але час від часу — бо ж стипендії тепер я не маю — продовжую підробляти гардеробницею у філармонії. І з кожним концертом усе більше пересвідчуюся в тому, як міцно музика пов'язана з архітектурою, особливо тоді, коли архітектор корабля ув'язнює її звучання і водночас звільняє.

1964

Якщо чесно, про всі ці жахіття та пов'язані з ними речі я справді дізналася дуже пізно — тоді, коли нам терміново треба було одружитися, бо я завагітніла, і ми заблукали в будинку, де реєструють шлюби у нас, у Рьомері, районі Франкфурта. Ну, ви ж розумієте, ми хвилювалися, а там стільки різних сходів... А потім нам сказали:

— Ви помилилися. Вам треба на два поверхи нижче. Тут відбувається процес.

— Який процес? — запитала я.

— Ну, проти катів із Аушвіца. Ви що, не читаете газет? Усі ж про це пишуть.

От ми й спустилися на два поверхи, де вже чекали наші свідки. Моїх батьків не було, бо вони з самого початку не підтримували нашого одруження, але мама Гайнера прийшла і теж дуже хвилювалася, прийшли ще й дві мої подруги з телефонної станції. Потім усі ми вирушили святкувати в Пальмовий сад, де Гайнер зарезервував нам столик. Але після весілля я вже не могла про це не думати — і ходила на процес знову й знову, навіть коли вже була на п'ятому і на шостому місяцях, навіть коли процес перенесли на вулицю Франкеналлес, де в будинку Галлус було значно більше місця і великий зал для глядачів.

Гайнер ні разу не ходив зі мною, навіть у ті дні, коли на своєму товарному вокзалі працював у нічну зміну, тож удень був удома. Але я розказувала йому все, що про це можна було розказати. Неможливо було повірити в усі ці жахіття та страшні цифри, які доходили до мільйонів і постійно змінювалися. Раз казали, що було спалено чи вбито якимось іншим способом три мільйони, раз — що лише два. Але й усе інше, про що говорили на цьому суді, було жахливо чи навіть ще жахливіше, бо я не могла не думати про це, воно було в мене перед очима, і я розповідала про це Гайнеру, — аж поки він не сказав:

— Слухай, припини вже. Мені було чотири чи п'ять років, коли все це відбувалось. А ти взагалі тільки народилася.

Це правда. Але ж батько Гайнера і його дуже милий дядько Курт були солдатами, й обоє воювали десь у Росії, як обмовилась мені якось його мати. Та коли на хрестинах Беати, де нарешті вперше зібралася вся родина, я розповіла їм про процес у будинку Галлус, а потім хотіла розказати ще й про Кадука та Богера, то почула у відповідь лише:

— Ми про все це нічого не чули. Коли то все відбувалось? У сорок третьому? Тоді ми лише відступали...

А дядько Курт сказав:

— Коли ми змушені були піти з Криму, і мені нарешті дали коротку відпустку, то тут у нас уже все було розбомблено. А про терор, який нам тут влаштували американці з англійцями, взагалі ніхто не згадує.

Ясно, вони ж перемогли, а винні завжди переможені. Облиш це все, Гайді!

Але Гайнерові доводилося слухати. Я його просто змушувала слухати, бо це не могло бути випадковістю, що ми заблукали в Рьомері якраз того дня, коли одружувалися, і при цьому наштовхнулися на Аушвіц і, що навіть ще гірше, на Біркенау, де були всі ці печі. Спочатку він навіть не хотів вірити, наприклад, що один із підсудних звелів якомусь в'язневі утопити власного батька, після чого той збожеволів — і підсудному довелося через це, і тільки через це, застрелити того нещасного на місці. Або в те, що відбувалося в невеличкому дворіку між десятим і одинадцятим бараками, біля чорної стіни. А там — розстрілювали! Тисячами. Але ніхто, коли про це питали, не міг назвати точну кількість жертв. Із пам'яттю в них узагалі були великі проблеми. Гайнер спершу ніяк не міг збагнути, про що йдеться, коли я розказувала йому про гойдалку, названу на честь Вільгельма Богера — того, хто й вигадав отой спеціальний пристрій, аби змушувати людей давати свідчення. Тоді я намалювала чоловікові на аркуші паперу модель, яку один зі свідків зробив спеціально для процесу і демонстрував судді. На поперечині висів, наче лялька, в'язень у смугастому одязі, зв'язаний шнурами так, щоб цей Богер міг його бити, влучаючи при цьому завжди точно між ногами, у самісінькі яйця. Так, у яйця.

— Ти тільки уяви, Гайнере, — сказала я, — коли свідок розповідав про це все судді, Богер, що сидів на лаві підсудних трохи правіше, за свідком, підсміювався, самими кутиками губ...

Це правда! І я теж питала саму себе: хіба його можна вважати людиною? Але попри все були й свідки, які стверджували, що загалом цей Богер поведився доволі коректно і завжди підливав квіти на газоні біля комендатури. По-справжньому він ненавидів лише поляків, євреїв — значно менше. Щоправда, все оте про газові камери та крематорій у центральному таборі Біркенау, де в спеціальних бараках тримали дуже багато циган, і всі вони загинули, бо їх отруїли газом, — це збагнути було ще складніше, ніж повірити в історію з гойдалкою. А ще цей Богер був трохи схожим на Курта, дядька Гайнера, особливо його погляд, такий доброзичливий. Цього я Гайнерові, ясна річ, не говорила, бо це було би несправедливо щодо дядька Курта, який ні в чому не винен і загалом дуже милий чоловік.

Ми з Гайнером так і не змогли забути цю історію з гойдалкою та всі інші історії, і на річницю весілля завжди згадували їх, — хоча того дня, коли я ще була вагітна Беатою, ми й сказали одне одному (після того як розписалися):

— Будемо сподіватися, що дитина нічого не відчула.

Але минулої зими Гайнер сказав мені:

— Може, ми з'їздимо влітку, коли в мене буде відпустка, до Кракова і Катовіце? Мама вже давно хотіла, бо ж вона родом із Верхньої Сілезії. І я вже ходив у «Орбіс». Це польська туристична фірма.

Але я не знаю, чи нам це справді треба і чи з цього вийде щось путнє, попри те що останнім часом стало значно простіше отримати візу. Хоча, звісно, від Кракова до Аушвіца зовсім близько. У проспекті написано, що навіть можна поїхати на екскурсію...

1965

Дивитися час від часу в дзеркало заднього огляду і долати далі кілометр за кілометром. Маршрут — із Пассау до Кіля. Залишати за спиною регіон за регіоном. Полювати за голосами. За кермо нашої взятої напрокат машини втиснувся Густав Штеффен, студент із Мюнстера. Він виріс не в заможній родині, а в католицько-пролетарській, і його батько працював колись у нашому Центрі. Густав вивчився на механіка, та паралельно змушений був закінчити вечірню гімназію, а тепер, як і я, хотів поагітувати за соціалістів, що виступили з гаслом: «Ми — інші. Ми не запізнюємося!» Він їздить з однієї передвиборчої зустрічі на іншу, надійний, пунктуальний: «Вчора у Майнці, сьогодні — до Вюрцбурга. Багато церков і дзвонів. Чорні гнізда, трохи світліші ближче до краю...»

І ось ми вже припаркувалися поруч із залами Гуттена. Хлопці зі Спілки молоді, в яких завжди такі рівні проділи на головах, тримають перед собою й підіймають угору, наче послання до Трійці, транспарант. Я постійно змушений дивитися в дзеркало заднього огляду, тож читаю напис на ньому спершу в дзеркальному відображенні, а потім — як звичайно: «Що шукає атеїст у місті святого Кіліана?» Відповідь на це запитання я даю вже аж у переповненому залі, де перші ряди зайняли

студенти з корпорацій, яких можна впізнати за їхніми стрічками; я говорю голосно, перекрикуюючи загальний гомін і перешіптування:

— Я шукаю Тільмана Ріменшнайдера!

Ці слова виводять на сцену того самого скульптора й водночас бургомистра міста, якому керівництво єпископату під час Селянських воєн скалічило обидві руки і який тепер, після того як я з такою повагою виголосив його ім'я, зможе забезпечити моїй промові бодай трохи уваги присутніх, а мені як ораторові — більші ковтки повітря між абзацами: «Тебе оспівую, о демократіє!» — трохи видозмінений для передвиборчих потреб Волт Вітмен...

Те, чого не побачиш у дзеркалі заднього огляду, а лише у спогадах: цю подорож організували студенти із Соціал-демократичного об'єднання вищих шкіл, а також із Ліберального студентського братства; останніх дуже мало скрізь, куди б ми не їздили — і в Кьольні, і в Гамбурзі чи Тюбінгені; і саме їм, ще коли все це було на стадії планів та надій, я зварив конспіративну каструлю чечевичної юшки у себе на Нідштрассе, що в районі Фріденау. Доти Німецька соціал-демократична партія ще не підозрювала, як їй із нами пощастило, але потім, коли ми вже були в дорозі, визнала дотепним наш плакат — із півнем, який кукурікав: «Ес-Де-Пе».

Не менше дивувалися члени партії тому, що ми збирали повні зали, хоча й брали плату за вхід. Тільки зміст моїх промов їм смакував не завжди, особливо моє часто повторюване побажання визнати врешті кордон по Одрі — Нисі, тобто офіційно відмовитися від Східної Пруссії, Сілезії, Померанії та — що мені боліло особливо сильно — Гданська. Це було за межами всіх рішень партійних з'їздів, як і моя полеміка із параграфом 218, який забороняв аборти. Однак, з іншого боку, слід було рахуватися і з тим, що на зустрічі з нами приходило багато молодих виборців, як, приміром, у Мюнхені...

Сьогодні цирк Кроне переповнений, зайняті всі його три тисячі п'ятсот місць. І тут не бракує праворадикальних активістів, які намагаються завадити моїй промові своїм шипінням, це просто справжня епідемія шипіння. Але від нього допомагає мій спеціально написаний для таких випадків вірш «Ефект парового котла», він щоразу створює позитивний настрій в аудиторії, виручає й зараз:

*Подивіться на цей народ, шипінням об'єднаний.
Шипоман, шипофлекс, шипофіл.
Бо шипіння рівняє всіх, це недорого й тепло.
Але хтось же за це заплатив —
щоб створити таку наддуховну й шиплячу еліту.*

Як добре, що високо наді мною, у дзеркалах під куполом цирку, я бачу — як у дзеркалі заднього огляду — відображення друзів, що сидять за мною, а серед них і давно померлих. Ганс Вернер Ріхтер, мій літературний учитель, спочатку, ще до нашої подорожі, був налаштований скептично, але потім сказав:

— Тепер твоя черга. Я вже пройшов через це все: Грюнвальдська група, боротьба проти атомної смерті. Тепер твоя черга лізти в це болото.

Ні, любий друже, жодного вигорання. Я багато вчуся, зондую густе, застоєне, смердюче повітря, рухаюся слимачими слідами, відвідую місця, де досі лютує Тридцятилітня війна. Наприклад, зараз ми їдемо до Клоппенбурга, який ще чорніший за Вільсгофен чи Біберах-на-Рісі. Густав Штеффен посвистуючи кермує на рівнинних околицях Мюнстера. Корови, всюди корови, які множаться в дзеркалі заднього огляду і змушують замислитися над питанням, чи в цій країні навіть корови — католики. І все більше заповнених людьми тракторів, які рухаються в тому ж напрямку, що й ми, — до Клоппенбурга. Це великі селянські родини вибралися в дорогу, аби побачити на власні очі, як у винайнятому нами залі виступатиме сам диявол.

Тут моя промова «У нас є вибір», яку я зазвичай без проблем виголошую за годину, триває дві. Я міг би продекламувати свою «Оду Віллі» або «Новий одяг короля», але цей зал не вдасться перекричати навіть цитатами з Нового Заповіту. Коли в мене кидають яйцями, я реагую згадками про «викинуті на вітер» дотації для сільського господарства. Тут не шиплять. Тут реагують різкіше. Кілька селянських парубків, які жбурляють яйця прицільно (і навіть влучають), через чотири роки запросять мене до Клоппенбурга вдруге — на той момент вони вже будуть новонаверненими соціалістами, — але я відповім їм із глибини католицької мудрості:

— Досить уже, хлопці! А то доведеться вам наступної суботи ввечері шептати свою сповідь на вушко священнику.

Коли ми вирушали звідти з подарованим нам повним кошиком сирих яєць — ті місця поблизу Вехти і Клоппенбурга славляться своїми птахофермами, — я був увесь у плямах і сів біля водія. Густав Штеффен, чиє молоде життя через кілька років обірве автокатастрофа, подивився у дзеркало заднього огляду:

— Вибори ми програємо. Але тут ми точно завоювали голоси.

У ніч після повернення до Берліна я відсипався важким свинцевим сном, аж раптом загорілися наші вхідні двері. Це дуже перелякало дітей і Анну. Відтоді в Німеччині сталося багато змін, але тільки не в тому, що стосується підпалів.

1966

Буття чи Суще — високі слова, пишуться по-різному, але нічого тобі більше не говорять. Раптом мені здалося, ніби Буття, основа основ, усе Суще і руйнівне Ніщо — це просто порожні звуки, і я зрозумів, що й сам опинився під питанням, — але водночас відчув себе покликаним свідчити. Одного пообіддя того літнього семестру я почав записувати те, що спадало мені на думку; я вирішив так після довгої низки років, упродовж яких найрізноманітніші дивовижі сучасності почали все більше скидатися на сезонний розпродаж (візьмімо для прикладу хоча би німецьку марку, що ввійшла в обіг п'ятдесят років тому, чи знаковий шістдесят восьмий рік). Того дня, як і кожної середи, я почав свій семінар обережним натяком на текстуальні перегуки між віршами Пауля Целана «Фуга смерті» і «Тодтнауберг», але вирішив поки що не розповідати про доленосну зустріч між поетом і філософом; та коли пролунали сподівано посередні перші репліки моїх студентів, мене раптом до глибини душі збурили запитання, які виглядали настільки прив'язаними до актуального моменту, що набули екзистенційної ваги: ким я був тоді? хто я тепер? що сталося з тим чоловіком, який піддався «забуттю Буття»^[44], але при цьому лишився досить радикальним шестидесятником, і який ще два роки тому, хай і випадково, та все ж був присутнім на першій берлінській демонстрації проти війни у В'єтнамі?

Ні, нас там аж ніяк не було п'ять тисяч, добре, якщо назбиралося дві; це був санкціонований мітинг, і ми повільно, тримаючись за руки, з голосними криками пройшли від Штайнплац через Гарденбергштрассе до Американського дому. До цього закликали різні студентські організації: Соціалістична спілка німецьких студентів, Соціал-демократична спілка вищої школи, Ліберальна студентська спілка, клуб «Аргумент», Євангелістська студентська громада. Перед тим дехто, звісно ж, і я, сходяв на закупи до магазину «Буттер-Гоффман» за найдешевшими яйцями. Цими яйцями ми кидали в «гніздо імперіалізму». Не лише серед бунтівних селян, а й у студентських колах тоді ввійшло в моду жбурляння яйцями. Так, звісно, я теж кидав яйця і разом з усіма кричав: «Американці, геть із В'єтнаму!» та «Джонсон — убивця!» Взагалі-то справа мала би дійти

до дискусії, і керівник Американського дому, чоловік ліберальних поглядів, навіть виявив готовність до цього, — але вже полетіли перші яйця, а після того як ми викинули всі, то пішли далі, через Курфюрстендамм, Уландштрассе, назад до Штайнплацу, минаючи загони поліції, яка нас не чіпала. Пригадую деякі написи на транспарантах, наприклад: «Америкоси, шуруйте геть!» або «Об'єднаймося проти війни!» Все зіпсувало лише те, що до протесту долучилося багато партійних функціонерів з Об'єднаної соціалістичної партії Німеччини, які приїхали з-за Стіни і марно намагалися нас агітувати. Однак їхня присутність стала для журналістів із концерну Шпрінгера справжньою знахідкою.

Але я? Як я опинився в цьому натовпі? Що змусило мене приєднатися до них і триматися за руки? Кричати, аж поки не сів голос? Жбурляти разом з усіма яйця? Я виріс у консервативній міщанській родині, вивчав теологію в Якоба Таубеса^[45] і ще трохи — філософію, скуштував Гуссерля, насолоджувався Шелером і жадібно вдихав Гайдеггера: мені приємно блукалося його польовими стежками, я почувався чужим серед усього суто технічного, схожого на голу конструкцію, серед усього надто очевидного, приміром політики, — я відкидав це все як «забуття Буття». Аж раптом я зайняв дуже чітку політичну позицію, запротестував проти президента Америки та його поплічників, диктатора Південного В'єтнаму Тіу та його генерала Кі, хоча ще й не був готовий, забувши все на світі, викрикувати «Хо-Ши-Мін!» Тож ким я насправді був тоді, тридцять років тому?

Це запитання не відпускало мене впродовж усього семінару, де прозвучало кілька студентських доповідей та два-три короткі реферати, стежити за якими я міг, будучи навіть напівзосередженим. Можливо, студенти помітили цю неухважність, бо одна дівчина раптом поставила мені дуже пряме запитання: чому автор вірша «Тодтнауберг» скоротив фразу

*надію, сьогодні,
на мислителя
слово
прийдешнє (уже незабаром),*

адже в останній редакції вірша, опублікованій у збірці «Світлотиск», цих слів у дужках уже немає. Це, центральне, запитання повернуло мене в університетські будні, а оскільки його ще ніколи не ставили так прямо, воно змусило мене знову пережити ситуацію, в якій я вже побував колись, іще юнаком, а саме: коли перед початком зимового семестру 1966—1967 років поїхав із Берліна, де ставало дедалі неспокійніше і де відбувалося все більше протестів, на навчання до Фрайбурга.

А вже звідти я згодом перебрався сюди. Тоді ж до Фрайбурга мене також вабив відомий германіст Бауманн. Я спробував інтерпретувати своє переселення туди як Гайдеггерівське «повернення»^[46]. Але своїй студентці, чиє провокативно сформульоване запитання змушувало мене відреагувати на *«уже незабаром»*, я сказав щось дуже неконкретне, намагаючись уникнути прямої відповіді, — я послався на сумнівну репутацію Гайдеггера, на те, що певний час він був прихильником ідеології Третього рейху, про що, як і про всі пов'язані з цим злочини, вперто мовчав. А відразу після цього я знову поринув у свої думки, в яких сам себе закидав іншими запитаннями.

Так, передусім близькість до цього великого шамана була тим, чого я, втікаючи до Фрайбурга, шукав найбільше. Він та його аура притягували мене. Я достатньо рано звик до високомовності, бо мій батько, головний лікар одного із санаторіїв у Шварцвальді, який у рідкісні години свого вільного часу любив помандрувати, водив мене, ще дитиною, від Тодтнау до Тодтнауберга, і при цьому жодного разу не пропустив нагоди показати мені скромну хатину філософа...

1967

Хоча мої семінари по середах — якщо не зважати на метелика, який випадково залетів до аудиторії крізь відчинене вікно, — викликали вельми скромне зацікавлення слухачів, їх усе ж було достатньо, щоб знову й знову повертати мене в моє задавнене існування і ставити переді мною запитання справді великого калібру: що ж урешті-решт змусило мене тоді податися геть із Берліна? хіба мені не належало бути там другого червня? хіба моє місце не було серед протестантів на площі перед ратушею Шьонеберга? хіба не міг я стати вдячним об'єктом для групи персів, які з криками радості

орудували дерев'яними кроквами з даху, — адже я вважав, що ненавиджу перського шаха?

На все це, з незначними застереженнями, я був готовий дати ствердні відповіді. Звісно, я міг би виявити солідарність — і потрапити в чорні списки поліції, приміром, за розмахування плакатом «Негайно звільніть іранських студентів!» А оскільки на момент візиту шаха у ратуші ухвалювали рішення про підвищення плати за навчання, я міг би запросто, в гурті інших демонстрантів, хором співати старий дурнувятий карнавальний шлягер «Хто б за все це заплатив?» А коли ввечері шах і його Фарах Діба в супроводі тодішнього бургомистра Альбертца у рамках офіційного візиту відвідали оперу на Бісмаркштрассе, я міг би, поки там йшла святкова програма, опинитися серед тих, кого поліцейські спецпідрозділи загнали у вузький провулок між Крумме та Зезенгаймерштрассе і побили своїми палицями. Так, я міг би, якби не злякався і не втік до Фрайбурга. А потім я далі питав себе, точніше, відповідав на своє внутрішнє запитання, чи не міг би я опинитися на місці студента германістики й романістики Бенно Онезорга в момент, коли здійснювалася поліцейська операція «Полювання на лисиць», і хіба не могла поліція влучити з близької відстані у мене? Як і я, він вважав себе пацифістом і входив до Євангелістської студентської громади. Як і мені, йому було тоді двадцять шість років і він улітку любив носити сандалі без шкарпеток. Тож зрозуміло, що цю кулю міг отримати і я, — і тоді я був би мертвим. Але я сховався, я відійшов на онтологічну дистанцію — за допомогою філософа, який після свого «повернення» поринув у спокій. Тому вони вбили Бенно Онезорга, а не мене. Тому працівник кримінальної поліції в цивільному на ім'я Куррас націлив свій знятий із запобіжника службовий пістолет моделі ППК не в мою голову, а влучив у Бенно Онезорга — над правим вухом, тож куля пройшла крізь мозок і повністю розстрошила черепну коробку.

І раптом я несподівано голосно вигукнув до своїх студентів, які сиділи й чемно займалися інтерпретацією двох важливих віршів:

— Це ж просто ганьба! Поліцейського Курраса виправдали на двох судових процесах — і він до самої пенсії працював у поліцейському управлінні Берліна!

Потім я знову замовк, хоч бачив скерований на себе зухвалий та іронічний погляд все тієї ж студентки; я відчув його майже інтимно —

і відразу ж мене переповнили запитання, які ще з дитинства заганяли мою перелякану сутність у глухий кут. Коли відбулося моє власне «повернення»? Що означало для мене розпрощатися з самим лише Сущим? І коли, в який момент, упродовж усіх цих років мене захопила високомовність, яка хоч іноді й відступає, але вже ніколи мене не відпустить? Це могло статися вже наступного місяця, а точніше — 24 липня, коли поет, одужавши після тривалої хвороби, прибув до Фрайбурга, де він, перш ніж урочисто прочитати нам усім свої вірші, подолав вагання і все ж таки зустрівся з філософом, чия заплямована в минулому репутація спершу викликала в нього осуд. Однак фотографуватися разом із Гайдеггером Пауль Целан не хотів. І хоча потім він таки висловив згоду, для відповідної цій пам'ятній зустрічі світлини вже забракло часу.

Цю та інші історії я розказав учасникам свого семінару після того, як урешті звільнився від внутрішніх запитань та сумнівів; це сталося насамперед завдяки тій самій студентці, яка постійно кидала влучні коментарі, тож невдовзі я зміг позбутися нав'язливих спогадів, які мене стримували, і почав жваво ділитися своїми враженнями свідка цієї складної конфронтації. Річ у тім, що саме мені, за рекомендацією професора Бауманна, доручили пильнувати за вітринами фрайбурзьких книгарень, де, за побажанням філософа, мали бути гідно представлені всі видання поета. І ось — починаючи з ранньої збірки «Мак і пам'ять» і аж до книг «Мовні ґрати» та «Нічийна троянда» — все виглядало недосяжно, але водночас було доступно; завдяки моїм старанням на видному місці стояли навіть рідкісні видання. Тому я й став тією особою, яка рано-вранці наступного дня піднялася до халупи філософа, розташованої в горах Шварцвальда, щоб ретельно підготувати все до візиту поета. Але Целан знову не зміг подолати своє обурення поведінкою Гайдеггера у темні роки, знову повторив свої власні слова, назвавши філософа «Майстром із Німеччини», а при цьому, хоча й завуальовано, але мав на увазі смерть. Тож до останньої миті лишалося незрозумілим, чи прийме він запрошення. Поет продовжував вагатися і вдавати із себе неприступного.

Ми виїхали вдосвіта, хоча небо свинцево стискалося над нами. Після відвідин хатини і пам'ятної розмови, а точніше, мовчання, бути свідками якого заборонили стороннім, зокрема й мені, всі зустрілися в Санкт-Блазієні, в одній гостинній кав'ярні. Здавалося, їхню

відчуженість було подолано. І тепер мислитель подобався поетові. Уже незабаром обоє прогулювалися біля заповідника «Горбахер Моор», східним краєм якого ми всі пройшлися по стежині, викладеній з лісу-кругляка. Але оскільки погода все ще була собачою, а взуття поета виявилось надто міським, точніше, як зауважив він сам, «недостатньо рустикальним», прогулянку було перервано, після чого ми чудово пообідали в якійсь невеличкій місцевій кнайпі. Ні-ні, ніхто не згадував ні політику, ні заворушення в Берліні, ні смерть студента, про яку лише нещодавно повідомили, — говорили лише про ботаніку, і при цьому з'ясувалося, що поет знає не менше, якщо не більше назв різних трав, ніж філософ. Пауль Целан пам'ятав назви багатьох рослин не лише латиною, а й румунською, угорською і навіть на ідиш. Він народився в Чернівцях, що, як відомо, розташовані в багатомовній Буковині.

Я розповів своїм студентам усе це та ще багато інших цікавих історій, але на поставлене з несподіваного боку запитання — про що ж говорили, а точніше, мовчали в тій хатині? — здатен був відповісти лише посиланням на вірш «Тодтнауберг». З нього можна дещо зрозуміти. Приміром, образ арніки, яку в народі ще називають очанкою, можливо трактувати по-різному. Досить символічною виглядає також криниця перед хатиною філософа із багатозначною зірочкою на ній. Крім цього, на центральному місці, так би мовити, як родзинка, знаходиться та сама, згадана у вірші, гостьова книга, куди поет записав своє ім'я з несміливим запитанням: «чиї імена увібрала вона до мого?», але йому передусім йшлося при цьому про

*надію, сьогодні,
на мислителя
слово
прийдешнє
у серці...*

Тут ще раз варто згадати, що вираз у дужках — (*уже незабаром*) — згодом було викинуто поетом, — і це є доказом нагальності його бажання, якому, як нам відомо, не судилося здійснитися. Але ж ніхто не знає, про що ще говорилося або мовчалося тоді в тій хатині, існують лише припущення та здогади, — і це залишає рану вічно відкритою...

Приблизно так говорив я своїм студентам, не згадуючи ні перед ними, ні перед вищезгаданою допитливою особою того, як часто я уявляв собі тодішню розмову в тій хатині, бо ж між бездомним поетом і «Майстром із Німеччини», євреєм з невидимою жовтою зіркою та колишнім ректором Фрайбурзького університету з круглим і так само вже затертим партійним значком, тим, хто називає речі, і тим, хто замовчує, тим, хто вижив і постійно оголошує про свою смерть, і тим, хто проголошує Буття та прийдешнього Бога, Невимовне мало би знайти потрібні слова, — але не знайшло жодного.

І це мовчання продовжує мовчати. Я ж, своєю чергою, не розповів учасникам семінару, чому втік тоді з Берліна, незворушно дозволивши погляду все тієї ж студентки уважно обмацувати мене, і не сказав, що ж змусило мене певний час уникати високомовності, а наступного року знову рятуватися втечею — цього разу вже із Фрайбурга — у круговерть Франкфурта (до речі, саме там Пауль Целан відразу ж після від'їзду з нашого університетського містечка створив перший варіант свого вірша «Тодтнауберг»).

1968

Учасники семінару здавалися задоволеними, але я заспокоїтися не міг. Щойно мені вдалося, завдяки старанно відновленому власному авторитету в очах своїх студентів, почути у вірші з гірської хатини запізнілий відгук на «Фугу смерті» й водночас виклик поважному «Майстрові з Німеччини», якого сприймають як персоніфікацію смерті, як мені знову почали дошкуляти запитання: а що ж погнало тебе геть із Фрайбурга наступного року, відразу після великодніх канікул? яке «повернення» перетворило тебе на радикала зразка шістдесят восьмого року — тебе, який до того займався здебільшого тим, що слухав мовчання поміж словами і цілковито довірився високомовно фрагментарному, поступовому наростанню німоти Гьольдерліна?

Мабуть, це було спричинено, хоча і з запізненням, якщо не вбивством студента Бенно Онезорга, то точно терористичним нападом на Руді Дучке, — одна з цих двох подій перетворила тебе, принаймні вербально, на революціонера, і ти відмовився від жаргону достеменності^[47] і перейшов на жаргон діалектики. Яюсь так я сам

собі все це пояснював, однак не був певен справжньої, глибинної причини такої зміни риторики, тож, поки мій семінар щосереді розважав себе сам, я намагався заспокоїти цей вибух своїх внутрішніх суперечностей.

У кожному разі, у Франкфурті я почав з того, що покинув германістику і взявся вивчати соціологію — ніби на доказ свого повторного «повернення». Отож я слухав Габермаса й Адорно, однак останньому ми — а незабаром я вступив до Соціалістичної спілки молоді Німеччини — рідко давали висловитися, бо він для нас був сумнівним авторитетом. А оскільки тоді всюди, а особливо у Франкфурті, учні завзято протестували проти вчителів, то дійшло до захоплення університету, але через те що Адорно — сам великий Адорно — змушений був викликати поліцію, протестантів дуже швидко розігнали. Одного з наших найбільш видатних ораторів, чій промова справила враження навіть на Майстра заперечення, — на ім'я Ганс-Юрген Краль^[48], який, до речі, кількома роками раніше входив до фашистської спілки Людендорффа, а потім — до реакційної Молодої спілки, і який тепер, після абсолютного «повернення», вважав себе другою особою після Дучке, наділеною відповідною силою противаги, — так от, цього самого Краля заарештували, але через кілька днів випустили на волю, і він відразу ж розвинув бурхливу діяльність, причому для нього не мав особливого значення привід для цієї активності: він однаково ревно виступав і проти введення надзвичайного стану, і проти вчителя, який попри все залишався авторитетом. Так, в останній день книжкової виставки, 23 вересня, в будинку Галлус, де шістдесят п'ятого року завершився перший процес над винними у скоєнні злочинів у Аушвіці, одна з дискусій, жертвою якої врешті-решт став і сам Адорно, мала всі шанси перерости у заворушення.

Це були непрості часи! Надійно схований на своєму захищеному від усіх вітрів семінарі, де мене турбували тільки провокаційні запитання однієї впертої юної особи, я намагався перестрибнути через втечу тривалістю в тридцять прожитих років і повернутися подумки в ту дискусію, яка перетворилася на трибунал. Скільки любові до гучних слів! Я теж був тоді в натовпі, кричав разом з усіма, прагнув знайти якомога болючіші слова, вважав, що маю переплюнути ентузіазм Краля, намагався, з ним та іншими, здерти одяг із круглоголового

Майстра — за допомогою діалектики, яка могла розчинити все у суперечностях, а Майстер сидів тепер мовчки і не знаходив слів, він був розгублений, він мовчав — і ми добилися свого. Біля ніг професора щільним колом сиділи студентки, які ще зовсім недавно змусили його перервати лекцію, бо всі разом оголили груди. А тепер вони прагнули побачити *його* оголеність, оголеність чутливої натури. Він, респектабельно округлий, вбраний із буржуазною вишуканістю, мав би пережити таке ж оголення. І навіть більше: він мав би, шматок за шматком, відкидати частини теорії, яка його захищала, — бо цього вимагав Краль, а з ним і всі інші, — а потім мав би передати для потреб революції свій щойно розірваний на клапті й недбало залатаний авторитет. Він повинен стати корисним, — казали вони. Наразі він ще потрібен їм. Потім — у рядах зоряної колони — на Бонн. Враховуючи те, який клас перебуває зараз при владі, виникає необхідність скористатися з його авторитету. Але в принципі його давно час позбутися.

Останню фразу, здається, вигукнув я. Чи хтось, або щось так озвалося з мене. Але що змусило мене заговорити мовою насильства? Коли я отямився, і реальністю знову стали обличчя моїх студентів, які з досить помірною старанністю здобували свої заліки на семінарі про Пауля Целана, мій тодішній радикалізм укотре видався мені сумнівним. Можливо, я просто хотів пожартувати? Або був розгублений і не все зрозумів через занадто закручені фрази (наприклад, фразу про репресивну толерантність) — як колись давно хибно зрозумів вердикт Майстра заперечення проти будь-якого «забуття Буття».

Краль, який вважався найбільш здібним учнем Адорно, любив ходити широкими колами, наче викладав завершальну петлю, а потім раптово загострював поняття, яке ще мить перед тим здавалося цілковито тупим. Звісно, лунали й заперечення. Наприклад, від популярного в нас тут Габермаса, який ще з часу конгресу в Ганновері постійно повторював своє застереження про небезпеку фашизму, що насувається від лівого руху. Або від одного вусатого письменника, який продався соціал-демократам, а тепер вважав, що може закидати нам «лютий сліпий активізм». Зал шаленів. Мабуть, і я шаленів разом з усіма. Але що змусило мене покинути переповнений зал завчасно? Брак радикалізму? Чи я не міг більше дивитися в обличчя Краля, який

через відсутність одного ока завжди носив сонячні окуляри? А може, я тікав він необхідності спостерігати за стражденним виглядом приниженого Теодора В. Адорно?

Неподалік від виходу з залу, де все ще було повно публіки, до мене звернувся старший пан, схожий на відвідувача книжкових виставок. Він говорив із легким акцентом:

— Що це за дурниці ви говорили? У нас у Празі вже місяць стоять радянські танки, а ви тут патякаєте про колективні процеси народного навчання. З'їздіть швиденько до мальовничої Богемії. Там ви зможете у колективі навчитися розрізняти владу і безвладдя. Ви — повні невігласи, а вважаєте себе мудрішими за всіх...

— Ага, — раптом сказав я, і мої студенти злякано підвели голови, відірвавшись від інтерпретації обох віршів, — у кінці літа шістдесят восьмого відбулося ще дещо. Було окуповано Чехословаччину, і німецькі солдати також брали в цьому участь. А менше ніж через рік Адорно помер: казали, що від серцевого нападу. А Краль, до речі, розбився на машині в лютому сімдесятого. І того ж року в Парижі Пауль Целан викинув із моста у воду решту свого життя, так і не дочекавшись від Гайдеггера обіцяного слова. Ми не знаємо точно, якого саме дня це сталося...

Після цього мої семінаристи розійшлися. Лишилася тільки згадувана вже студентка. Але оскільки вона, схоже, більше не мала запитань, я теж мовчав. Можливо, їй було достатньо й того, щоб трохи побути наодинці зі мною. Тож ми мовчали. Вже аж коли вона зібралася йти, то промовила ще дві залишені наостанок фрази:

— Я пішла, — сказала вона. — Ви, здається, вже все сказали.

1969

Це мав бути шалений час, хоча мене тоді й називали «важкою». Я постійно чула звідусіль: «Кармен — важка дитина», або «особливо важка», або «Кармен — проблемна дитина». І не лише тому, що моя мати розлучена, а батько постійно їздив у тривалі відрядження. Але в нашому інтернаті жили й інші проблемні діти, навіть такі, що взагалі-то вже мали бути дорослими. Наприклад, студенти з Рурського університету, які й створили наш інтернат — спершу для інших студенток, матерів-одиначок, — і хотіли виховувати дітей лише

неавторитарними методами. Навіть пролетарських дітей, як називали нас спочатку. Однак це не дуже виходило, бо і ми, і наші батьки звикли радше до твердої руки.

Моя мама прибирала у двох тутешніх кімнатах — там зробили офіси чи щось таке, — бо студентки вважали себе занадто ніжними для такої роботи. І от моя мама сказала іншим мамам-сусідкам:

— Дайте червоним спробувати, побачимо, як воно все буде.

Річ у тім, що ініціативна група, яка заснувала у Бохумі наш інтернат для дітей із так званих нижчих соціальних станів, мала екстремально ліві політичні переконання, тож батьки постійно ділилися на фракції, а під час батьківських зборів, які тривали мало не до півночі, щоразу виникали активні дискусії, що завершувалися скандалами. Так розповідала мені мама.

Але тоді, здається, всюди панував хаос, не лише в нас, у дітей. Всюди в суспільстві, куди не глянь, був бардак. До того ж тривала передвиборча кампанія. І на нашому будинку висів плакат, і моя мама ще пам'ятає, що на ньому можна було прочитати: «Замість передвиборчої боротьби — класову боротьбу!» Саме вона у нас і відбувалася. Діти — особливо ми, пролетарські діти — постійно билися між собою за іграшки, які студентки назбирали для нашого інтернату. Мама розповідала мені, що я билася найчастіше. А щодо передвиборчої кампанії, то ми її навіть не помітили. Тільки один раз студентки взяли нас із собою на демонстрацію перед університетом, який був схожий на величезну бетонну брилу. І там ми повинні були разом з усіма кричати: «Хто сяде за ґрати? — Соціал-демократи!» Але вони зі своїм Віллі потім таки перемогли на виборах. Ми, діти, звісно, про це не дізналися, бо по телевізору все літо показували дещо інше, а саме — висадку на Місяць. Це було для нас значно цікавіше, ніж передвиборча боротьба, і всі ми дивилися телевізор, хтось — удома, а я — у фрау Пітцке, нашої сусідки. А потім ми взяли кольорові олівці та фарби у тюбиках, які можна було змішувати, і намалювали на стінах інтернату цю висадку на Місяці, — при цьому все відбувалося дуже навіть неавторитарно, тобто кожен малював, як собі хотів. І, ясна річ, обох людей на Місяці в їхніх чудернацьких костюмах. І місяцехід, який німецькою називався «Адлер» — орел. Це мало бути весело. Але через мене, проблемну дитину, знову був скандал на батьківських зборах, бо я намалювала та розфарбувала не лише обох космонавтів,

які побували на Місяці, — Армстронга і Алдріна, так їх звали, — а й додала ще одну деталь, яку я дуже чітко бачила по телевізору, а саме — американський прапор з усіма численними зірками та смужками, і те, як цей прапор майорить над поверхнею Місяця. Це, звичайно ж, не сподобалося нашим лівим студенткам, особливо найбільш радикальним. І вони провели зі мною серйозну педагогічну роботу! Але на доброзичливі розмови я ніколи не реагувала. І, як пригадує моя мама, тільки невелика група студенток — ті, найменш радикальні, що відстоювали лише неавторитарні методи виховання, а не були маоїстками чи прихильницями інших революційних теорій, — проголосували проти рішення педагогічної ради інтернату негайно змити зі стіни нашого закладу мій малюнок «Зорі та смуги», як мама досі його називає. Ні, я зовсім не плакала через це. Але категорично відмовилася замінити на своєму малюнку колір прапора на яскраво-червоний, як того вимагав від мене один зі студентів, — точно, він зараз у Бонні кимось там працює, держсекретарем чи що. Я просто не хотіла. І жодні аргументи не могли змінити мого рішення. Ні, не через червоний колір. Просто тому, що по телевізору показували не червоний, а зовсім інший прапор... Але той студент ніяк не хотів одчепитися від мене, тож я, кажуть, влаштувала справжній хаос і поскидала на підлогу, а потім розтоптала всі оті такі гарні кольорові олівці, крейду та фарбу в тюрбиках, не тільки свої, а й інших дітей, і моя мама, яка щодня прибирала в інтернаті, а студентки платили їй за це, ледь відмила все те лихо з підлоги, — тому, коли вона зустрічається з матерями моїх однолітків, то досі каже їм:

— Моя Кармен була справді проблемною дитиною...

У кожному разі, своїх дітей, якщо вони у мене, звісно, народяться, я буду виховувати зовсім інакше, тобто як усі нормальні люди. Однак, хоча той рік, коли людина вперше висадила на Місяць, а відразу після цього моя мама проголосувала за свого Віллі Брандта, той рік був справді шалений, мені й досі часто сниться наш інтернат.

1970

Моя газета ніколи цього не опублікує. Їм завжди потрібне щось пафосне в стилі: «Він узяв усю провину на себе...» або «Раптом

канцлер упав на коліна...», або й ще гірше: «Упав на коліна за Німеччину!»

До речі, про «раптом». Усе це точно було не просто так, а детально продумано. Я переконаний: це той шахрай, ну, його посередник і довірена особа, що примудряється навіть цю неприпустиму відмову від споконвічно німецьких земель виставити у себе на батьківщині як велике досягнення, вигадав для нього такий ефектний хід. І от його шеф, цей пияк, раптом робить із себе ревного католика — і падає на коліна. Хоч сам узагалі ні в що не вірить. Усе це лише показуха. Хоча з журналістської точки зору обкладинка журналу вийшла справді крута. Вибухнула, як бомба. І все відбулося, як на замовлення, поза протоколом. Усі ж чекали, що буде як завжди: покладе вінок із гвоздик, поправить на ньому стрічки, зробить два кроки назад, схилить голову, знову підведе підборіддя і нерухомим поглядом подивиться кудись у далечінь. А після цього — в машину, вмикаються сині блимавки й авто мчить до замку Віланув, розкішної резиденції, де вже чекає пляшка коньяку та келихи. А тут прошу — така несподіванка! І то не на першій сходинці, де це було би не так ризиковано, а просто на мокрий граніт, не спираючись, майстерно підгинає коліна, стискає руки над своїм чоловічим достоїнством, одягає на обличчя пісню міну — так, ніби він більший праведник, ніж сам Папа Римський, — і чекає, поки всі фотографи покладають своїми апаратами, а далі знову — замість того щоб, без зайвого ризику, спершу на одну ногу, потім на іншу — ривком підіймається з колін, наче перед тим довго тренувався перед дзеркалом, раз — і вже стоїть та дивиться так, наче щойно перед ним з'явився сам Святий Дух во плоті, дивиться кудись понад нашими головами, дивиться так, наче він не одній Польщі, а всьому світові мусить продемонструвати, яким фотогенічним може бути каяття. Що ж, це було майстерно. Навіть кепська погода допомогла йому. Але моя газета ні за що не надрукує цей репортаж, якщо його буде зіграно у такій цинічній тональності, навіть якщо все керівництво тільки й мріє про те, щоб цей канцлер на колінах чимшвидше кудись зник, щоб його скинули, переобрали, що завгодно, тільки нехай зникне!

Отже, я стартую ще раз, цього разу почуємо органний гуркіт: там, де колись було Варшавське гетто, яке так безглуздо й жорстоко зруйнували у травні сорок третього, перед місцем пам'яті, де щодня й щоночі, як і цього мокрого та холодного грудневого дня, горить і

гойдається на вітрі полум'я двох свічок у бронзових канделябрах, стоїть самотньо на колінах німецький бундесканцлер — на знак свого каяття, каяття від імені всього німецького народу, каяття за все вчинене зло, і при цьому він бере на себе найбільшу провину, хоча він особисто ні в чому й не винен, але він падає на коліна...

Ну ось, будь ласка. Таке точно надрукує хто завгодно. Чоловік, який узяв на себе такий тягар, чоловік, сповнений болю! Може, додати ще трохи локального колориту? Трохи зворушливих подробиць. Це ніколи не зашкодить. Наприклад, про здивування поляків, бо ж високий державний гість упав на коліна не перед пам'ятником Невідомому солдатові, який тут вважається національною святинею, а саме перед євреями. Варто лише трохи порозпитувати, копнути глибше — і тоді кожен справжній поляк обов'язково виявиться антисемітом. Минуло дуже мало часу, не більше двох років, відтоді як польські студенти влаштували дебош, не гірший за той, що був у нас чи в Парижі. Але тоді місцева міліція на чолі з міністром внутрішніх справ Мочаром розіграла палицями цих, як він висловився, «сіоністських провокаторів». Кілька тисяч партійних функціонерів, професорів, письменників та інших представників духовної еліти, переважно євреїв, просто вигнали геть; вони зібрали манатки й подалися до Швеції чи до Ізраїлю. І ніхто про це більше не згадує. А ось звинувачувати нас у всіх смертних гріхах давно стало правилом доброго тону. Вони торочать про «католицьку мораль, що живе в серці кожного справжнього поляка», тоді, коли цей зрадник батьківщини, який бився проти нас, німців, у формі норвезького військовика, а тепер приїхав сюди з цілою світою — а в ній і менеджер «Круппа» Бейтц, і кілька письменників з лівими політичними переконаннями, і представники духовної еліти — і підносить полякам на тарілочки нашу Померанію, Сілезію, Східну Пруссію, а потім, як у цирку, «на біс», ще й падає на коліна.

Але це безглуздо. Бо й таке ніхто не надрукує. Моя газета про таке відмовчується. Обмежується сухими новинними повідомленнями. А крім того, чому мене це має цікавити? Я народився в Крефельді, поблизу Рейну, і представляю типову тамтешню оптимістичну ментальність. Чому я маю через це дратуватися? Вроцлав, Щецин, Гданськ? Мені на це начхати. Я просто опишу атмосферу: як поляки цілують руки, яке гарне старе місто, і що замок Віланув та ще кілька

розкішних споруд уже відбудували, хоча якщо подивитися довкола, то видно, наскільки жахливим є економічний стан... Порожні вітрини... Черги біля кожної м'ясної крамниці... Тому вся Польща сподівається отримати кілька мільярдів кредиту, які цей канцлер на колінах точно вже пообіцяв своїм друзям-комуністам. Цей емігрант! Як він мене дратує. Не тільки тому, що він позашлюбний син... Таке трапляється... А через усе інше... Усе, що він робить... А коли він упав на коліна під тим дрібним дощем... Огідно... Як я його ненавиджу...

Ну, він ще пошкодує про це, коли повернеться додому. Його, разом з усіма його східними домовленостями, тут просто розірвуть на шматки. Не лише моя газета.

Але це було справді дуже ефектно — ось так узяти і впасти навколішки.

1971

Чесне слово, про це можна написати роман. Вона була моєю найкращою подругою. Ми вигадували з нею божевільні речі, навіть небезпечні, — але це останнє нещастя придумали не ми. Все почалося, коли всюди повідкривали дискотеки, і хоча я взагалі-то більше любила концерти й активно користувалася театральним абонементом своєї мами, яка на той час уже хворіла, але саме я переконала Уші зважитися щось змінити. Ми обіцяли собі, що тільки зазирнемо всередину, тільки на одну мить, — але застрягли надовго вже на першій дискотеці.

Вона виглядала справді мило з цими її рудуватими кучерями та веснянками на носіку. А її швабський діалект звучав просто чарівно. Трохи зухвало, але при цьому дотепно. Те, як вона вміла крутити хлопцями, але при цьому не погоджувалася ні на що серйозне, викликало повагу, — так принаймні думала я і часто поряд із Уші почувалася неповоротким одороблом, що надає забагато ваги кожному своєму слову.

Однак я теж була мов п'яна від цієї музики: «Hold that train...» і, звісно ж, Боб Ділан. Але й Сантана. І Deep Purple. Та чи не найбільше нам подобався рок-гурт Pink Floyd. Як нас заводила пісня «Atom heart mother»! Проте Уші найдужче любила групу «Steppenwolf» та її хіт «Born to be wild». Під неї вона могла забути про все на світі. Мені так ніколи не вдавалося.

Ні, ми не робили нічого такого. Ну, один косяк, ну, максимум, два, не більше. А якщо по-чесному, хто тоді не кутив траву? Про якусь серйозну небезпеку не йшлося. Мені тоді й так було непросто, бо я готувалася до випускного іспиту на стюардесу і вже працювала на внутрішніх рейсах, тож для дискотек майже не лишалося часу. Саме тому я на певний час утратила Уші з поля зору; мені було прикро через це, але по-іншому не виходило, тим більше що із серпня сімдесятого я все частіше літала до Лондона Британськими авіалініями і все рідше бувала в Штутгарті, а якщо й приїздила, то мала там геть інші проблеми, бо моя мама хворіла все серйозніше, а до того ще й батько... Але не будемо про це.

У кожному разі, поки мене не було, Уші, схоже, перейшла на більш важкі наркотики, мабуть, якесь сміття з Непалу. А потім раптом почала колотися, сіла на героїн. Я про все дізналася занадто пізно, аж від її батьків, дуже милих і нічим не примітних людей. Та найгірше почалося, коли вона завагітніла, причому навіть не знала, від кого. Це була для неї справжня біда, бо ж вона ще вчилася, ходила на курси для перекладачів, — хоча насправді більше би хотіла стати стюардесою, як я. «Літати куди завгодно, побачити світ!» Боже мій, хіба ця дитина мала уявлення про те, яка важка в мене робота, особливо під час тривалих перельотів. Але Уші була моєю найкращою подругою. А тому я її підбадьорювала:

— Можливо, у тебе й вийде, ти ж іще зовсім юна...

І ось із нею сталось отаке. І хоча спершу Уші хотіла виносити й народити дитину, та потім усе ж таки вирішила зробити аборт — через свою залежність від героїну. Вона ходила від лікаря до лікаря, але марно. Я хотіла допомогти їй, відправити до Лондона, де можна було до третього місяця все зробити за тисячу, а пізніше — трохи дорожче; одна співробітниця дала мені кілька адрес, наприклад клініки «Nursing Home» на Кросс Роуд, і я запропонувала Уші оплатити це все плюс літак туди й назад, а також ночівлі. Вона спершу хотіла, потім — ні, взагалі з нею дедалі важче було спілкуватися, і в цьому була аж ніяк не моя вина.

Згодом, десь у Швабському Альбі, вона знайшла якихось шарлатанів — нібито це було навіть подружжя, чоловік мав одне скляне око, — і вони зробили їй аборт. Вочевидь, це була страхітлива процедура: мильний розчин впорснули велетенським шприцом просто

в шийку матки. Це тривало недовго. Відразу після того, як вийшов плід, усе вилили в унітаз, а потім просто спустили воду. Здається, то був хлопчик.

Пережите там стало для Уші більшим ударом, ніж героїн. Ні, мабуть, таки її доконало все разом: і героїн, з якого вона не могла злізти, і жахливий візит на «фабрику янголів». Але вона намагалася не здаватися. Однак зовсім перестати колотися так і не змогла, — аж поки мені не вдалося нарешті знайти адресу однієї харитативної спільноти неподалік Боденського озера. Терапевтичне поселення, а точніше — великий осередок у селі, де група дуже симпатичних антропософів поставила собі за мету позбавити залежності першу групу наркоманів за допомогою своєрідної лікувальної методики з використанням учення Рудольфа Штайнера: терапевтичної ритміки, малювання, біологічно-динамічного садівництва та тваринництва.

Туди я й поселила Уші. І їй там подобалося. Вона навіть почала іноді усміхатися й трохи пожвавішала, хоча життя в тій садибі теж було непростим. Постійно виривалися зі стайні корови і затоптували все на своєму шляху. А туалети! Там бракувало найнеобхіднішого, бо регіональна влада Штутгарта не дала цьому осередкові жодної дотації. Були й інші проблеми, особливо під час групових терапевтичних занять. Однак Уші це не заважало. Вона тільки сміялась. Навіть коли згоріла будівля лікарні, бо, як з'ясувалося згодом, над пічною трубою було мишаче гніздо із сіна, що закривало отвір, і спершу там усе тліло, а потім таки зайнялося. Але Уші лишилася в тому селі, допомагала облаштовувати тимчасове житло у сараї, — і все було добре, поки не вийшов цей журнал із заголовком на першій сторінці: «Ми зробили аборт!»

Прикро, але саме я привезла цей журнал Уші, приїхавши якимось у гості. Я сподівалася, що він допоможе їй, аж вона побачить, що сотні інших жінок теж пройшли через це, і серед них — чимало знаменитостей, які зізналися в цьому відкрито, під власними прізвищами та фотографіями: Сабіна Сінґен, Ромі Шнайдер, Сента Бергер та інші, суціль кінозірки — з тих, хто фігурує у нас у списках категорії пасажирів «VIP». Ясна річ, прокуратура мала здійснити розслідування, бо ж аборти були заборонені законом. І здійснила. Однак знаменитостям, які зізналися в злочині, нічого не зробили — вони були надто відомі. Так воно вже є. Але моя Уші настільки

захопилася ідеєю й сміливістю цих жінок, що теж захотіла взяти участь в акції, і написала до редакції, надіслала свою історію та фотографію. Проте журнал відмовився публікувати матеріал. Детальний опис її жахливого випадку, з нелегальними коновалами та героїном, виглядав занадто екстремальним. Вирішили, що така публікація лише зашкодить добрій справі. Можливо, згодом, адже боротьба проти 218-го параграфу триває, і до кінця ще далеко.

Важко повірити, але так воно й було: цинічно та безжально. І цього Уші вже не витримала. Через кілька днів після того, як прийшла відмова з редакції, Уші зникла. Ми шукали її всюди. Я та її батьки. Весь вільний від роботи час я проводила у пошуках, обійшла всі дискотеки. Але її не було ніде. А потім її знайшли на штутгартському залізничному вокзалі, у жіночому туалеті. Традиційний передоз, так званий «золотий укол».

Звісно, я себе ще й досі в цьому звинувачую. Вона ж була моєю найкращою подругою. Мені слід було міцно взяти її за руку і змусити полетіти зі мною до Лондона, привести її там на Кросс Роуд, заплатити наперед, а потім забрати її звідти, підтримати, розрадити, допомогти психологічно, — правда ж, Уші? Моя донька мала би називатися Урсула, але чоловік — а він у мене дуже толерантний і надзвичайно зворушливо дбає про нашу дитину, бо я й далі постійно літаю з Британськими авіалініями, — мій чоловік сказав, що найкраще буде, якщо я просто напишу про Уші...

1972

Тепер я — це він. Він живе в передмісті Ганновера Лангенгагені і працює вчителем у початковій школі. Він — і це тепер уже не я — ніколи не знав легкого життя. Покинув гімназію після сьомого класу. Потім так і не завершив навчання на товарознавця. Продавав цигарки, дослужився до ефрейтора, ще раз спробував повчитися в приватній комерційній школі, але його не допустили до випускного іспиту, бо не мав свідоцтва про середню освіту. Він подався до Англії, щоб підтягнути мову. Там мив машини. Згодом хотів вивчити іспанську в Барселоні. Однак здійснити прорив йому вдалося вже аж у Відні, де один друг підтримав його, провів щось на зразок курсу психології успіху, після чого він зважився на ще один старт — і поїхав до

Ганновера, де вступив до Академії управління персоналом, добившись-таки дозволу на навчання навіть без атестату про середню освіту, потім склав іспити на вчительський диплом, і ось тепер він — член профспілки «Виховання і наука», ба навіть керівник комітету молодих учителів. Він прагматичний, дотримується лівих політичних поглядів, прагне поступових змін у суспільстві — і про це мріє в своєму зручному кріслі, придбаному недорого на якомусь блошиному ринку. І тут хтось дзвонить у двері його помешкання на Вальсродерштрассе, що на третьому поверсі праворуч.

Я, тобто він, відчиняє. За дверима стоїть юна брюнетка з довгим волоссям, вона хоче поговорити зі мною, тобто з ним.

— Чи не можуть у вас ненадовго зупинитися двоє людей?

Вона каже «у вас», бо від когось знає, що він мешкає тут разом зі своєю подругою. Ми з ним кажемо: «Так».

— Згодом, — розповідає він, — ми з подругою почали сумніватися, вже за сніданком почали.

— Але ж це все лише припущення, — сказала вона. Тож ми підвелися й пішли до школи.

Його подруга — вчителька, як і він, але вона працює в середній школі. Я ж мав того дня заплановану екскурсію зі своїм класом у пташиний парк. Цей парк розташований неподалік від Вальсроде. Потім ми продовжували сумніватися:

— Може, вони вже заселилися, бо я дав тій дівчині ключі від квартири...

Ось чому він радиться з другом (я також у такій ситуації звернувся би за порадою до друга). Друг каже те саме, що й його подруга за сніданком:

— Подзвони 110.

Він набирає (з моєї згоди) номер — і його з'єднують із БМ^[49]. Люди зі спецзагону уважно слухають його і кажуть:

— Ми перевіримо вашу інформацію.

Так вони й роблять, переодягнені в цивільне: уже незабаром із допомогою вахтера встановлюють спостереження на сходах. У цей момент сходами піднімається молода пара — він і вона. Вахтер цікавиться, кого ті шукають. Пара питає вчителя.

— Так, — відповідає вахтер. — Учитель живе на третьому поверсі, але зараз його, здається, немає вдома.

Згодом юнак приходять знову, знаходить на вулиці телефонну будку, кидає монету — і в цю мить його заарештовують і знаходять при ньому пістолет.

Політичні переконання вчителя точно лівіші за мої. Іноді, сидячи у своєму зручному глибокому кріслі, він мріє про переваги суспільства майбутнього. Він вірить у «процес емансипації малозабезпечених». Він розділяє думку одного професора із Ганновера, який у своєму колі не менш відомий, ніж Габермас, і який сказав: «Маяки, які вони хочуть розставити своїми бомбами, — це насправді блукаючі вогники на болоті. Ці люди дали правим такі аргументи, які дискредитують увесь лівий сектор».

Я також із цим згоден. Тому ми з ним — він як учитель і профспілковий діяч, а я — як людина вільної професії — набрали 110. Тому співробітники кримінальної поліції зараз перебувають у помешканні, що належить учителю і де стоїть куплене на блошиному ринку зручне крісло. Коротке волосся жінки, яка відчинила двері поліції, стирчить у різні боки, жінка ця виглядає хворобливо, вона дуже худа і геть не схожа на фотографію з розшуку. Можливо, розшукують не її. Її вже не раз оголошували мертвою. Газети писали, що вона померла від раку мозку.

— Ви свині! — кричить вона під час арешту.

Але насправді спецпідрозділ поліції ще не знає, кого саме вони арештували — аж до моменту, поки на столі у помешканні вчителя не знаходять розгорнутий часопис із рентгенівським знімком черепа особи, оголошеної в розшук. Потім поліцейські виявляють в учительській квартирі ще багато всього різного: боєприпаси, зброю, ручні гранати та косметичку фірми «Royal», у якій лежить бомба вагою чотири з половиною кілограми.

— Ні, — каже вчитель згодом в одному з інтерв'ю, — я змушений був так учинити.

Я також переконаний, що в іншому разі він зі своєю подругою вплатився би в цю справу. Він каже:

— Але, попри все, у мене тепер неприємне відчуття. Зрештою, раніше, ще до того як вона почала займатися всіма цими бомбами, наші погляди часто співпадали. Наприклад, стосовно теракту у франкфуртському універсамі «Шнайдер», про який вона написала у виданні «Конкрет»: «Проти зумисного підпалу свідчить те, що в

небезпеці могли б опинитися люди, які не збиралися ризикувати...» Але потім, у Берліні, коли Баадера вже випустили, вона брала участь у теракті — і тоді був тяжко поранений звичайний службовець. Після цього вона пішла у підпілля. А по тому почалися жертви вже з обох сторін. Далі вона прийшла до мене. А потім я... Але взагалі-то я вважав, що вона вже померла.

Він, цей учитель, у якому я бачу себе, має отримати від держави чималу винагороду за дзвінок у службу 110, і він хоче витратити її на процес, що буде вестися над усіма арештованими, аби всі, і навіть Гудрун Енсслін, схоплена в якомусь розкішному бутику Гамбурга, отримали справедливі вироки, і щоб ці вироки, як висловлюється цей учитель, «продемонстрували суспільні взаємозв'язки».

Я би на його місці так не робив. Шкода втрачати таку велику суму. Чому на цьому мають наживатися адвокати на зразок Шилі та інших? Краще би він пожертвував ці гроші на свою та інші школи, чи віддав на потреби незабезпечених, про яких він так дбає. Але незалежно від того, куди підуть гроші, вчитель початкової школи відчувається пригноблено, бо він на все життя залишиться тим, хто зателефонував у службу 110. Я відчуваюся так само.

1973

Якби ж той шок був цілющим! Той, хто так вважає, погано знає моїх зятів, усіх чотирьох. Вони одружені не з моїми доньками, а перебувають у таємному шлюбі зі своїми автомобілями. Постійно їх миють, навіть у неділю вовтузяться під капотом. І через кожну подряпину скиглять. І говорять лише про дорогі машини, «порше» чи інші, на які вони озираються, ніби то гарні кобіти, що з ними можна би разок переспати. А тепер от черги на кожній заправці. А довкола тільки й чути, що про нафтову кризу!

Це стало справжнім ударом, скажу я вам. Це був шок, але аж ніяк не цілющий. Звісно, в кожного були запаси. В усіх чотирьох. А Гергард, який завжди висловлюється, як проповідник здорового способу життя: «Боронь Боже, тільки не м'ясо! Тільки не тваринні жири!», і майже молиться на Трехемівський хліб із висівками, так довго смоктав шланг, переливаючи свої запаси із каністри, що мало не отруївся бензином. Нудота, головний біль. Він літрами пив молоко. А Гайнц-Дітер наповнив бензином навіть ванну, тож в усій квартирі так смерділо, що маленька Софі знепритомніла.

Ох ці мої зяті! Двоє інших нічим не ліпші. Постійно скаржаться на обмеження швидкості до ста кілометрів. А оскільки в офісі Горста дозволена максимальна температура обмежена до дев'ятнадцяти градусів, він вважає, що йому належить постійно труситися від холоду. Ще й лається:

— В усьому винні ці погоничі верблюдів, араби!

Або з'ясовується, що винні ізраїльські євреї, бо вони знову почали війну і розізлили бідних Саудівських арабів.

— Нічого дивного! — кричить Горст. — Вони закрутили нафтовий кран, щоб у нас стало сутужно з пальним, і краще вже не буде...

На це Гайнц-Дітер мало не плаче:

— Тепер узагалі нема сенсу відкладати на новий BMW, якщо на автобані не можна розігнатися більше за сотню, а на звичайній дорозі — максимум вісімдесят. Це соціалістична зрівнялівка.

— Це дуже в стилі нашого Лаурітцена, який називає себе міністром транспорту, — відгукується Ебергард, мій старший зять, і починає сварку з Горстом, бо той хоч і соціаліст, але так само звихнутий на

машинах. — Ви ще побачите на наступних виборах! Вони всі себе скомпрометували.

І тут я не витримала:

— Всі слухайте сюди, — сказала я. — Ваша незалежна теща завжди любила ходити пішки, і тепер теж має чудову ідею.

Бо з дня смерті батька моїх дівчат, які були тоді ще зовсім малі, я — голова сім'ї, і навіть якщо нарікаю іноді, однак усе тримається тільки на мені, тож часто саме я точно знаю, як буде найкраще, приміром, якщо настане справжня енергетична криза — а люди з Римського клубу вже не раз про це попереджали — і народ геть ошаліє.

— Отже, всі слухайте сюди, — сказала я по телефону. — Ви добре знаєте, що я завжди передбачала кінець економічного зростання. І ось маєте. Але це ще не причина лити сльози, навіть якщо завтра й поминальна неділя. А в поминальну неділю і так не можна сідати за кермо, і незабаром це планують заборонити й у всі інші неділі. Отож давайте влаштуємо родинну прогулянку. Ясна річ, без машин. Спочатку ми сядемо на трамвай номер три, а з кінцевої зупинки підемо пішки: довкола Касселя є стільки гарних лісових галявин. Отож ходімо до Яструбиного лісу!

Як вони всі застогнали!

— А якщо дощ?

— Якщо почне накрапати, сховаємося в замку Вільгельмсгьогге, подивимося там Рембрандта і що там ще є, а потім прогуляємося пішки назад.

— Ми вже бачили весь цей старий непотріб.

— І хто шастає по лісі у листопаді, коли на деревах уже нема й листочка?

— Якщо вже так дуже треба провести родинний день, то давайте сходимо в кіно.

— Або зберемося в Ебергарда, розпалимо камін і посидимо собі затишно довкола нього...

— І не думайте, — сказала я. — Нічого не хочу чути. Діти вже тішаться.

І ми справді всі гуртом — під дощем, у дощовиках і гумовцях — пішли до Яструбиного лісу від «Друзельталь» — кінцевої зупинки третього трамваю. А цей ліс навіть безлистим завжди гарний. Дві години ми блукали туди-сюди горами. Навіть бачили здалеку косуль;

вони теж подивилися на нас, а потім утекли. Я показувала дітям різні дерева:

— Це бук. А це дуб. Це ялинка. А верхівки хвойних дерев, бачте, вже наче надкушені. Усе це через промисловість і велику кількість машин, бо машин усюди занадто багато. Дерев гинуть від отруйних викидів у атмосферу. Розумієте?

А потім я показувала своїм онукам жолуді та букові горішки, розповідала, як ми під час війни їх збирали. Ми спостерігали за білками, що стрибали по стовбурах дерев. Як це було гарно! Але згодом дощ зарядив сильніше, і ми сховалися в якомусь заїзді, де я — погана теща і зразкова бабуся — пригостила всіх кавою і тістечками. Діти пили лимонад. Шнапс, ясна річ, теж був.

— Сьогодні навіть водіям можна випити, — підсміювалась я зі своїх зятів.

Дітям же я розказала, що під час війни бракувало багато чого, не лише бензину, і що з букових горішків, якщо їх назбирати чимало, можна чавити справжню олію.

Але не питайте мене, що було після цього. Ви не знаєте моїх зятів. Яка там вдячність! Вони тільки ремствували, що їх змусили ходити пішки по такій негоді. І що я показала внукам поганий приклад своїм «сентиментальним прикрашанням економічних негараздів».

— Ми живемо не в кам'яному віці! — бурчав Гайнц-Дітер.

А Ебергард, який за кожної нагоди, коли треба й не треба, наголошує, що він — ліберал, так посварився з моєю найстаршою донькою Гудрун, що змушений був забратися зі спальні разом із ковдрою та подушкою. І вгадайте тепер, де цей бідолаха спав. Правильно, у гаражі. У своєму старенькому «опелі», який він чистить і ремонтує кожної неділі.

1974

Як почувається той, хто, сидячи перед телевізором, раптом побачив себе подвоєного? Той, хто звук рухатися водночас двома смугами, не мав би розгубитися, зустрівшись із власним «я» за особливих обставин. Такі зустрічі дивують, але не надто. Бо людина навчена витримувати це подвійне «я» не лише під час складного навчання, а й на практиці. Відсидівши чотири роки у виправному закладі Райнбаха,

ця людина дочекалася таки завершення тривалого процесу і, згідно з рішенням судової палати, отримала право на персональний телевізор, тепер уже вона достатньо давно свідома свого прихованого у роздвоєності існування, — тоді як у сімдесят четвертому, коли ця людина, щойно опинившись у слідчому ізоляторі в'язниці Кьольна-Оссендорфа, отримала можливість задовольнити своє бажання покористуватися телевізором у камері виключно на період чемпіонату з футболу, те, що відбувалося на екрані цього телевізора, справді розривало її на частини.

Не тоді, коли поляки показали неймовірний футбол під зливою, і навіть не тоді, коли наші виграли в Австралії, а в матчі з Чилі їм якось удалося витягнути нічию, — ні, це трапилося під час гри Німеччини проти Німеччини. За кого ж тоді вболівалося? За кого був один «я», а за кого — інший «я»? За кого правильно було би вболівати? Яка Німеччина тоді перемогла? Який внутрішній конфлікт розгорівся тоді в мені, які силові поля розривали мене навпіл, коли Шпарвассер забив гол?

За нас? Проти нас? Оскільки мене щоранку возили на допит у Бад-Годесберг, у Федеральному кримінальному управлінні мали би знати, що я звик до таких та інших випробувань на міцність. Хоча насправді я демонстрував не міцність, а лише звичну для німецької дводержавності поведінку, дотримання якої було подвійним обов'язком кожного. Поки я був одним з найбільш надійних референтів канцлера, а також його співрозмовником у години самотності, то самостверджувався подвійним чином і цілком добре давав собі раду з цим напруженням, навіть не сприймав його як конфлікт, — тому що не лише канцлер не мав претензій до моєї роботи, а й Берлінський Центр, через зв'язкових, теж давав мені зрозуміти, що мною задоволені і що моя діяльність була схвалена на найвищому рівні (самим товаришем Мішею). Він називав себе «канцлером миру», я ж виконував місію під назвою «агент миру» — і був переконаний, що ми досить продуктивно рухаємося в одному напрямку. То був гарний час, коли дати життя канцлера гармоніювали з датами його референта у справі миру. І я працював завзято.

Але двадцять другого червня, коли на гамбурзькому стадіоні «Фолькспарк», де зібралося понад шістдесят тисяч глядачів, суддя свиснув на знак початку матчу ФРН — НДР, я раптом відчув, що мене

розривають на шматки. Щоправда, у першому таймі не забили жодного м'яча, та коли маленький прудкий Мюллер на сороковій хвилині мало не вивів уперед команду ФРН, але влучив у штангу, я ледь стримався, щоб не закричати: «Го-о-о-л!», ледь не впав у екстаз і не почав вихвалити (у своїй в'язничній камері) всі переваги західної держави, — а потім так само збирався тріумфувати, коли Лаук, який доволі чисто обіграв Оверата, а згодом під час гри нейтралізував самого Нетцера, мало не влучив — та все ж таки не влучив! — у ворота команди Західної Німеччини.

Це відчуття нагадувало контрастний душ. Навіть рішення судді з Уругваю викликали пристрасні коментарі на користь то однієї, то другої Німеччини. Я побачив себе недисциплінованим і, так би мовити, роздвоєним. Хоча вранці того ж дня, коли мене допитував головний поліцейський комісар Федерату, мені вдалося не відступити від потрібного тексту. Йшлося про мою діяльність в особливо лівому окрузі Німецької соціал-демократичної партії Гессен-Зюд, де я мав репутацію хоча й активного, але надто консервативного товариша. Я з радістю зізнався, що належу до правого, більш прагматичного крила соціал-демократів. Потім мені показали конфісковані у моїй фотолабораторії речі. У таких випадках слід намагатися відволікти увагу, посилатися на колишню діяльність професійного фотографа, показувати привезені з відпустки світлини — своє колишнє захоплення. Але потім вони витягли мою потужну вузькоплівкову камеру «Супер-8» і ще дві касети з дуже крутим і надчутливим матеріалом, що призначалися, як то кажуть, «спеціально для агентурної діяльності». Це, звісно, ще нічого не доводило, але було явним речовим доказом... Та оскільки мені вдалося не відступити від наперед обумовленого тексту, я цілком спокійно повернувся до себе в камеру і поринув у радісне передчуття матчу.

Ні тут, ні там ніхто не запідозрив би в мені футбольного фаната. Досі я навіть не знав, що в себе вдома Юрген Шпарвассер успішно виступає за Магдебург. І раптом я побачив його, побачив, як на сімдесят восьмій хвилині він взяв пас Гаманна, прийняв м'яч на голову, пробіг повз цього здоровенного Фогтса, залишив позаду навіть Гьоттгеса і загнав у сітку воріт м'яча, якого Майєр уже ніяк не міг зупинити.

Один — нуль на користь Німеччини. Якої саме? Моєї чи моєї? Це правда, я кричав у себе в камері: «Гол, гол, го-ол!», але в той же час сумував через програш іншої Німеччини. І коли Беккенбауер кілька разів спробував атакувати, я підбадьорював своїми криками західнонімецьких футболістів. І моєму канцлерові, якого скинули, ясна річ, не такі, як я, — його скинули Ноллау, а ще більше — Венер і Геншер — я надіслав поштовою листівку зі своїми співчуттями з приводу рахунку в цій грі, як надсилав потім вітання з нагоди різних свят, а також 18 грудня, на його уродини. Але він не відповідав. Зрештою, я не сумніваюся, що й він був збентежений через той гол, забитий Шпарвассером.

1975

Рік як рік, нічим не кращий і не гірший за інші. Чи, може, час поволі просякає свинцем, а ми глухнемо від власного крику? Мої спогади дуже фрагментарні, у них панує якийсь позбавлений сенсу неспокій, бо під моїм дахом — і у Фріденау, і у Вевельсфлеті на річці Штьор — в усіх домівках оселилася незгода, бо Анна, бо я, бо Вероніка, — і через це почувалися покривдженими й вилетіли з гнізда діти, а я рятувався втечею у рукопис — бо куди ж іще? — пірнав від усього цього у роздуте тіло «Палтуса», спускався сходами століття за століттям, затримувався поблизу дев'яти і більше кухарок, ложки в руках яких, часом суворі, а іноді поблажливі, пильнували мене, а тимчасом осторонь від моєї втечі вирувала дійсність, і насильство шліфувало свої методи всюди: у в'язничних камерах Штаммгайма, довкола будівельного майданчика для майбутньої атомної електростанції Брокдорф, — хоча загалом відтоді, як пішов Брандт і канцлером став Шмідт, який зробив нас усіх об'єктивними, нічого особливого не відбувалося, хіба що на екрані телевізора панувала метушня.

Повторюю: це був звичайний рік, нічого особливого; з особливого відбувалося хіба що одне: нас, чи то чотирьох, чи то п'ятьох західних німців, перевіряли на кордоні, а після цього, вже у Східному Берліні, ми зустрічалися з п'ятьма чи шістьма підданими НДР, які, як і ми, приїздили зі схованими на грудях рукописами; Райнер Кірш і Гайнц Чеховський добиралися здалеку, аж із Галле. Спершу ми всі сиділи у

Шедліха, потім — у Сари Кірш або Сибіллі Гентшке, раз — там, раз — тут, пили каву з тістечками, підколювали одне одного на традиційні західно-східні теми, читали вголос римовані й неримовані вірші, занадто довгі розділи і короткі оповідання, одним словом, усе, що на той момент писалося по обидва боки Стіни і в подробицях мало би вміщати цілий світ.

Це був звичний ритуал: більш або менш ретельна перевірка на кордоні, доїзд до місця зустрічі (Роткеплхенвег або Ленбахштрассе), часом дотепні, часом тривожні балачки та повторення загальнонімецьких нарікань, а ще — зачитаний уголос чорнильний потік нестримних віршомазів, потім критика прочитаного — іноді бурхлива, іноді лінива, — це, обмежене до масштабів інтимного, відлуння «Групи 47», і на завершення — квапливий від'їзд незадовго до півночі — перетин кордону, вокзал Фрідріхштрассе. І невже саме це стало найтривкішим спогадом у календарі того року?

Далеко звідси — і водночас зовсім близько — по телебаченню впав Сайгон. Останні американці тікали з В'єтнаму в паніці, стартуючи з даху свого посольства. Зрештою, такий кінець був прогнозованим, і ми навіть не обговорювали це під час наших зустрічей за тістечками «Штройзелькухен» та «Біненштіх». Або терор Фракції Червоної Армії: у Стокгольмі (взяття заручників) чи, як уже геть буденне явище, серед в'язнів Штаммгайма, — аж поки, через рік, Ульріке не повіситься (чи її повісять) просто в камері. Але навіть ця за давнєна проблема не надто пожвавлювала наші зібрані під одним дахом пера. Новиною були хіба що лісові пожежі у Люнебургер Гайде, які спалахнули після спекотного літа і під час яких на досить просторій рівнині загинули у вогняному кільці п'ятеро пожежників.

Але й це не стало темою, здатною об'єднати Схід і Захід. Можливо — ще до того як Ніколас Борн читав нам із власного тексту під назвою «Обернений від землі бік», Сара декламувала з берлінським акцентом свої «Бранденбурзькі вірші», Шедліх баламутив наші голови історіями, які згодом були опубліковані на Заході під назвою «Спроба близькості», а я виставив на пробу фрагмент із «Палтуса» — ми вирішили перетворити на певну подію новину, яка в травні викликала газетний ажіотаж у західній частині міста: у Кройцберзі, на Грьобенуфер, неподалік від контрольно-пропускного пункту на мості Обербаумбрюкке п'ятирічний турецький хлопчик на ім'я Цетін упав у

канал Шпрее, вздовж якого в цьому місці простягається кордон, і ніхто — ні західноберлінська поліція, ні матроси Народної армії у своєму сторожовому човні — не змогли чи не схотіли допомогти дитині. А оскільки із західного боку ніхто не зважувався стрибнути у воду, а на східному чекали наказу від старшого офіцера, час було втрачено, і рятувати Цетіна було вже пізно. Коли пожежники нарешті витягнули тіло, турецькі жінки на західному березі каналу почали свій ритуальний плач, який лунав так голосно й довго, що його, мабуть, чули і далеко на Сході.

Про що ще можна було говорити за кавою і солодощами того року, який не відрізнявся від попереднього? У вересні, коли ми знову зустрілися зі своїми рукописами, смерть короля Ефіопії (невідомо, що саме стало причиною — вбивство чи рак простати) дала мені привід згадати своє дитяче переживання. Я тоді часто ходив у кіно, і якось побачив негуса Гайле Селассію в «Тижневому огляді» Фокса: він у моторному баркасі під дрібним дощем оглядав якийсь порт (у Гамбурзі?). Невисокий, бородатий, у завеликому колоніальному пробковому шоломі він стояв під парасолею від сонця, яку тримав над ним слуга. Негус виглядав чи то сумним, чи то стривоженим. Найімовірніше, це було десь у тридцять п'ятому, незадовго до того як солдати Муссоліні вдерлися до Абіссинії (так тоді називали Ефіопію). Коли я був маленьким, я мріяв стати другом негуса — і тоді я б лишився поряд із ним і в той момент, коли він змушений був тікати з країни до країни від італійських військ, які мали чисельну перевагу.

Але я не впевнений, чи під час наших західно-східних зустрічей йшлося про негуса, чи, може, про новітнього комуністичного володаря Менгісту. Можу стверджувати лише одне: ми мусили до півночі з'явитися на контрольно-пропускний пункт, який називали «Палацом сліз», і показати там свої документи та дозвіл на в'їзд. І ще одне я знаю точно: ні в Західному Берліні, ні у Вевельсфлеті — скрізь, де я намагався тоді знайти дах над головою, щоб зануритися у писання фрагментів свого «Палтуса», — злагоди в моїй родині не було.

1976

Ми були впевнені, що нас прослуховують, причому незалежно від місця нашої зустрічі у Східному Берліні. Нам здавалося, що ретельно

встановлені «жучки» є всюди: під штукатуркою у стінах, у світильниках на стелі, навіть у вазонках із квітами, — тому ми іронічно розмовляли лише про дбайливу та опікунчу державу, яка має ненаситну потребу в безпеці. Ми вимовляли кожне слово чітко й повільно, щоб можна було все записати, ми викривали підривний за своєю суттю характер поезії, а також змушували запідозрити потенційну змову за навмисним вживанням умовного способу. Ми радили «фірмі», як ми ніжно називали Службу державної безпеки республіки робітників та селян, попросити допомоги у західних конкурентів (у Пуллаху чи Кьольні), якщо раптом виявиться, що наші інтелектуальні конструкції та декадентські метафори можливо розгадати лише транскордонно, тобто за умови тісної співпраці обох Німеччин. Ми зверхньо підсміювалися над Штазі та підозрювали — напівжартома-напівсерйозно, — що серед нас є щонайменше один агент, при цьому ми дружньо запевняли одне одного, що підозрюваним, «у принципі», можна вважати кожного.

Через два десятиліття Клаус Шлезінгер скористався послугами установи Гаука^[50] і перевірів усі документи Штазі, де згадувалося його ім'я, а потім надіслав мені деякі агентські донесення про наші конспіративні зустрічі (у середині сімдесятих). Але в них ішлося лише про те, хто з ким зустрічався біля книгарні на вокзалі Фрідріхштрассе, хто з ким цілувався на знак привітання і хто кому подарував, приміром, загорнену в кольоровий папір пляшку, а також чийм «трабантом» (номерний знак) повезли гостей, і куди саме (назва вулиці, номер будинку), коли та де всі піднаглядні особи зникли, а потім — коли саме, через шість чи більше годин зовнішнього стеження, всі вони вийшли з дому, що фігурує в донесенні під назвою «об'єкт», і розійшлися в різних напрямках (зокрема особи, що мешкали на Заході, — до пункту перетину кордону), а також про те, що деякі з них при цьому голосно сміялися й розмовляли, очевидно, перебуваючи під впливом алкоголю.

Отже, «жучків» не було. Не було серед нас і агента. У донесеннях жодним словом не згадувалися наші читання. Жодним! Яке розчарування! Жодного слова про руйнівну силу римованої та неримованої поезії. І жодного натяку на антидержавні бесіди за кавою з тістечками. Тож так і лишилося незафіксованим, що сказала особа із Заходу про сенсації у фільмі «Біла акула», який нещодавно показали в

кінотеатрі на Курфюрстендамм. Усе, що ми думали про процеси над військовою диктатурою «Чорних полковників» у Афінах, так ніхто й не почув. А коли ми — при цьому я добре орієнтувався в тій місцевості — розповіли друзям про сутички довкола атомної електростанції Брокдорф, під час яких поліція вперше успішно застосувала вже випробувану в Америці «хімічну палицю», щоб потім за допомогою вертольотів, які летіли низько над землею, гнати рівнинами Вільстермарша десятки тисяч протестантів, східна влада, знову ж таки, втратила нагоду довідатися про ефективність дій західної поліції.

А може, ми не говорили про Брокдорф? Пожаліли нерви наших колег, ізольованих від світу по той бік Стіни, і, щоб не похитнути їхнє святобливе уявлення про Захід, не розказали про надміру жорстоке побоїще із застосуванням хімічної зброї, в якому поліція нещадно дубасила навіть жінок та дітей? Ні, я радше припускаю, що Борн або Бух, або ж і я, все ж зуміли з підкресленою доречністю згадати у бесіді цей газ — із назвою, об яку можна зламати язик (хлорацетофенон), — що ним бризкала на демонстрантів поліція під Брокдорфом; мабуть, ми говорили про нього у зв'язку з іншим газом — він називався «Білий хрест» і був застосований ще під час Першої світової війни, а після цього Сара або Шедліх, Шлезінгер або Райнер Кірш висловили думку, що наразі рівень технічного забезпечення Народної поліції ще не такий високий, але що це обов'язково зміниться, коли країна матиме у своєму розпорядженні більше валюти, — бо ж у принципі те, що робить Захід, може виявитися гідним для наслідування і на Сході.

Безпідставні спекуляції. У документах Штазі про це ні слова. А всім же відомо, що те, чого там немає, ніколи не існувало. Натомість кожен зафіксований на папері факт з указаним часом та місцем, де це відбувалося, а також із коротким описом задіяних осіб, ставав важливою й достовірною подією. Приміром, у подарованих мені Шлезінгером фотокопіях я зміг вичитати, що під час одного з відстежених лише до вхідних дверей візитів до Східного Берліна мене супроводжувала одна особа жіночої статі — висока білявка, яка народилася (ці дані їм удалося отримати завдяки співпраці з прикордонниками) на розташованому в Балтійському морі острові Гіддензее і носила з собою в'язання, — але в літературних колах ця білявка наразі невідома.

Так Уте потрапила у доноси. І так вона стала реальністю. Тепер вона більше не зможе відібрати в мене жодного з моїх снів. Бо відтоді мені більше не доводилося бігати з одного дому до іншого, в жодному з яких не було злагоди в родині. Я просто писав далі свій «Палтус», під її захистом, виписував на кам'янистій шкірі розділ за розділом і, коли ми збиралися знову, продовжував зачитувати друзям різні фрагменти: чи то готичний пасаж про «Оселедці на ярмарку у Сконе», чи то барокову алегорію про «Тягар важких часів». Але у паперах від Шлезінгера не було ні слова про те, що саме читали на тій чи іншій зустрічі, у різних місцях, Шеддіх, Борн, Сара, Райнер Кірш або ж я, — а отже, все це не отримало благословення від Служби державної безпеки чи від управління Гаука, тому й не може стати реальністю. Однак у кожному разі можна припустити, що коли реальним фактом стала Уте, я читав продовження казки «Інша правда», а Шедліх уже тоді, або ж наступного року, презентував нам початок свого «Талльгофера» — історію про безсмертного таємного агента.

1977

Це мало наслідки. Але що не мало наслідків? Терор, який вигадав на противагу собі антитерор. І запитання, які так і лишилися без відповідей. Я донині не знаю, яким чином удалося пронести повз охорону два заряджені револьвери, що з них буцімто застрелилися Баадер і Распе у в'язниці «Штаммгайм», а також — як Гудрун Енсслін примудрилася повіситися на радіошнурі.

Це мало наслідки. Але що не мало наслідків? Наприклад, навесні позбавили громадянства барда Вольфа Бірманна, а згодом, коли він виступав уже на західних сценах, це вже не викликало такого резонансу, як раніше, поки він жив в оточеній щільним муром республіці робітників та селян. Я досі бачу його перед собою у Фріденау на Нідштрассе — під час дозволеного на державному рівні візиту, — як він спершу за нашим обіднім столом із гумором розповідав то про себе, то про справжній комунізм, то знову про себе, і як згодом, уже в моїй студії, з гітарою, перед нечисленною публікою — тільки Уте, діти та їхні друзі — шліфував програму майбутнього концерту в Кьольні, на який йому ласкаво дали найвищу згоду, і через день ми знову спостерігали за ним у прямій телетрансляції, бо все:

кожен викрик проти насильства правлячої партії, кожна знущальна репліка, спровокована всенародною системою стеження, кожен схлип із приводу комунізму, зрадженого товаришами при владі, кожен фальшивий акорд і народжений у муках хрип, завчений аж до втрати голосу, аж до повтору спонтанних обіцянок, кожен помах віями, кожен клоунський і кожен страдницький вираз обличчя, кажу я вам, — усе було ним натреновано і випробувано упродовж багатьох місяців та років, поки сувора заборона виступів змушувала його мовчати за межами його нори (якраз навпроти «Постійного представництва»); він довго й старанно готував свій великий виступ, номер за номером; і те, що вразило слухачів у Кьольні, йому вдалося напередодні перед вибраною публікою. Таким багатим він був на підготовлені заздалегідь прийоми. Так старався точно влучати в ціль. І такою завченою виглядала його мужність на сцені.

Коли його позбавили громадянства, ми всі сподівалися, що така мужність неминуче матиме наслідки, що тепер її оцінять — на Заході. Але потім майже нічого не сталося. Згодом, значно пізніше, коли Стіну вже розвалили, він був ображений, бо це відбулося без його участі. Незадовго перед тим він отримав Національну премію.

Після позбавлення Бірманна громадянства наша група востаннє зустрілася в Східному Берліні. У Кунерта, серед його численних котів, ми спершу (традиційно) читали одне одному вголос, а потім зібралися деякі з тих, хто публічно протестував проти вигнання Бірманна і тепер намагався змиритися з результатами свого протесту. Для багатьох (хоча й не для всіх) результатом стало те, що вони змушені були подати прохання про виїзд. Кунерти вибралися разом зі своїми котами. Сара Кірш і Йохен Шедліх поїхали з дітьми, книгами й домашнім скарбом.

Це теж мало наслідки. Та щó не мало наслідків? Згодом ми всі пережили смерть Ніколаса Борна. А ще пізніше, значно пізніше, наші дружні стосунки зруйнувалися: побічні явища возз'єднання. Але наші рукописи, з яких ми читали одне одному, були опубліковані. «Палтус» теж вплив на вільні води. Ага, а в кінці сімдесят сьомого помер Чарлі Чаплін. Він просто почеберяв до горизонту, ось так узяв і пішов собі, не лишивши нікого собі на заміну.

1978

Я розумію, отче, що треба було прийти раніше і відкрити перед вами своє серце. Але я була переконана, що з дітьми все вирішиться. Мій чоловік і я, ми вважали, що їм нічого не бракує, бо ж ми любимо їх. А відколи ми живемо на віллі мого свекра, до речі, на його запрошення, то діти й виглядали завжди щасливими або принаймні задоволеними. У будинку вдосталь місця. Великий сад зі старими деревами. І хоча ми живемо не в самому центрі, але ж ви знаєте, отче, що звідти до центру зовсім поруч. Дітей постійно відвідували їхні шкільні друзі. Ми постійно влаштовували всілякі святкування в саду. Навіть мій свекор, дідусь, якого так люблять його онуки, тішився, що в домі завжди панує пошвавлення. І ось раптом обоє стали некерованими. Почалося все з Мартіна. Але Моніка пішла далі за брата. Хлопець ні з того ні з сього поголив голову, залишив тільки одне пасмо над чолом. А донька пофарбувала своє чудове біляве волосся фіолетовими та яскраво-зеленими пасмами. На це ще можна було би не звертати уваги, що ми й робили, але коли обоє почали ходити у цих своїх страшних лахміттях, нас це просто шокувало, і мене навіть більше, ніж чоловіка. Мартін, який раніше вдягався майже як сноб, раптом вбрався в подерті джинси, що з них звисав іржавий ланцюг. Іще — у чорну шкіряну куртку, застібнуту на страшну колодку спереду, на грудях. А наша Моні не вилазила з потертого шкіряного костюма і шнурованих черевиків. А до всього цього з обох кімнат гриміла жахлива музика, якщо цей агресивний галас узагалі можна назвати музикою. Щойно діти поверталися зі школи — починалося! І їм було байдуже, що їхній дідусь після виходу на пенсію постійно потребував тиші довкола себе, — ну принаймні ми тоді ще так думали, бо не знали, що нас чекає...

Так, отче. Ці тортури для вух називаються «Sex Pistols» чи якоесь так. Ви, схоже, розумієтеся на цьому. Звісно, отче. Ми перепробували все. Намагалися поговорити з ними по-доброму. Потім — добитися чогось покараннями. Мій чоловік зазвичай надзвичайно терплячий, але йому довелося карати їх позбавленням кишенькових грошей. Та ніщо не допомагало. Діти постійно були десь поза домом і в дуже поганій компанії. Їхні шкільні друзі, всі з пристойних родин, звісно ж, більше до нас не приходили. Потім почалося справжнє пекло, бо вони почали приводити додому цих страшних типів — панків. Від них ніде неможливо було сховатися. Вони сиділи на килимах. Збирались у

курильній, навіть дозволяли собі моститися в шкіряні фотелі. А як жахливо вони говорили... Ось так воно все було, отче. Постійні розмови в стилі по future^[51], — аж поки у нашого дідуся, не знаю, як би це краще сформулювати, аж поки наш дідуся геть не поїхав дахом. І то раптово, одного ранку. Ми з чоловіком втратили дар мови і тільки дивилися на нього. Бо мій свекор...

Ви ж знаєте його, отче. Бездоганний, тонкий, доглянутий аристократ — уособлення скромності, наділений шармом старшого чоловіка та стриманою іронією, яка ніколи нікого не ображала; відколи він відійшов від банківських справ, то цілковито віддався любові до класичної музики, майже не виходив зі своїх кімнат, лише іноді сидів на терасі в саду, заглиблений у свої думки, так ніби назавжди відійшов від усього мирського, він, фінансист найвищої категорії — ви ж знаєте, отче, що мій свекор належав до чільних осіб «Дойче банку», — але він ніколи не говорив ні про себе, ні про свою діяльність, завжди був дуже скромним, у своєму костюмі в сіру смужку. Приміром, коли я незабаром після виходу заміж спитала його, що він робив у ті страшні воєнні роки, він відповів зі своєю звичною тихою іронією: «А це хай залишиться банківською таємницею»; і навіть Ервін, який також займається банківською справою, мало що знає про етапи свого дитинства і ще менше — про професійну діяльність свого батька, якого раптом, як я вам уже казала, враз наче підмінили...

Ви тільки уявіть це: одного ранку він являється на сніданок у такому страшному вигляді, що не просто дивує — шокує нас. Він цілковито зголив своє, навіть у похилому віці ще достатньо густе, сиве волосся, лишив тільки смугу посередині, поставив її сторчма, ще й пофарбував у яскраво-червоний колір. Його одяг був у тому ж стилі: кітель, мабуть, потай зшитий із окремих чорно-білих клаптів, а до нього — старі штани від Штреземана, які він свого часу, вочевидь, носив на засідання правління. Виглядав він у цьому як арештант. До того ж усі деталі його костюма — шматки тканини і навіть ширінька на штанях — були скріплені між собою шпильками. А ще — не питайте мене, як саме, але свекор запхнув собі в мочки вух теж дві великі аграфки. А на додачу знайшов десь кайданки, щоправда, вдягав їх лише в урочистих випадках.

Звичайно ж, отче. Ніхто не міг його зупинити. Він постійно кудись зникав із дому. Над ним усі сміялися, і не лише тут, у Раті, а й на

Кьонігсаллес, як я чула від людей. А незабаром довкіл нього вже була ціла юрма цих панків, з якими він лякав перехожих по всіх околицях аж до Герресгайма. Ні, отче, навіть якщо Ервін і робив йому зауваження, у відповідь завжди чув:

— Пан Абс зараз іде геть. Пан Абс мусить перейняти керівництво Богемським «Уніонбанком» і Віденською кредитною спілкою. Крім цього, пан Абс повинен здійснити в Парижі та Амстердамі арієзацію відомих Торгових домів... Пана Абса просили поводитися при цьому делікатно, як це було з Банківським домом «Мендельсон». Пан Абс відомий своєю делікатністю і не хотів би, щоб його розпитували...

Таке і ще багато іншого ми мусили вислуховувати щодня, отче. Саме так, як ви кажете: він цілковито ідентифікував себе із Германом Йозефом Абсом, своїм колишнім шефом, з яким був тісно пов'язаний по роботі не лише в роки повоєнної відбудови, а, здається, ще раніше, у війну. Цей Абс свого часу мав честь бути фінансовим радником пана бундесканцлера. І тепер, про що би не йшлося — чи про ці набридлі питання компенсації збитків, які були адресовані фірмі «I.G. Farben», чи про чергові вимоги Ізраїлю, — моєму свекрові завжди здавалося, що саме він має вести переговори за дорученням пана Аденауера. І тоді він казав:

— Пан Абс відкидає всі ці вимоги, пан Абс докладе всіх зусиль для збереження нашої платоспроможності.

Причому ці жахливі панки також називали його Абсом, щойно він виходив за ворота вілли.

— Тато Абс! — кричали вони.

А нам він із посмішкою казав:

— Не турбуйтеся, пан Абс лише збирається в невеличке службове відрядження.

Діти? Ви не повірите, отче, вони буквально за день-два одужали, — так їх шокувала поведінка дідуся. Моніка викинула у смітник свій шкіряний костюм та ці жахливі шнуровані чоботи, і тепер готується складати випускні іспити. Мартін знову носить свої шовкові краватки. Ервін казав мені, що Мартін хоче поїхати до Лондона і там вступити до коледжу. Взагалі-то, якщо, звісно, не зважати на трагічні наслідки, ми маємо бути вдячні моєму свекрові за те, що він змусив отямитися своїх онуків.

Звісно, отче, нам дуже непросто було прийняти це рішення, яке виглядає таким жорстоким. Ми годинами сиділи разом з дітьми і шукали вихід. Так, зараз він у Графенберзі. Так, ви ж і самі кажете, що ця клініка має непогану репутацію. Ми регулярно його відвідуємо. Звісно, разом із дітьми. Йому нічого не бракує. На жаль, він і далі називає себе паном Абсом, але при цьому дуже добре ладнає з іншими мешканцями клініки. Принаймні так стверджує його доглядач. Нещодавно навіть здружився з іншим пацієнтом, який вважає себе Аденауром. Їм іноді дозволяють разом грати в бочче.

1979

Припини нарешті ці свої нескінченні розпитування. Що взагалі означає фраза: хто є коханням усього твого життя? Звісно ж ти, мій нервовий Клаус-Штефан, а я для тебе... Добре, досить уже діставати одне одного цією суперечкою. Думаю, ти вважаєш коханням стан, коли серце б'ється прискорено, руки стають вологими, а сама ти говориш якісь дурниці і виглядаєш мало не божевільною. Так, одного разу і в мене таке було, у тринадцять. Я тоді закохалася, ти не повіриш, у чоловіка, який літав на повітряній кулі, закохалася до нестями. А якщо точніше, то у сина чоловіка, що літав на повітряній кулі, чи, якщо ще точніше — то у старшого сина чоловіка, що літав на повітряній кулі, бо там було двоє чоловіків, які разом зі своїми родинами — коли ж це сталося? — дванадцять років тому, у середині вересня, перелетіли на повітряній кулі, наповненій гарячим повітрям, звідси, з Тюрингії, аж до Франконії. Та ні, яка там розважальна поїздка! Ти що, не розумієш, чи не хочеш розуміти? Вони полетіли через кордон. Відважно піднялися над колючим дротом, мінними полями, самострільними установками, проминули мертву смугу — і приземлилися просто біля нас. Ти ж знаєш, що я народилася у Найлі, у серці Франконії. А менше ніж за п'ятдесят кілометрів звідти знаходиться Пьоснек, — тоді це ще була інша Німеччина, звідти й утекли обидві ці сім'ї. Я ж кажу — на повітряній кулі, до того ж саморобній. Завдяки цьому Найла прославилася, бо про цей випадок написали всі газети і навіть телебачення показало сюжет. Повітряна куля приземлилася не те щоб зовсім у нас перед дверима, але неподалік — на околиці міста, на лісовій галявині, а в її гондолі було четверо дорослих і четверо дітей. І

один із них — Франк; йому саме виповнилося п'ятнадцять, і я закохалася в нього з першого погляду, коли разом з іншими дітьми стояла за загорожею й дивилася, як обидві родини ще раз залізли в гондолу повітряної кулі та махали руками — тепер уже перед телекамерою. Тільки мій Франк не махав. На його обличчі не здригнувся жоден м'яз. Йому було соромно за це все. Він швидко втомився від цієї слави. Від цього медійного галасу. Він навіть хотів вилізти з гондоли, але йому не дозволили. І в ту мить мене накрило. Я хотіла водночас кинутися йому на шию — і втекти від нього подалі. Це було зовсім по-іншому, ніж між нами: між нами все розвивалося поступово, без жодної спонтанності. А з Франком це було кохання з першого погляду. Ти ще питаєш, чи я з ним розмовляла? Звичайно. Щойно він виліз із гондоли своєї повітряної кулі, як я підійшла до нього й заговорила. Він майже не відповідав. Був дуже стриманий і неймовірно схвильований. Але я не відставала від нього, хотіла знати все, всю його історію. Як обидві родини якимось уже намагалися втекти, однак того разу був туман, повітряна куля намокла, і вони спустилися на землю неподалік від кордону, ще по той бік, та вони не знали, де опинилися. Їм дуже пощастило: їх тоді не спіймали. Потім Франк розповів мені, що обидві родини після тієї невдачі не здалися, а почали скуповувати по всій НДР плащову тканину і шили з неї кулю, а це точно було нелегко. Ночами жінки й чоловіки на двох швейних машинках, метр за метром, зшивали ту кулю, — і за це їм, відразу ж після щасливого приземлення на Заході, фірма «Зінгер» хотіла подарувати дві новесенькі електричні швейні машинки, бо вважали, що вони зшили ту кулю на двох старих механічних «Зінгерах» із ножним приводом... Але це було не так. Вони шили на машинках східнонімецького виробництва... І навіть електричних... Тож вони не отримали цих суперподарунків... Звісно, у цьому ж не було би жодного рекламного ефекту... А задурно нічого не буває... Так чи інакше, мій Франк розповів мені все це, потроху, під час наших таємних зустрічей на лісовій галявині, де приземлилася повітряна куля. Він був дуже несміливим і не схожим на хлопців тут, на Заході. Чи ми цілувалися? Спершу ні, вже аж потім. Мій батько був проти Франца. Він небезпідставно вважав, що дорослі в обох цих сім'ях діяли безвідповідально, бо наражали на небезпеку своїх рідних. Я з цим, ясна річ, не погоджувалася. І казала своєму батькові, причому теж

мала рацію: «Ти просто заздриш, бо ці чоловіки зважилися на ризик, а ти для цього занадто боязкий»... Ну от! А тепер мій найкоханіший Клаус-Штефан удає, ніби ревнує, влаштовує мені сцену, або й узагалі збирається покинути мене. Тільки через те, що я багато років тому... Ну добре. Я збрехала. Просто вигадала все це. У тринадцять я нізащо не наважилась би підійти до хлопця й заговорити з ним. Я просто дивилася на нього, і все. Навіть згодом, коли випадково зустрічала його на вулиці. Він ходив у Найлі до школи, що недалеко від нашого дому. На вулиці Альбін-Кльöver, поруч із тою галявиною, де приземлилася їхня повітряна куля. А потім ми перебралися до Ерлангена, де мій батько почав працювати в рекламному відділі «Сіменса». А Франк... Ні, я не просто була трохи закохана в нього, я справді його любила, хочеш ти того чи ні. І хоча між нами ніколи нічого не було, я досі його кохаю, хоч він про це й не підозрює.

1980

— З Бонна до нас дуже близько, — сказала мені його дружина по телефону. Ви не уявляєте, пане держсекретар, які ці люди наївні, але при цьому надзвичайно доброзичливі. — Ви просто заїдьте до нас ненадовго, щоб ви самі могли побачити, що у нас тут цілими днями коїться... — Тож я, як керівник відповідного відділу, вважав своїм обов'язком глянути на все власними очима, бодай просто для того, щоб потім про все доповісти вам. Ну що я можу сказати: від Міністерства закордонних справ до них і справді недалеко.

Але цей їхній Центр, чи як вони його там називають, знаходиться в звичайнісінькому кондомініумі. І вони вважають, що цілком нормально звідти керувати світовою історією, і навіть заганяти нас у цугцванг. Так-от, його дружина запевнила мене, що «всю організаційну роботу» вона тягне на собі, а крім цього, ще хатні справи і трьох дітей. Вона нібито залагоджує це «однією лівою», водночас перебуваючи в постійному контакті зі знаменитим судном у Південно-Китайському морі, а також розпоряджається грошима жертводавців, що продовжують надходити у досить великих кількостях. Вона вважає, що труднощі виникають лише з нами — як вона це називає, «з бюрократією». В усьому ж іншому вона дотримується передвиборчого девізу свого чоловіка: «Будьте розсудливими, але зважуйтеся на

нерозсудливі вчинки!», а він сам перейняв це гасло багато років тому — в шістдесят восьмому — у студентів, коли ті студенти ще були сміливими й відчайдушними, ну і так далі. Вона й мені, а точніше всьому Міністерству закордонних справ, радить скористатися цим девізом, бо через відсутність відваги у політиків усе більше людей у човнах^[52] тануть або помиратимуть з голоду на щурячому острові Пулау Бідонг. У кожному разі, пароплав для В'єтнаму, який її чоловікові вдалося зафрахтувати на кілька місяців завдяки щедрим жертвам, нарешті має отримати право забирати біженців із інших суден без жодних обмежень — приміром, тих бідолах, що були підібрані фрахтером із данської компанії «Маерськ». Цього вона вимагає. Цього вимагає закон людяності і так далі.

Ви питаєте, чи казав я про це тій добросердій жінці. Ясна річ, казав, і до того ж не раз, усе згідно з вашими інструкціями, пане держсекретар. Зрештою, Конвенція з морського права від 1910-го — це єдина стратегія, якої ми в цій непростій ситуації можемо дотримуватися. Відповідно до цієї конвенції, як я неодноразово наголошував тій жінці, всі капітани зобов'язані брати на борт жертв кораблетрощі, щоправда, безпосередньо з води, а не з інших суден, як це сталося у випадку «Маерськ Манго», що курсує під дешевим сінгапурським прапором, і взяв на борт більше двадцяти таких жертв, а тепер хотів би їх спекатися. І то негайно. Якщо вірити повідомленням їхньої рації, у них на борту перезрілі фрукти, що швидко псуються, тому вони не можуть відхилитися від курсу і так далі. Однак я неодноразово запевняв її, що, попри все, безпосереднє переміщення врятованих потопельців на «Кеп Анамур» є незаконним з точки зору міжнародного морського права.

Але вона лише посміялася з мене, а сама при цьому стояла на кухні та різала моркву в суп. Цей закон, на її думку, був прийнятий ще в часи «Титаніка». А сучасні морські катастрофи мають абсолютно інші масштаби. І станом на сьогодні вже нараховується триста тисяч біженців, які затонули чи загинули від спраги. Тож навіть якщо їхньому «Кеп Анамур» вдасться врятувати багато сотень із них, то це — дешиця, і на цьому не можна зупинятися. А коли я спробував поставити під сумнів її невідомо звідки взяті підрахунки та інші закиди, то почув:

— Що за дурниці! Мене взагалі не цікавить, чи серед біженців є контрабандисти, сутенери, кримінальні злочинці чи колаборанти з американцями.

Для неї всі вони — просто люди, які щодня тонуть, поки Міністерство закордонних справ та всі політики разом узяті чіпляються за параграфи закону, складеного дуже давно. Ще рік тому, коли почалася ця біда, деякі землевласники у Ганновері чи Мюнхені перед телекамерою врочисто надали притулок кількостам «жертвам комуністичного терору», але тепер усі раптом заговорили лише про економічних мігрантів і про цинічне зловживання правами біженців...

Ні, пане держсекретар, цю добру жінку неможливо було заспокоїти. Тобто, якщо висловлюватися точніше, вона й не нервувала особливо, її стан краще було би назвати спокійною радістю, вона постійно щось робила: то варила суп — «овочевий із бараниною», як вона пояснила, то розмовляла по телефону. Поміж тим до неї постійно приходили різні люди, серед них і лікарі, які хотіли прислужитися хорошій справі. Вони довго дискутували про списки очікування, готовність до роботи в тропіках, щеплення і так далі. І водночас вона ще й займалася власними трьома дітьми. А я, як уже згадувалося, стояв на кухні. Я хотів піти, але все ж не йшов. На кухні не було жодного вільного стільця. Вона кілька разів просила мене помішати суп дерев'яною ложкою, поки у вітальні розмовляла по телефону. Врешті-решт я вирішив примоститися на кошику для брудної білизни, але при цьому необережно сів на гумову качечку, дитячу іграшку, і та жалібно запищала, ну й усі, звісно ж, розреготалися. Ні, не насмішувато і не зверхньо. Ці люди, пане держсекретар, вони люблять хаос. Хаос робить їх креативними, так вони мені сказали. У цьому випадку ми маємо справу з ідеалістами, яким байдуже до всіх заборон, параграфів і такого іншого. До того ж вони, як ця жінка з кондомініуму, свято переконані в тому, що можуть змінити світ. Це, як на мене, викликає захоплення, хоча мені, ясна річ, геть не сподобалося грати роль нелюда у своїй функції представника Міністерства закордонних справ, роль людини, яка постійно повинна казати: «Ні». Що може бути більш неприємним, ніж відмовляти комусь у допомозі?

Дитина цієї жінки на прощання подарувала мені гумову качечку, яка перед тим запищала, коли я на неї сів, — і це було дуже зворушливо. Дитина сказала мені, що качечка вміє плавати.

1981

Можеш мені повірити, Розі, це була стрьомна поїздка. Я досі ще ніколи не бачив стільки лицарських хрестів, лише один, на фото з моїм дядьком Конрадом: той висів у нього на шиї. А тут їх було дуже багато, у декого — навіть із дубовим листочком, як пояснила мені на цвинтарі моя бабця, яка глухувата, тому завжди кричить. Це саме вона надіслала мені телеграму: «Негайно поїзд Гамбург. Потім електричка кінцева Аумюле. Там вічний спочинок наш грос-адмірал...».

Ясно, що я мусив їхати. Ти не знаєш мою бабцю. Якщо вона каже «негайно» — кидай усе і біжи. Навіть якщо я не звик нікого особливо слухати і, як ти добре знаєш, самовільно займав будинки у Кройцберзі (хоча тепер ми й опинилися в ситуації, коли цей Люммер з дня на день може пригнати до нас своїх поліцейських — групу ліквідації незаконних заселень Гермсдорфер-штрассе. У кожному разі мені було соромно показувати цю телеграму людям, з якими я живу. Чула б ти, як вони стібалися через «грос-адмірала»!

Ну і от, стою я там біля бабці, поміж усіма тими дідами, які припаркували свої «мерседеси» біля входу на цвинтар і стали струнко в дві шеренги, а між ними коридор — від оркестру й аж до самої труни, у кожного другого під підборіддям — Лицарський хрест. Я змерз. Хоча світило сонце, було страшенно холодно. Але діди — всі як один — без пальт, стоять собі, а на них падає сніг. У кожного на голові — військовий кашкет, як і має бути за морським звичаєм.

Усі вони були відставними моряками із субмарин, навіть ті манекени, які пронесли повз нас оббиту червоним, чорним і золотим труну із грос-адміралом. На підводних човнах служили й обидва старші брати мого батька (а сам він у кінці війни вступив до ополченців із Фольксштурму). Обидва «знайшли свої холодні моряцькі могили», як каже моя бабця. Один загинув у Північному морі, другий — десь в Атлантичному океані. Один із них був капітан-лейтенантом, інший, мій дядько Карл, — лише старшим боцманом.

Ти не повіриш, Розі. За всю війну затонуло п'ятсот підводних човнів, а на них — близько тридцяти тисяч моряків. І всі — за наказом цього грос-адмірала, який узагалі-то був військовим злочинцем. Так каже мій батько. Він ніяк не може зрозуміти, навіщо більшість із цих

хлопців, зокрема і його брати, добровільно пішли на ці «плаваючі труни», як він їх називає. Моєму батькові так само стрьомно, як і мені, коли наша бабця на Різдво починає розповідати про своїх «мертвих героїв-синів», з яких вона зробила справжній культ. Через це мій батько постійно свариться з нею. І тепер уже тільки я один іноді відвідую стареньку в її будиночку в Еккернфьорде — і слухаю про те, як вона завжди, ще з часів війни, обожнювала свого грос-адмірала. Але в усьому іншому вона нормальна. І якщо чесно, то вона мене краще розуміє, ніж мій батько, який, звісно ж, проти нашого самовільного заселення в порожні будинки. Тому бабця й надіслала цю телеграму мені, а не моєму батькові, на адресу Гермсдорфер-штрассе, 4, де ми живемо вже кілька місяців і навіть непогано облаштувалися — з допомогою людей, які нас підтримують, а це різні ліваки: лікарі, вчителі, адвокати... Гербі та Робі — як я тобі вже писав раніше, це мої найкращі друзі тут, — не дуже зраділи, коли я показав їм телеграму.

— Ти що, дебіл? — спитав мене Гербі, коли я збирав речі. — Подумаєш, одним старим нациком менше! Теж мені трагедія!

Але я сказав:

— Ви не знаєте мою бабцю. Якщо вона каже «приїжджай негайно», треба їхати, й край.

А взагалі, можеш мені повірити, Розі, я навіть радий, що побачив увесь цей цирк на цвинтарі. Там зібралися майже всі, хто не пішов на дно у своїх субмаринах. Це було смішно, трохи страшно, але й стрьомно, чесне слово, — коли всі співали над могилою, а більшість із них виглядали так, ніби вони й досі шукають ворога і мусять вдивлятися в горизонт: чи десь не видно чогось схожого на дим? Моя бабця теж співала — як завжди, дуже голосно. Спершу «Німеччина, Німеччина понад усе», а потім «Був у мене товариш». Це виглядало жахливо. А ще промаршувало кілька нациків із барабанами — у своїх коротких гольфах, попри такий мороз. А над могилою звучали промови, про все на світі, а найчастіше — про вірність. Сама ж труна була не дуже, така собі, звичайна. Я ще й подумав, що можна ж було зробити щось схоже на мініатюрний підводний човен, звісно, дерев'яний, але розмальований як військовий корабель. А всередину вмонтувати грос-адмірала.

Потім ми пішли геть, а кавалери лицарських хрестів роз'їхалися на своїх «мерседесах». На Гамбурзькому вокзалі бабця нагодувала мене

піцою, потім тицьнула мені в долоню гроші — трохи більше, ніж я заплатив за квиток. А я спитав її:

— Бабусю, ти впевнена, що вся ця історія мала сенс, із цими «холодними моряцькими могилами» для дядька Конрада і дядька Карла?

Згодом мені було соромно, що я спитав її так прямо. Вона кілька хвилин мовчала, а потім сказала:

— Ну що ж, мій хлопчику, якийсь сенс у цьому мусив бути...

Як ти вже знаєш, щойно я повернувся, прийшли поліцейські Люммера і вигнали нас із будинку. Досить грубо. Але ми зайняли інші будівлі в Кройцберзі. Моя бабуся теж вважає, що це свинство, коли стільки квартир стоять порожніми. Але якщо мене і звідси виженуть, то ми з тобою, Розі, — якщо ти, звісно, захочеш — зможемо оселитися в будиночку моєї бабці. Вона буде дуже рада, так вона сказала.

1982

Попри суперечки, викликані, вочевидь, моїми словами стосовно «підступного Альбіону», я цілком задоволений своїм звітом про Говальдтську корабельню і філію ЗАТ «Морська техніка» у Веделі, що був опублікований під заголовком «Наслідки війни на Фолклендських островах». Я задоволений цим звітом і сьогодні. Бо якщо припустити, що обом субмаринам типу 209, які наші корабельні постачали в Аргентину й електронні торпедоносні системи яких вважалися найбільш оптимальними, вдалося би з першого разу здобути перемогу над англійськими оперативними угрупованнями (приміром, затопити і авіаносець «Непереможний», і завантажене по вінця транспортне судно «Королева Елізабет»), тоді цей подвійний успіх мав би фатальні наслідки для керівництва ФРН — навіть попри її підкреслено позитивне ставлення до подвійного рішення НАТО^[53], яке відволікло всіх від давно назрілих на той момент перевиборів канцлера. «Німецька зброя демонструє свою надійність у боротьбі проти союзників НАТО», — ось що говорили би. «Таке неможливо вигадати!» — писав я і паралельно наголошував, що ні винищувач «Шеффілд», затоплений аргентинськими літаками французького походження, ні транспортний корабель «Сір Гелегед» аж ніяк не поставили під сумнів перемоги, отримані підводними човнами

німецького виробництва. Ясна річ, у такому разі уже цілком відверто проявилася б ненависть до німців, яку в Англії й так ледве приховували. І на нас знову почали б казати «гунни».

Добре, що на момент початку війни на Фолклендських островах один зі збудованих у Говальдті кораблів, під назвою «Салта», перебував на ремонті в порту, а інший, «Сан Луїс», хоч і брав участь у військових діях, але з недостатньо компетентною командою, яка, як з'ясувалося згодом, не вмiла обслуговувати складні електронні системи керування торпедами. «Отже, — писав я у своєму звіті, — британському флоту і нам як нації ще дуже пощастило», тим більше, що в Англії, як і у нас, досі пам'ятають першу битву на Фолклендських островах, яка відбулася 8 грудня 1914 року: тоді британці знищили найбільш успішну на східному й азійському фронтах ескадру під командуванням легендарного віце-адмірала графа фон Шпеє.

Але я хотів би відійти від суто технічного військового аспекту та наблизитися до викладених у моєму звіті історичних міркувань. Вісім років тому, коли Шмідт змушений був піти й почалася ера Коля, я вирішив зробити ці роздуми більш переконливими і додав до свого досить тверезого аналізу ксерокопію певної картини. Це був олійний живопис, морський сюжет авторства відомого мариніста Ганса Бордта на тему загибелі одного броненосця під час вищезгаданої битви. Поки на задньому плані полотна корабель поступово тоне, перехилиючись назад, німецький матрос на передньому плані чіпляється лівою рукою за дошку, а правою підіймає прапор — вочевидь, прапор судна, яке тоне.

Як ви самі бачите, це не простий прапор. Ось чому, любий друже й товаришу, я пишу вам так детально й часто посилаюся на минуле. Бо на цій драматичній картині ми впізнаємо військовий прапор нашого рейху, який зовсім недавно, у зв'язку з лейпцизькими понеділковими демонстраціями^[54], знову посів своє місце в сучасній історії. На жаль, при цьому дійшло до огидних сцен побиття. І мені дуже прикро за це. Бо, як я вже зазначав у написаному на замовлення відгуку про процес об'єднання, заміна безглузлого лозунгу: «Ми — народ!» на значно більш перспективний у політичному сенсі: «Ми — один народ!» мала би відбуватися винятково мирним шляхом. З іншого боку, ми маємо тішитися, що так звані «скінхедамі» — бритоголовим і готовим на

все хлопцям із численними військовими прапорами рейху — миттю вдалося очолити понеділкові акції в Лейпцигу і зробити вимогу єдиної Німеччини переконливою, хоча, не заперечую, відбувалося це аж занадто галасливо.

На цьому прикладі можна побачити, якими обхідними шляхами часом іде історія. А іноді їй навіть доводиться допомагати. Як добре, що у відповідний момент я пригадав свій звіт про Фолкленд й оту картину. Тоді панове з енергетичного концерну традиційно показали себе цілковитими невігласами в питаннях історії, а тому не змогли оцінити мій хоробрий стрибок у часі, — але згодом вони, ймовірно, збагнули глибший зміст військового прапора рейху. Бо тепер ми його бачимо все частіше й частіше. Молодь, яка знову здатна відчутти натхнення, виходить із ним на вулиці і високо його підіймає. А відтоді, як об'єднання країни стало реальністю, я маю повне право зізнатися вам, любий друже, що мене переповнює гордість, — бо я зумів розпізнати історичний момент, і мій звіт був дуже доречним, коли заговорили про те, що настав час знову згадати наші національні цінності та врешті гордо показати всьому світові наш прапор...

1983

Ну все, тепер точно кінець! Відколи він не зміг почути серед лісу (ну а де ж іще, як не на полюванні?) останній мисливський клич, і відколи немає більше його друзяки (того, хто привозив м'ясо-пиво-сир) і лишився тільки один із банди, який вчасно звідти перебрався сюди й наразі надійно засів у своїй віллі на Тегернзеє, — відтоді кабареїстам більше нема про що писати. Бо навіть товстун, що зараз при владі, не може переважити цю трійцю. Тепер у нас нудота. Самі лише розмови про Ріту Зюссмут, про водянисту каву, жарти довкола густих брів та інші дрібниці. Посміятися більше нема над чим. Тож ми, професійні жартівники нації, вирішили зустрітися й порадитись. Ясна річ, у баварській кнайпі. Діра, де все це відбувалося, називається Гроссгольцльойте; раніше там уже збиралися інші люди, і теж шаруділи своїми паперами — більш чи менш успішно, але то було давно^[55]. А ми безпорадно засіли у колі знаменитостей. Дійшло до того, що навіть прозвучав реферат «Про стан німецького кабаре в епоху після покійного Франца Йозефа, з детальним розглядом

об'єднання країни, яке відбулося майже відразу після його смерті», але цей реферат нікого особливо не розвеселив. Посміятися можна було радше з нас самих, зібраних тут поважних коміків.

Ох, як нам його бракує! Штрауса, Франца Йозефа, святого працедавця і постачальника тем для жартів — нам, сьогодні готовим до виходу на пенсію фахівцям з гумору! Твої витівки давали нам хліб насущний. Про що би не йшлося: про корупцію під час продажу танків, про розбите дзеркало, заплутані «аміго-афери»^[56] чи про твої стосунки зі світовими диктаторами, — з усього можна було зробити номер. Німецьке кабаре завжди виявляло свою готовність полегшити життя бідній замученій опозиції. Нам щоразу спадало на думку щось дотепне про тебе, людино без шиї. А коли нам не вистачало конячки, ми підпрягали до тебе Венера, старого Лускунчика. Але й Венер більше вже не смокче свою люльку.

На тебе, як і на нас, завжди можна було покластися. Лише одного разу, у вісімдесят третьому, коли йшлося про мільярд — ясна річ, усе для благодійної допомоги бідним братам і сестрам на Сході, — ми все пропустили, не виявилися всюдисущими мишами, коли у Розенгаймі, в будиночку для гостей «Шпьок», засідав незрівнянний тріумвірат. Тут — компактний Штраус, там — посланець зі Сходу Шальк, а посередині дитина світу — постачальник м'яса-пива-сиру Мерц. Озброєна найкращими намірами, ця трійця спекулянтів та злодюжок грала в п'єсі про корупцію — п'єсі, яка могла би забезпечити нам вечірне дозвілля. Бо оздоблена дев'ятьма нулями сума, виплачена із західної каси, мала допомогти не лише слабкій валюті східної республіки, а й посприяти тому, щоб під ніж гостинного господаря, він же — баварський макроімпортёр, пішли цілі табуни колись державних, а тепер готових до забою биків.

За столом панувала тепла братня атмосфера. Які там «пожирачі комуністів» чи «вороги капіталізму», коли під руками сходяться всі рахунки на м'ясо-пиво-сир, а між іншим згаданий Шальк може втішити того, хто прикриває його на найвищому рівні, свіжими дотепами — власного авторства — про Коля. Ну не те щоб там усі обіймалися, але загальнونیмецьке підморгування точно було на часі. Як воно зазвичай і буває, коли вагомні події відбуваються в потаємному місці. Кожен може щось запропонувати: ринкові переваги, рустикальний шарм, боннські субпродукти, дешеві свинячі чвертки,

добряче витримані державні таємниці та інші затхлості вісімдесятих, із достатнім вмістом оцту, щоб можна було, в разі потреби, вдовольнити ними вітчизняні спецслужби.

Мабуть, це була неабияка насолода для очей, носів та вух, справжній загальнонімецький тріумф. Подавали, ясна річ, м'ясо, пиво і сир. Однак нас за стіл не кликали. Вони самі були пародією на себе. Наш професійний імітатор голосів, якому й досі найкраще вдається гучний голос Штрауса, міг досить непогано відтворювати й свистячий шепіт Шалька, а погонич волів на ім'я Мерц і без того впізнаваний усіма — як майстер платоспроможної мови пальців. Ось так, без нас, кабареїстів, і підписали угоду про мільярдний кредит. Дуже шкода, бо згодом на нашій сцені цілком можна було би відтворити цю подію — як пролог до об'єднання Німеччини, приміром, під назвою «Вірна рука руку миє»^[57], але і Штраус, і Мерц-старший пішли зі сцени ще до того як упала Стіна, а наш старенький Шальк, чиї записані на третіх осіб фірми і далі потай процвітають, надійно сховався на своїй віллі на Тегернзее (бо знає значно більше, ніж це було би бажано для біло-блакитного самоусвідомлення Баварії, а тому його мовчання — це справжнє золото).

На засіданні нашого зібрання ветеранів, під час якого ми виявили себе однаковою мірою селюками та ідіотами, було вирішено: про німецьке кабаре можна назавжди забути. Але на честь Франца Йозефа перейменували аеропорт у Мюнхені, і не лише тому, що, крім посвідчення мисливця, він мав ще й ліцензію пілота, а також аби ми згадували його під час кожного злету та приземлення. У ньому поєдналося так багато всього відразу: з одного боку, всі наші найбільш вдалі жарти були про нього, з іншого — він став утіленням того ризику, на який ми, як обережні виборці й несміливі кабареїсти, не захотіли піти у вісімдесятому, коли він хотів стати канцлером.

1984

Знаю! Знаю! Занадто вже заяложено звучить заклик: «Пом'янімо загиблих», але насправді, щоб організувати таку подію, слід докласти чимало зусиль. Тому нові й нові туристичні стежки на колишньому полі битви під Верденом прокладаються з усе більшим ентузіазмом, не в останню чергу завдяки символічному рукостисканню, яким

обмінялися президент і канцлер того пам'ятного дня, 22 вересня 1984 року, перед осуарієм; при цьому туристам намагаються допомогти всіма засобами — приміром, двомовними вказівниками в напрямку «Mort-Homme», або ж «Toter Mann», що означає «Мертва людина», тим більше що там, неподалік просяклого кров'ю Воронячого лісу (Rabenwald, Bois de Corbeaux), ще й досі в траві трапляються міни та нерозірвані снаряди на кратерах вирв, давно зарослих травною, і саме тому застереження французькою «Не ходити» було доповнене німецькою табличкою «Ходити суворо заборонено». До цього варто було би в деяких місцях установити ще й стримані нагадування про те, що тут, як і на багатьох інших маршрутах місцями бойових дій, доречно зупинитися для роздумів — скажімо, там, де ще можна розгледіти рештки села Фльорі і де дзвіниця закликає до примирення, як, зрештою, і на висоті 304 (Côte 304, Höhe 304), яку між травнем і серпнем 1916-го не раз захоплювали штурмом, здавали, а потім відвойовували назад.

Усі ці справи є вельми нагальними, бо відтоді як канцлер побував на нашому солдатському цвинтарі Консанвуа, а потім поїхав на французький цвинтар, на території форту Дуамон, відвідини якого завершилися історичним рукоштовуванням із президентом республіки, потік туристів постійно зростає. Прибувають переповнені автобуси, причому надто вже туристична поведінка деяких груп дає привід до невдоволення. Так, приміром, осуарій із баштою у формі артилерійського снаряда часто сприймається як якийсь атракціон жахів, через що перед скляними віконцями, які дають змогу побачити лише мізерну частину кісток та черепів від ста тридцяти загиблих тут французів, часто чути сміх і навіть гірше — непристойні жарти. А іноді можна почути й геть не літературну лексику, яка недвозначно дає зрозуміти, що велика справа примирення між нашими народами — примирення, якому хотіли посприяти своїми виразними жестами канцлер та президент, — усе ще триває і до її завершення досить далеко. Наші туристи відчують образу — і не зовсім безпідставну, — бо тут відразу впадає в очі той факт, що на згадку про п'ятнадцять тисяч загиблих французів встановлено білі хрести з написом «Загинули за Францію» і перед кожним таким хрестом посаджено троянди, а нашим воякам, яких загинуло тут значно менше, спорудили лише чорні хрести — без жодного напису і жодної квіточки.

Мушу визнати: на такі зауваження нам дуже непросто відповідати. Ми часто почуваємося розгубленими, коли нас питають про кількість загиблих. Довший час стверджували, що з кожного боку загинуло близько триста п'ятдесяти тисяч воїнів. Вважалося перебільшенням говорити про мільйон жертв на площі тридцять п'ять квадратних кілометрів. Мабуть, і загалом було не більш ніж півмільйона жертв — тобто сім або вісім загиблих на квадратний метр, — які віддали свої життя в запеклих боях за форт Дуамон, за форт Во, під Фльорі, на висоті 304 і на «Холодній землі» (Kalte Erde, Froide terre), на цьому глевкому глиняному ґрунті поля битви під Верденом. У військових колах вживають термін «війна на виснаження».

Але якими б великими не були втрати, наш канцлер і президент Франції подали нам промовистий сигнал, потиснувши один одному руки в осуарії. Оповідач бачив обох державних мужів лише зі спини, хоча й належав до розширеного складу делегації, куди входив також і Ернст Юнгер, цей сивочолий письменник і живий свідок безглузлого жертвопринесення.

Згодом вони разом посадили гірський клен, про що довелося подбати заздалегідь, аби це символічне дійство не відбулося на все ще замінованій ділянці. Ця частина програми сподобалася всім. А от німецько-французькі військові маневри, які відбувалися в той же час і десь дуже близько, навпаки, не отримали серед публіки позитивного резонансу. Німецькі танки на дорогах Франції і наші «торнадо», які літають над Верденом, — на таке тут дивляться неохоче. Значно більш змістовно виглядало би, якби — замість згаданих маневрів — наш канцлер пішов звичайною туристичною стежиною, скажімо, до руїн того укріпленого пункту, який називається «Чотири труби» (Vier Schornsteine, Abri de quatre Cheminées) і за який баварські полки та французькі альпійські частини затято і з великими втратами билися 23 червня 1916 року. А мовчазна замислена пауза нашого канцлера на одній із пам'ятних стежин — можливо, навіть за рамками протоколу — була би тут найдоречнішою й поза межами будь-якої символіки.

1985

Моя люба дитино, ти хочеш знати, як мені жилося у вісімдесятих, бо такі особисті враження дуже важливі для твоєї магістерської

роботи, яка буде називатися «Щоденне життя осіб похилого віку». Я радо допоможу тобі. Але ти пишеш мені, що я маю розповісти, зокрема, про «обмежені можливості для середньостатистичного споживача». Із цим я не дуже зможу тобі зарадити, бо твоїй бабусі нема на що скаржитися. Якщо не згадувати твого дідуса, найкращого чоловіка у світі, якого мені, ясна річ, уже ніхто й ніколи не замінить, то мені нічого більше не бракує. Спершу, поки ще мала здорові ноги, працювала по півдня в терміновій хімчистці й навіть була членом церковної громади. Але якщо ти мене питаєш про дозвілля, то я зізнаюся, що вісімдесяті я провела перед телевізором — іноді це був утрачений час, а іноді — цілком приємний. Я взагалі рідко виходила з дому, особливо відтоді, як ноги почали зраджувати мене, а щодо всіляких компаній і товариств, то, як тобі напевне, підтвердять і твої батьки, я ніколи цього не любила.

Поза тим нічого особливо важливого не відбувалося. А в політиці, про яку ти мене так наполегливо розпитуєш, узагалі нічого. Самі лише звичайні обіцянки. У цьому я завжди погоджувалася зі своєю сусідкою фрау Шольц. До речі, всі ці роки вона дуже зворушливо турбувалася про мене, причому, скажу тобі прямо, більше, ніж рідні діти, на жаль, включно з твоїм любим татком. По-справжньому сподіватися я могла лише на фрау Шольц. Іноді, коли вона працювала на пошті в ранкову зміну, то вже після обіду приходила до мене і приносила свою домашню випічку. І ми, зручненько вмостившись, до пізнього вечора дивилися все, що показували. Пригадую серіали «Даллас» і «Шварцвальдська клініка». Ільзі Шольц подобався професор Брінкман, а мені — не дуже. А коли в середині вісімдесятих почався серіал «Лінденштрассе» (який і досі не закінчився), то я їй відразу сказала: «Це вже геть інше. Як зі справжнього життя». Ось так воно в житті все й буває. Постійний хаос, раз веселий, а раз — сумний, зі сварками та примиреннями, а також із безконечними клопотами й розчаруваннями, — усе точно так, як у нас тут, на Гютерманштрассе, хоча Білефельд — це не Мюнхен, а кнайпа у нас на розі вже давно перетворилася на ресторанчик, і належить вона не грекові, а італійській родині, яка дуже добре дає собі раду. Але прибиральниця у нас така ж сварлива, як Ельзе Клінг із будинку номер три на Лінденштрассе. Вона постійно пиляє свого мовчазного чоловіка і часом поводиться дуже підло. Зате матінка Баймер — сама доброта.

Завжди відкрита до проблем інших людей, ну геть як моя сусідка фрау Шольц, у якої й без мене достатньо клопотів із власними дітьми і дочка якої, та сама Ясмін, точнісінько як Маріон Баймер, має стосунки з іноземцем, і ці стосунки, як на мене, важко назвати пристойними.

У кожному разі, ми почали дивитися з першої серії; здається, це було в грудні, а на Різдво вже відбулася суперечка між Генрі та Францом — через облізлу ялинку. Але потім вони якось там помирилися. У Баймерів Святвечір почався невесело, бо Маріон зі своїм Василієм дуже хотіла поїхати до Греції, але потім Ганс Баймер привів двох сиріток. А ще вони запросили самотнього в'єтнамця Гунга і врешті-решт дуже непогано відсвяткували.

Іноді під час нашого з фрау Шольц перегляду «Лінденштрассе» я згадувала перші роки свого заміжжя, коли ми з твоїм дідусем дивилися серіал «Родина Шьолерманнів» в одному ресторанчику, де вже поставили телевізор. Ясна річ, чорно-білий. Це було десь приблизно в середині п'ятдесятих. Але тобі для твоєї магістерської роботи потрібно знати, що було цікавого у вісімдесятих роках. Так-так, якраз того року, коли Маріон Баймер якось повернулася додому дуже пізно і з розбитою головою, отоді й почалася ця історія з Борисом та Штефі. Я взагалі не дуже цікавлюся тенісом, ця біганина туди-сюди на корті ніколи мені не подобалася, але тоді ми цілими годинами спостерігали за тим, як дівчина з Брюля і хлопець із Ляймена — так їх тоді називали — ставали все більш вправними. Фрау Шольц незабаром почала розумітися на всіх цих подачах і поверненнях. А я так ніколи й не змогла збагнути, що означає «тай-брейк», тож мусила постійно перепитувати. А коли під час Вімблдонського турніру наш Борис переміг одного тенісиста з Південної Африки, і наступного року — знову переміг, тепер уже якогось чеха Лендла, якого всі вважали непереможним, я просто вся тремтіла від страху за мого хлопчика, якому тоді ледь виповнилося сімнадцять. Я тримала за нього обидва кулаки. А у вісімдесят дев'ятому, коли в політиці нарешті щось заворушилося, він знову переміг у Вімблдоні — цього разу шведа Едберга, після трьох сетів, — і я аж розридалася, разом із моєю любою сусідкою.

А от до Штефі, яку фрау Шольц називала «фройляйн форгенд» — за її знаменитий удар правою, я так і не змогла проїнятися симпатією, а ще менше — до її татуса, цього податкового афериста. Зате мій

хлопчик був незламним, хоча іноді — дещо різкуватим, а подеколи — майже нахабним. Приміром, нам обом із фрау Шольц не сподобалося те, що він не схотів платити податки і тому виїхав до Монако.

— Невже не було іншого виходу? — питала я у фрау Шольц. А пізніше, коли і його слава, і слава Штефані вже почала тьмяніти, він знімався у рекламі «Нутелли». Звісно, він виглядав дуже мило, коли облизував ножа по телевізору і при цьому так зворушливо усміхався, — та навіщо це було робити, якщо він і так уже давно заробив більше, ніж зможе витратити за все своє життя?

Але це вже було в дев'яностих, а ти ж, моя люба дитино, хотіла знати, як минули мої вісімдесяті. Про «Нутеллу» я довідалася ще в шістдесятих, коли всі мої діти хотіли змашувати хліб цією нудотною масою, яка мені здавалася схожою на вакуу для черевиків. Спитай свого любого татуся, скільки сварок через це виникало у нас щодня — із ним та його молодшим братом. Іноді ті сварки були досить-таки гострі, з гупанням дверима і таке інше. Майже як у «Лінденштрассе», яку показують і досі...

1986

Про нас, мешканців Оберпфальца, кажуть, що ми рідко скаржимося, та це вже було занадто. Отже, спершу Вакерсдорф, де вони збиралися тримати цю отруту, а потім ще й Чорнобиль. Аж до травня над усією Баварією висіла хмара. І над Франконією теж, і ще багато де, тільки на півночі було трохи менше. А на заході, як кажуть французи, хмара зупинилася якраз над кордоном.

Звісно, так ми й повірили! Авжеж, є й такі, що покладаються в усьому на Святого Флоріана. А у нас, в Амберзі, суддя з місцевого суду завжди був проти цієї Переробної станції у Вакерсдорфі. Саме тому суддя по неділях приносив їжу для молоді, яка протестувала під парканом цієї станції: розбила там намети і била залізними палицями по воротах, про що писали в газетах під заголовком «Єрихонські труби». І це дало привід Бекштайну з окружного суду — який завжди був негідником, тому потім і став міністром внутрішніх справ — говорити позаочі різні дурниці, наприклад: «Таких людей, як суддя Вільгельм, треба знищувати».

І все через Вакерсдорф. Я теж туди ходив. Але вже аж тоді, коли прийшла хмара з Чорнобиля і нависла над Оберпфальцом і над нашим чудовим Баварським лісом. Ми подалися туди всією родиною. Хоча всі й казали, що в моєму віці цим уже можна не перейматися. Але ми мали одну давню традицію: восени завжди ходили по гриби, а тепер із цим варто було бути обережнішими і навіть гірше — слід було бити на сполох!

А оскільки цю отруту під назвою «цезій» дощ змив із дерев і вся радіація пішла в землю, проникла у мох, опале листя, хвою, я теж раптом взяв пилку для металу і пішов стукати нею об паркан, хоч онуки всі й кричали мені вслід: «Діду, зупинися, це не для тебе!»

Може, так воно й є. Бо коли я із криком: «Кухня плутонію! Кухня плутонію!» змішався з натовпом цих молодих людей, мене просто збили з ніг водомети, спеціально надіслані панами з Регенсбурга. А у воду вони додають якийсь подразник, мабуть, отруйний газ, хоча він, звісно, не такий шкідливий, як отой цезій, що приплив до нас у хмарі з Чорнобиля і стікає тепер на наші гриби, і нікуди від нього не подінешся.

Саме тому згодом у Баварському лісі та в лісах довкола Вакерсдорфа перевірили вміст радіації не лише в їстівних грибах, таких як смачнючий гриб-парасолька чи дощовик, а й у різних неїстівних, яких не вживають люди, але ними може отруїтися всяка звірина. І коли ми, незважаючи ні на що, все ж зібралися по гриби, нам теж зробили всі заміри й показали на таблицях, що, як з'ясувалося, каштановий гриб, який з'являється лише в жовтні і буває неймовірно смаковитим, увібрав у себе найбільше цезію. А найменше його виявилось в опеньках, що не дивно, бо ж опеньки ростуть не на землі, а як паразити — на пеньках. І гноївка біла теж постраждала не надто, а вона ж теж дуже добра, поки молода. Сильно зараженими виявилися, скажу я вам, моховики, боровики, рижики, які люблять рости під молодими ялинками, і навіть підберезники, а підосиновики — менше, але, на жаль, дуже постраждали лисички. Хоча найбільше увібрав білий гриб, який, якщо його знайдеш, можна вважати справжньою Божою ласкою.

Та врешті-решт уся ця історія з Вакерсдорфом закінчилася, бо панове з атомної промисловості можуть здійснювати переробку у Франції, причому дешевше, ніж тут, і галасу там буде менше, ніж в

Оберпфальці. Тепер у нас тут знову спокійно. І навіть про Чорнобиль та чорнобильську хмару ніхто більше не згадує. Але моя сім'я, навіть онуки, перестали ходити по гриби, і це зрозуміло, хоча, звісно, це зруйнувало нашу родинну традицію.

Та особисто я і досі грибник. Діти здали мене в будинок для літніх людей, а там скрізь росте ліс. У ньому я й збираю все, що знайду: їжовики жовтуваті й підосиновики, білі гриби — просто посеред літа, а в жовтні — навіть польський гриб. Я їх смажу в кухонній ніші, для себе та кількох інших стареньких, які вже ледве ходять. Усім нам далеко за сімдесят, тож ми байдужі до цезію, бо нам і так недовго лишилося.

1987

Ну що ми забули в Калькутті? Що мене туди занесло? Після того, як роман «Щуриха» залишився позаду і мене вже нудило від спостережень за тим, як німці ріжуть худобу, я взявся малювати гори сміття, безхатків, що ночують на вулицях, богиню Калі, яка від сорому показує язик, ворон на купах шкаралупи з кокосових горіхів, рештки блиску колишньої імперії на позеленілих руїнах — і спершу, коли весь цей сморід підіймався в небо, просто не знаходив слів. І тут мені наснився сон...

Але перед тим, як мені наснився цей сон, що мав такі поважні наслідки, я відчув укол пекучих ревнощів, бо Уте, яка читає всяку всячину, за той час, поки вона терпіла Калькутту і все більше худнула, ковтала один твір Теодора Фонтане за одним: купа книг у нашому багажі мала врівноважити наші індійські будні. Але чому вона читала саме його, цього гугенотського пруссака? Чому так пристрасно, під увімкненим вентилятором, чому саме цього балакучого хронікера землі Бранденбург? Чому під бенгальським небом — і чому взагалі Фонтане? Одне слово, якимось по обіді мені наснився сон...

Та перш ніж я почну відмотувати цей сон від катушки, мушу сказати, що особисто я нічого, геть нічого не маю проти письменника Теодора Фонтане та його романів. Чимало з його творів збереглися в моїй пам'яті як запізніле читання: Еффі на гойдалці, екскурсії на човні по Гафелю, прогулянки з Женні Трайбель на Галлензеє, літній відпочинок у Гарці... Але Уте знала все, кожен вислів пастора,

причину кожної пожежі, навіть якщо у вогні загинуло все Тангермюнде, а у творі «Безповоротно» повільне тління мало поважні наслідки. Навіть коли надовго відключали світло, вона продовжувала читати, під замовклим вентилятором, а Калькутта тимчасом занурювалася в темряву — поки вона читала й перечитувала при світлі свічок «Дитячі роки» та вперто рятувалася втечею від Західної Бенгалії на больверк Свінемюнде, або ж тікала від мене — вздовж берега Балтійського моря у Західній Померанії.

І ось якось, у час пообіднього відпочинку, поки я лежав під протимоскітною сіткою, мені наснилося щось північне. З вікна мого ательє, розміщеного під дахом, я дивився вниз, у Вевельсфлетський сад, у тінь від плодкових дерев. Я вже не раз розповідав цей сон у різних варіантах і перед різною публікою, але іноді забував сказати, що село Вевельсфлет розташоване в провінції Шлезвіг-Гольштайн на річці Штьор, яка є притокою Ельби. Отож я бачив уві сні наш гольштайнський сад, а в ньому — рясно обвішану плодами грушку; в її тіні, за круглим столом, сиділа Уте навпроти якогось чоловіка.

Я знаю, що сни складно переповідати, а особливо такі сни, які ти бачив, поки лежав і обливався потом під протимоскітною сіткою: їхні перекази завжди виходять сухуватими. Але цьому снові не перешкождали ніякі паралельні сюжетні лінії, тут не доводилося стежити одночасно за двома-трьома різними фільмами, як це часто трапляється уві сні, тут усе відбувалося у хронологічній послідовності, — однак не минулося без наслідків, бо чоловік, із яким Уте сиділа під грушкою, видався мені знайомим: це був сивий пан, і вона з ним усе говорила й говорила — і з кожним словом ставала все вродливішою. Вологість повітря в Калькутті у період мусонів сягає дев'яноста восьми відсотків. Тож не дивно, що під протимоскітною сіткою — на неї якщо й дув вентилятор, то ледь помітно — мені снилося щось північне. Але хіба сивий пан, який мило усміхався, розмовляючи з Уте під грушкою, й у волоссі якого переливалися сонячні зайчики, обов'язково мусив бути схожим на Теодора Фонтане?

Але це був він. Уте зв'язалася з ним. Щось було в неї з моїм знаменитим колегою, що вже в поважному віці почав записувати на папері роман за романом, і в деяких із них йшлося про подружню зраду. Я досі не з'являвся в цій історії-сновидінні, або ж був лише віддаленим глядачем. Цій парочці вистачало одне одного. Тому мені й

наснилося, що я ревную. Точніше, розум або хитрість змушували мене приховувати уві сні свою ревність, що ставала дедалі сильнішою, і я повівся мудро, або ж спритно: схопив уві сні перший-ліпший стільчик, спустився з ним сходами й підсів до парочки у тіні саду, до Уте та її Фонтане.

Відтоді — і це я повторюю щоразу, коли розповідаю цей сон, — ми жили втрьох. Ті двоє ніяк не могли мене спекатися. Уте це навіть подобалося, а Фонтане ставав мені все ближчим; так-так, я почав його читати ще в Калькутті — один роман за одним, а також усе, що міг дістати (приміром, його листи до такого собі англійця на ім'я Морріс, де Фонтане проявляв себе як знавець світової політики). При нагоді, під час спільної поїздки на рикші в центр міста, до Будинку письменника, я поцікавився його поглядами стосовно наслідків британського колоніального панування та поділу Бенгалії на Бангладеш і Західну Бенгалію. Ми з ним дійшли спільної думки: цей поділ не можна порівнювати з поділом Німеччини, а на те, що Бенгалія колись знову об'єднається, взагалі не варто сподіватися. А згодом, коли ми з Уте різними манівцями знову повернулися до Вевельсфлета на річці Штьор, я добровільно взяв і його з собою; інакше кажучи, я звик до нього як до цікавого, хоч часом і примхливого співмешканця, я перетворився на фаната Фонтане — і позбувся його лише тоді, коли історія почала повторюватися в Берліні та інших містах, і я зі згоди Уте дозволив собі зловити його на слові з нашої не-розмови та продовжити на папері його вже закінчене життя — у нашому столітті, яке також добігає кінця. Відколи він опинився бранцем у моєму романі «Широке поле», його безсмертя триває, і йому більше не вдається проникати в мої сни, тим більше що він фігурує під іменем Фонті: ближче до кінця тексту його спокушає одна юна особа, після чого він зникає десь у Севеннах — серед останніх гугенотів, які там ще лишилися.

1988

...але ще раніше, приблизно за рік до того як захиталася Стіна й повсюдно запанувала неймовірна радість, і люди ще не відчували, наскільки чужі одне одному, я почав малювати те, що впадало в очі: поламані сосни, викорчовані буки, інші мертві дерева. Про «вимирання

лісів» говорили вже кілька років, але ці балачки були ще досить маргінальними. Наукові розвідки суперечили одна одній. Укотре висунули вимогу обмежити максимальну швидкість на автобанах до ста кілометрів за годину, оскільки вихлопні гази дуже шкодять лісові, але знову нічого не вийшло. Я вивчив нові слова: кислотний дощ, хворі пагони, загнивання корінців, вигорання хвої... Уряд щороку публікував «Звіт про шкоду, якої зазнали ліси», згодом його назву змінили на менш тривожну — «Звіт про стан лісів».

Я вірю лише в те, що можу намалювати, — тому я поїхав із Гьоттінгена до Обергарца й зупинився у напівпорожньому готелі, призначеному для сезонних відпочивальників улітку і лижників узимку; там я взяв у руки сибірське вугілля, яке теж є продуктом деревного походження, й почав малювати ним повалені дерева на схилах та гребенях гір.

Там, де лісники вже прибрали сліди пошкоджень і вивезли сухі дерева, лишилися стирчати тісно один біля одного тільки голі пеньки; великі площі суцільних пеньків чимось нагадували цвинтар. Я дійшов до попереджувальних табличок — і побачив, що загибель лісу безшумно та без жодного пострілу перетнула кордон, подолавши і колючий дріт, прокладений через гори та долини, і заміновану смугу смерті, ту саму «залізну завісу», яка розділяла не лише Середній Гарц, а й усю Німеччину, і навіть більше — всю Європу. Лісі гірські схили відкривали простір для вільного погляду на інший бік.

Я нікого не зустрів — ні відьом, ні навіть якогось самотнього будника. Нічого не відбувалося. Бо все вже відбулося раніше. Ні читання Гьоте, ні твори Гайне не підготували мене до цієї подорожі в Гарц. Єдиним матеріалом, який я мав у своєму розпорядженні, був зернистий папір для малювання, коробка кривих вугільних паличок та два балончики із закріплювачем, в інструкції до якого було сказано, що він не містить цього жахливого газу фреону і не шкідливий для довкілля.

З тим же реманентом я трохи згодом, але все ще в ті часи, коли діяв наказ, який дозволяв східнонімецьким прикордонникам стріляти, поїхав із Уте до Дрездена, звідки ми отримали письмове запрошення, тож мали можливість відкрити візу. Наші господарі — поважний художник і весела танцівниця — дали нам ключі від зручного будиночка у Рудних горах. Поблизу чеського кордону я відразу ж почав

малювати ліс, який вимирав і там, — так, ніби я ще недостатньо надивився. На схилах лежали навалені одне на одне дерева. Вітри надломали мертві стовбури на гірських гребенях на рівні людського зросту. І тут теж нічого не відбувалося, хіба що в будиночку дрезденського художника Гьошеля плодилися миші. Усе інше вже відбулося. Вихлопні гази та відходи двох народних підприємств, які осідали на велетенській території, зробили свою справу по обидва боки кордону. Поки я малював, відкладаючи аркуш за аркушем, Уте читала, але вже не Фонтане.

Через рік на плакатах і транспарантах демонстрантів у Лейпцигу та інших містах буде написано: «Спилуйте чиновників, захищайте дерева». Але наразі до цього ще не дійшло. Держава все ще тримала в покорі своїх громадян, хоча це й ставало все складніше. І здавалося, що загибель лісу, яка перетнула кордон, триватиме ще дуже довго.

А загалом нам сподобалося в тих місцях. Будинки у селах Рудних гір були криті гонтом. Тут довго панували злидні. Села називалися Фюрстенау, Готтгетрой та Геммшу^[58]. Через пункт перетину кордону неподалік Цинвальда пролягала транзитна дорога на Прагу. Цією дорогою, якою користуються не лише туристи, двадцять років тому, одного серпневого дня, виконуючи наказ, проїхали моторизовані частини Національної народної армії, а п'ятдесят років тому, в жовтні 1938-го, в тому ж напрямку вирушили частини німецького Вермахту, — тож чехи могли собі пригадати, як воно все виглядало і першого, і другого разу. Рецидив. Подвійна доза насильства. Історія любить такі повтори, хоча минулого разу все було інакше, принаймні ліси були ще живі...

1989

Повертаючись із Берліна до Лауенбурга, ми слухали третю програму радіо, яку зазвичай передплачуємо, — і раптом, із невеликим запізненням, до наших вух долетіла новина, почувши яку, я, як і десятки тисяч інших людей, вигукнув від радості й, водночас, переляку: «Не може бути!», і після цього ми, разом із Уте, що була за кермом, поринули в думки про минуле та майбутнє. А один наш знайомець, який жив і працював по інший бік Стіни, де він, як колись, так і тепер, дбає про архіви Академії мистецтв, теж почув цю чудову

новину із запізненням, але вона підкралася до нього й вибухнула — наче бомба з годинниковим механізмом. Його історія була така: спітнілий, він повертався з Фрідріхсгайна, де бігав підтюпцем. У цьому не було нічого незвичайного, бо останнім часом східні берлінці теж захопилися цим різновидом самокатування американського походження. На перехресті Кете-Нідеркірхнерштрассе і Бьотцовштрассе він зустрів свого товариша, який так само сопів і пітнів після бігу. Переступаючи з ноги на ногу на місці, вони домовилися зустрітися ввечері за пивом, і невдовзі вже сиділи у просторій вітальні товариша мого знайомця: той товариш займався, як він сам це називав, «виробництвом матеріальних цінностей», тож гостя не здивував новий паркет у квартирі господаря — собі він не міг дозволити такі видатки із зарплати людини, що постійно сидить в архіві та перекладає з папки в папку папірці, а ще відповідає за складання приміток.

Випили по пільзенському пиву, потім ще по одному, далі перейшли на горілку «Нордгойзер корн». Говорили про минуле, про те, як ростуть діти, про ідеологічні бар'єри, які видно навіть на батьківських зборах. Мій знайомець народився в Рудних горах, де я минулого року малював мертвий ліс на гірських хребтах, і наступного року він збирався взяти дружину й податися туди кататися на лижах, про що й сказав своєму товаришеві. Але в мого знайомого були проблеми з його автомобілем «вартбург»: облісіли колеса, тобто майже повністю стерлися протектори. Він сподівався, що товариш допоможе йому придбати нові зимові шини, бо хто в соціалістичній країні може дозволити собі покласти новий паркет, той знає й те, де роздобути шини зі спеціальною позначкою «Б+С», що означає «болото і сніг».

У той час, коли ми наближалися до Белендорфа і в наших серцях уже жила блага вість, у так званій «берлінській кімнаті» товариша мого знайомця працював телевізор, але його звук був майже цілком приглушений. А вони обидва за пивом та горілкою обговорювали проблему шин, при цьому власник свіжопокладеного паркету стверджував, що для купівлі нових узагалі-то потрібні «справжні гроші», й обіцяв спробувати роздобути для «вартбурга» дві нові вихлопні труби, але нічого більше, — і раптом мій знайомець випадково зиркнув на німий екран, де, вочевидь, транслювався якийсь фільм, і люди в ньому вилазили на Стіну, сідали на неї зверху, а

прикордонна поліція бездіяльно спостерігала за цими розвагами. На таку неповагу до державного кордону товариш мого знайомця відреагував реплікою: «Типовий західний фільм!» Потім обидва прокоментували несмак, який щойно побачили на екрані: «Це точно якийсь фільм про холодну війну!» І вони повернулися до проблеми зужитих літніх та недосяжних зимових шин. Про архів чи творчий спадок більш або менш важливих письменників, який зберігався в цьому архіві, розмови взагалі не було.

Від того моменту, коли ми вже почали жити в цілковитому усвідомленні майбутнього без Стіни, і, щойно діставшись дому, відразу ж на повну гучність увімкнули телевізор, минув ще певний час, аж поки на тому боці товариш мого знайомця врешті зробив кілька кроків по свіжопокладеному паркету — і теж підкрутив звук у «ящику». І з тієї миті про зимові шини більше не згадували. Цю проблему мало вирішити нове літочислення, «справжні гроші». Вони випили рештки горілки і побігли на Інваліденштрассе, де вже зібралася купа народу, навіть утворився корок, в якому застрягло більше «трабантів», ніж «вартбургів», — і всі хотіли потрапити до пункту перетину кордону, що сьогодні якимось дивом був відчинений. А хто уважно слухав, той міг почути, що кожен, майже кожен, хто пішки чи в «трабанті» хотів потрапити на Захід, повторював голосно або пошепки: «Не може бути!» — фразу, яку вигукнув на під'їзді до Белендорфа і я, однак я після цього знову поринув у свої думки.

Я тільки забув спитати свого знайомця, як, коли і за які гроші він дістав-таки зимові шини. І ще я хотів би знати, чи святкував він настання нового, 1990-го, року, в Рудних горах разом зі своєю дружиною, яка була в НДР досить відомою ковзаняркою. Бо життя так чи інакше тривало.

1990

Ми зустрілися в Лейпцигу не лише для того, щоб спостерігати за процесом підрахунку голосів. Якоб і Леонора Зуль приїхали з Португалії й зупинилися в готелі «Меркурій» неподалік від вокзалу. А ми з Уте прибули зі Штральзунда, і нас поселив у своєму будинку в передмісті Відеріч один аптекар, якого я знав ще з лейпцизького «Круглого столу». Весь день пополудні ми ходили слідами Якоба. Він виріс у робітничому кварталі, що раніше називався Отч, а тепер — Маркклеєберг. Спочатку до Америки виїхав його батько разом із молодшими братами. Батько Якоба, Авраам Зуль, був учителем і викладав німецьку та ідиш у єврейській гімназії. У тридцять восьмому за ним поїхав п'ятнадцятирічний Якоб. Лишилася тільки мати, оскільки їхній шлюб із батьком розпався, але потім і їй довелося втікати — до Польщі, Литви, Латвії, де її в кінці літа 1941-го наздогнали німецькі війська й вона була розстріляна охоронцями «під час спроби втечі», як це називали згодом. Чоловікові й синам не вдалося назбирати в Америці достатньо грошей для її візи до США — останньої надії для дружини та матері. Ті їхні марні намагання Якоб іноді згадував, говорити про це йому було дуже нелегко, він затинався і часто змовкав.

І хоча його вже зраджували ноги, однак він невтомно показував нам будинок, де вони колись жили, задній двір, де сушилася білизна, свою школу, а на сусідній вулиці — спортзал. На задньому дворі відбулося «побачення» з палицею, на якій колись вибивали килими. І зраділий Якоб раз за разом показував нам цей релікт часів своєї юності. Він схилив голову набік, заплющував очі, наче дослухаючись до ритмічних ударів, наче на задньому дворі, як і раніше, метушилися люди. А потім він попросив Леонору сфотографувати його на тлі емальованої таблички, де під датою 01.05.1982 була написана офіційна похвала: «Зразкова житлова громада міста Маркклеєберг». Так само він зупинився і перед синіми, на жаль зачиненими, дверима спортзалу, над якими суворо дивився в далеч зі своєї ніші бюст Яна, батька гімнастики, засновника спортивного руху німецької молоді.

— Ні, — сказав Якоб, — ми не мали нічого спільного з багатими євреями у хутрах із середмістя. Тут жили євреї й неєвреї, серед них і

нацисти, але самі лише дрібні службовці та робітники.

Після цього Якоб захотів додому, з нього було досить вражень.

Поразку на виборах ми зустріли в «Домі демократії» на Бернард-Гьорінгштрассе, куди нас провів юний фахівець із будівельних технологій. Там віднедавна містилися офіси організацій, що боролися за громадянські права. Спершу ми пішли до «Зелених», потім — до «Спілки 90». Всюди сиділи на стільцях і навпочіпки та стояли молоді люди — і вдивлялися в екрани телевізорів. Леонора зробила кілька фотографій, на яких і досі можна розгледіти німий жах на обличчях людей після першого підрахунку голосів. Одна молода жінка затулила обличчя руками. Всім було очевидно, що ХДС однозначно переможе.

— Ну що ж, — сказав Якоб, — так воно все й відбувається у демократичному суспільстві.

Наступного дня, проходячи повз бічний вхід до церкви Ніколайкірхе, звідки восени минулого року стартували понеділкові демонстрації, ми побачили на паркані з рифленої бляхи невеликий плакат із написом синьою фарбою в такому ж синьому обрамленні — він імітував табличку з назвою вулиці. Ми прочитали: «Площа обдурених». А внизу маленькими літерами було дописано: «Привіт від дітей Жовтня. Ми все ще тут».

Наш аптекар теж голосував за ХДС:

— Та все через ті кляті гроші. Я вже й сам шкодую...

Перш ніж ми попрощалися з ним, він показав нам — зі сповненою самоповаги гордістю саксонця, який і за соціалізму не втратив своєї практичності, — свої володіння із басейном та садом. Поряд з невеличким ставком ми побачили бронзову голову Гьоте заввишки півтора метра, що її наш господар виміняв за великий моток мідного дроту — в момент, коли величезну голову поета збиралися відправити на переплавку. Нас подивував розкішний канделябр у його садку: його, разом з іншими канделябрами, неминуче продали би в Голландію за валюту, якби нашому аптекареві не вдалося заграбастати, або, як висловився він сам, «врятувати» цей екземпляр. Так само він заховав, аби потім прикрасити ними свій сад, і дві лабрадоритові колони та порфірову чашу з цвинтаря, що його збиралися зрівняти із землею. А ще ми всюди бачили кам'яні й чавунні сидіння, хоча ними він майже не користувався, бо рідко коли сидів.

Потім наш аптекар, який і при соціалізмі залишався приватним підприємцем, повів нас до свого критого басейну, де воду, починаючи з квітня, мали підігрівати сонячні батареї. Але ще більше, ніж усі ці «західні цінності», роздобуті завдяки обміну, вразили нас фігури із піщанику, що зображали вищих за людський зріст Ісуса Христа і шістьох апостолів, серед яких — усі євангелісти. Господар запевнив нас, що йому вдалося врятувати ці скульптури буквально в останню мить перед тим, як Маркускірхе разом з іншими церквами Лейпцига, як він висловився, була зруйнована «комуністичними варварами». І тепер Христос, вирізьблений відповідно до уявлень кінця дев'ятнадцятого століття, стояв у півколі з частиною своїх апостолів над басейном, що відблискував бірюзою, і благословляв двох роботів, які ретельно чистили кахлі на стінах басейну (роботи, до речі, були японські). Благословляв він і нас, які прибули до Лейпцига, щоб 18 березня пережити холодний душ результатів перших вільних виборів до Народної палати. Благословляв, можливо, і майбутнє об'єднання країни. Благословляючи, він стояв під дашком, який підтримували струнки і, як повідомив нам аптекар, «дорійські» колони.

— Тут, — розповідав він нам далі, — еллінські та християнські елементи схрещуються із саксонською практичністю.

На зворотному шляху, поки ми їхали повз виноградники, що тягнуться вздовж річки Унструт, через Мюльгаузен, у напрямку до кордону, Якоб Зуль, натомлений своїм поверненням до Лейпцига-Отча, спав. Він побачив достатньо.

1991

— А мертвих не видно. Тільки неточні координати і влучення, буцімто прицільні. Схоже на дитячу гру...

— Ясно, канал CNN має права на телетрансляцію цієї війни і наступної, і тієї, що буде після наступної.

— Але видно, як горять нафтові поля...

— Ну бо головне тут — нафта, тільки нафта...

— Це знає кожна дитина на вулиці. Усі школи порожні, а учні — на вулицях, переважно без учителів: у Гамбурзі, Берліні, Ганновері...

— Навіть у Шверині та Ростоку. І то зі свічками, як у нас два роки тому було повсюдно...

— ...а ми тут досі говоримо про шістдесят восьмий, як ми тоді зятато виступали проти війни у В'єтнамі, проти напалму і...

— ...але сьогодні ніхто не піднімає дупу, — тільки діти виходять...

— Це дуже різні речі. У нас була якась перспектива і щось бодай трохи схоже на концепцію революції, тоді як вони просто вийшли зі свічками...

— Але ж порівняти Саддама з Гітлером можна, хіба ні? Звести обох до спільного знаменника, щоб усім відразу стало ясно, де добро, а де — зло.

— Ну не знаю, це просто метафора, але треба було вести переговори, вести якомога довше, запровадити економічні санкції, тиснути на них, як у Південній Африці, бо війною...

— Та хіба це війна? Це схоже на шоу з феєрверками, яке влаштував канал CNN разом із Пентагоном спеціально для середньостатистичного споживача, кожному в його персональній вітальні. Усе чистенько, жодного вбитого. Можна дивитися як науково-фантастичний фільм — і гризти при цьому солоні крекери.

— Але видно, як горять нафтові поля і як падають ракети на Ізраїль, а люди сидять по підвалах у протигазах...

— А хто роками постачав Саддамові зброю проти Ірану? Відомо. Американці та французи...

— ...і німецькі фірми. Ось тут є довгий список, хто і що продавав: тільки найкраще, деталі для ракет, усілякі отрути, а до них — інструкції застосування...

— ...ось чому цей Бірман, якого я завжди вважав пацифістом, насправді за війну. Він навіть заявив...

— Він нічого не заявляв, але нещадно критикує всіх, хто думає не так, як він...

— ...а дітей зі свічками, які виступають за мир, він називає плаксіями...

— Бо ці діти не мають конкретної суспільної мети, перспективи та відповідної аргументації, тоді як ми у свій час...

— ...ну, все ж таки гасло «Ні краплі крові за нафту!» — це вже щось...

— Але цього замало. Ми свого часу проти війни у В'єтнамі...

— ...ну не знаю! «Хо-Хо-Хо Ши Мін!» теж не звучало як надто переконливий аргумент...

— У кожному разі зараз діти вийшли на вулиці та площі. Уже і в Мюнхені, у Штутгарті. Понад п'ять тисяч. Навіть із магазинів іграшок виходять на вулиці. Влаштовують марші мовчання, які чергують із хвилинами крику. Вони кричать: «Мені страшно! Мені страшно!» Такого ще ніколи не було, щоб отут, у Німеччині, хтось цілком відкрито визнав... На мою думку...

— Дурниці — всі ваші думки і точки зору! Ви тільки подивіться на цих дітей. На ногах — «Адідас», на плечах — «Армані». Розбещені й ліниві, вони просто бояться втратити свої шикарні прикиди, тоді як ми у шістдесят восьмому... і потім, коли треба було протестувати проти нової злітної смуги на летовищі у Франкфурті... чи ще пізніше, коли вже виступали проти «Першингів II» у Мутлангені чи в інших місцях... Тоді було не до жартів. А тут ці діти зі своїми свічечками на вулицях...

— Ну то й що? Хіба в Лейпцигу все починалося не так само? Я був там, коли ми щопонеділка влаштовували мирні зібрання перед церквою Святого Миколая. Кажу ж вам — щопонеділка, аж поки там, нагорі, у них піджилки не затрусилися...

— Це не можна порівнювати з тим, що зараз.

— Але Гітлер і Саддам. Обоє на одній поштовій марці. Це можна, так?

— У кожному разі, нафтові поля продовжують горіти...

— А в Багдаді одне бомбосховище, де було повно цивільних...

— Але на CNN показують геть інше кіно...

— Зрозумій нарешті. Це — майбутнє. Телеканали отримують ексклюзивні права на трансляцію ще до того, як починається війна, отримує той, хто платить більше...

— Такі речі ти сьогодні можеш знімати навіть наперед, бо наступна війна точно почнеться. В іншому місці, або знову в Перській затоці.

— Але не на Балканах проти сербів чи хорватів...

— Тільки там, де є нафта...

— І мертвих знову не покажуть...

— А по-справжньому страшно тільки дітям...

1992

Я приїхав із Віттенберга трохи здивований, бо мене запросили

старші панове, які були на службі в колишньої влади. Я священник, тож маю чималий досвід зондування глибин душевних прірв, а прірви ці останнім часом відкриваються по всій країні. Оскільки відразу після падіння Стіни я також виступив за те, щоб були відкриті для загального доступу всі плоди старанної праці органів держбезпеки, то тепер відчував подвійну відповідальність.

Цей випадок, що ним мені доведеться зайнятися, я знав не лише з газетного заголовка: «Чоловік багато років доносить на власну дружину». Але мене покликало на допомогу не саме подружжя, що постраждало від діяльності, а точніше, від наслідків діяльності органів державної безпеки, — моєї поради попросили їхні батьки. Вони потребували цієї поради, однак ще телефоном попередили мене, що не мають нічого спільного з релігією. Я ж, у свою чергу, відповів їм, що мене веде до Берліна аж ніяк не місіонерське покликання.

Господарі сиділи на дивані, а їхні тесть і теща — у кріслах, як і я. Я почув таке:

— Ми просто не можемо, не хочемо повірити в те, що пишуть газети. Але з нами відмовляються навіть говорити всі ті, кого ця ситуація торкнулася безпосередньо.

Мати дружини, на яку доносив її чоловік, сказала:

— Найбільше страждають діти, бо вони дуже люблять батька.

Батьки обох членів нещасного подружжя погодилися з тим, що їхній син і зять завжди виявляв терплячість і доброту до своїх дітей. Однак, як мене запевнили, донька й невістка завжди була сильнішою, домінувала в сім'ї, — але критичні думки про партію, а згодом і про державу висловлювали вони обоє і в цьому мали цілковиту згоду. Вони ніяк не могли визнати, скільки б їм не нагадували про це, що дуже багато чим завдячують державі робітників та селян. Ніколи ні він, ні вона (обоє — висококваліфіковані науковці) не займали би таких поважних посад, якби про них не дбала соціалістична держава.

Я спершу обмежився тим, що просто слухав. Кажуть, що це в мене добре виходить. Так я довідався, що обидва — як батько доньки, за якою стежили, відомий науковець у фармацевтичній індустрії, так і її свекор — до самого кінця співпрацювали зі Службою державної безпеки, до того ж — у відділі кадрів. Тепер колишній офіцер цієї установи, який втратив роботу, був у розпачі від того, що його зять так заплутався, адже сам він добре знав систему зсередини:

— Якби ж він вчасно сказав мені хоч слово! Я би порадив йому не лізти в цю ризиковану подвійну гру. Бо він, з одного боку, бажав лишатися лояльним до держави — і тому став інформатором, а з іншого — йому хотілося захистити від імовірних небезпек з боку тієї ж держави свою надто критично налаштовану дружину, яка завжди мала схильність до спонтанної поведінки. Це поставило його в дуже складну ситуацію. Він був надто слабким, щоб витримати такий сильний тиск. Я знаю, про що кажу. На мене теж не раз тиснули згори — після того як моя донька почала свої провокації в одній із церков дільниці Панков. Вони хотіли, щоб я розірвав із нею стосунки. Але я продовжував підтримувати її фінансово до кінця — хоча вона й зневажала місце моєї служби, називаючи його «спрутом».

Заслужений науковець скаржився на долю схожими словами. Його син жодного разу не спитав його поради. Він — досвідчений антифашист і багаторічний партійний діяч, ще з часів еміграції добре знайомий зі схожими іграми всіх надто ліберально налаштованих співгромадян та з жорсткими санкціями, які до них застосовувалися, — він би категорично радив своєму синові визначитися і стати на той або ж інший бік. «Але він мріяв про якийсь третій шлях...»

Мати й теща говорили мало і лише тоді, коли випадала нагода підкреслити їхню стурбованість долею онуків, а також нагадати про батьківські заслуги одруженого шпигуна. Мати дружини, за якою стежили як за дисиденткою, сказала:

— Обидвоє сиділи тут, на цьому дивані, разом зі своїми дітьми, ще кілька місяців тому. Усе було так добре... А тепер усе розвалилося...

Я й далі поводився стримано, як і належить досвідченому слухачеві. Ми пили каву та їли печиво, до речі, західного виробництва, від Бальсена. Я слухав про те, що розвал НДР не став для них особливою несподіванкою, але пережили вони це не без болю. Дивовижним було те, що син, він же зять, попри свою подвійну роль, чи навпаки — завдяки їй, вважав, що «нашу республіку» можна було реформувати, і до самого кінця відстоював реалістичність таких змін. Цієї ж думки дотримувалась і донька, вона ж невістка. У той момент, коли чільні керівники вже здалися, вона пішла би навіть на барикади задля соціалізму, який був «певного мірою демократичним». Усе це сприймалося лише як додатковий доказ наївності подружжя.

— Ні! — раптом вигукнув безробітний офіцер служби безпеки. — Причиною нашої поразки стала не опозиційна діяльність наших дітей, а ми самі.

Після невеликої перерви у розмові, коли доливали каву, я почув таке:

— Найпізніше у вісімдесят третьому — коли моя донька і мій зять у єдиному пориві (а це виглядало так) брали участь у створенні в Готі так званої «церкви знизу» — партія та держава мали би позитивно оцінити цей критичний імпульс і створити на його основі «партію знизу».

Після цього почалися самозвинувачення. І я — бо я також належав до згаданої «церкви знизу», хоча цього й не схвалювало церковне керівництво — зробив над собою зусилля, аби приховати відчуття тріумфу з приводу прозріння, хоча і пізнього, надто пізнього. Та потім фармацевт дорікнув офіцерові держбезпеки, відповідальному за роботу з кадрами, що вони занадто ретельно займалися зберіганням папок зі справами і через це віддали на поталу Заходу та його інституціям і так ослаблений народ республіки. І тесть інформатора погодився, що тут вони й справді прорахувалися. Вони не встигли вчасно знищити донесення та персональні дані — і таким чином захистити лояльних інформаторів, що діяли з найкращих міркувань, серед яких опинився і їхній син (він же зять). Про це обов'язково слід було подбати, бодай з міркувань ретельності.

— А як ви вважаєте, отче?

Я не знав, що їм відповісти, і тому сказав:

— Звісно, звісно. Але на Заході теж мали би розуміти, який годинниковий механізм закладений у бомбі на Норманнштрассе. Доступ до Головного управління з усіма документами годилося б на певний час закрити. Як мінімум, на двадцять років. Але Заходу, видно, самої лише матеріальної перемоги виявилось недостатньо... Навіть із християнської точки зору... Або для того, щоб захистити онуків, як у вашому випадку...

Після цього мені показали альбом із сімейними фотографіями. На деяких світлинах я побачив знамениту в останні роки дисидентку та її не менш відомого чоловіка, з бородою і меланхолійним поглядом. Між ними — діти. Родина на фотографії сиділа на тому дивані, де зараз сидять батьки дружини, дідусь та бабуся постраждалих онуків. Аж

тепер я дізнався, що подружжя має намір розлучитися. Свати підтримували це рішення.

— Це правильно, — казали одні батьки.

— По-іншому тепер не вийде, — погоджувалися інші.

Потім усі разом подякували мені за те, що так терпляче їх вислухав.

1993

Якщо ти — лише рядовий поліцейський, то ти безпорадний і нічого не можеш із цим вдіяти. Тобто, не те щоб геть нічого, але ж іще кілька років тому — коли західний кордон був під надійною охороною, а наші правозахисні органи робили те, що обіцяли, а точніше — дбали про закон та порядок, — такого у нас не бувало, щоб відразу п'ятсот чи шістсот цих бритоголових, усі праворадикали, а деякі з них із бейсбольними битками у руках, готові без зайвих роздумів кидатися лупцювати, щойно їм привидиться бодай тінь негра. Тоді трохи нарікали хіба на поляків, що просочувалися через кордон і скуповували тут усе, що очі бачать. Але щоб справжні нацики — організовані в загони, з прапорами рейху, — ці з'явилися аж під кінець, коли вже й так ніде не було порядку, а наші керівники наклали в штани від страху. На Заході нацики були вже давно, там це вважалося нормою. Та коли почалося й у нас, ми, поліцейські, виявилися геть безсилими проти них, бо нас було надто мало і бракувало притомного начальства. Усе почалося в Гоєрсверді, далі — в Ростоку-Ліхтенгагені, бо мешканцям не сподобалося, що надто близько до їхніх домівок розташували центральний пункт прийому біженців, скорочено ЦППБ, а поряд із ним ще й гуртожиток для в'єтнамців. Ну тут і почалося: «Усе — як завжди на Сході!», «Поліцейські просто дивляться крізь пальці...» Тільки це ми й чули зусібіч. Нас звинувачували у прихованій і навіть відкритій симпатії до бритоголових. А ось тепер — після того як минулого року в Мьолльні сталася пожежа з трьома жертвами, а нещодавно в Золінгені був підпал, де загинуло вже п'ятеро, і відтоді всюди, скажемо так, по цілій Німеччині, шириться терор і поступово це стає нормою, — тепер ніхто вже не каже: «Так буває тільки на Сході». Хоча у нас, у Ростоку, тепер повно колись цілком працездатного люду, який сидить без роботи, бо їх усіх м'яко,

по-німецьки, виставили за двері; ці люди в принципі ніколи не мали нічого проти іноземців, — але зараз вони задоволені, бо після погромів у притулках для біженців ці притулки спорожніли, біженців виселили, зникли всі чорношкірі та в'єтнамці, ну, тобто не зовсім зникли, а переселилися деінде і їх більше не видно.

Ну гаразд, це було зовсім не гарно і не полегшувало життя нам, поліцейським, коли тут, у Ліхтенгагені, як і перед тим у Гоєрсверді, люди стояли у вікнах та просто спостерігали, а дехто навіть захоплено плескав у долоні, коли бритоголові своїми бейсбольними битками лупили цих нещасних, серед яких були й біженці з Балкан, і гнали їх геть. Це було справді жахливо. Нам ледве вдалося врятувати від найгіршого кількох в'єтнамців. Тоді в нас обійшлося без жертв, а ось на Заході, як я вже казав, жертви були, — у Мьолльні і в Золінгені. Ними стали турки. Їх у нас майже немає. Але це може змінитися, якщо на Заході всерйоз вирішать відправити до нас своїх турків, а разом з ними й усіх, хто туди проникає з Балкан: боснійців, албанців, серед яких не бракує й справжніх фанатичних мусульман, — їх хочуть просто спихнути сюди, бо тут, як їм здається, ще достатньо місця. Коли таке твориться, ти — як рядовий поліцейський — нічого не можеш удіяти, бо ці бритоголові просто приходять і роблять те, що в принципі мали би робити політики: закрити кордони і зачистити все ще до того, як стане надто пізно. Але начальство там, нагорі, вміє тільки говорити, а всю брудну роботу залишають нам.

Що ви кажете? Люди зі свічками? Сотні тисяч, які протестували зі свічками проти ненависті до іноземців? Що я про це думаю? А я спитаю вас: а що це дало? У нас, до речі, це теж було. Сотні свічок. Ще кілька років тому. У Лейпцигу, навіть у Ростоку. І що? Що доброго з цього вийшло? Ну гаразд: Стіни більше немає. А ще що? Те, що тут раптом з'явилася купа правих радикалів. І їх стає з кожним днем усе більше. Свічки! Якраз свічки тут і допоможуть, не смішіть мене! Ви запитайте людей, які раніше працювали на корабельнях чи ще десь, що вони думають про ці свічки і про те, що справді сталося, про те, як почувається людина, яку раптом ні з того ні з сього виганяють із роботи. Або запитайте моїх колег, ні, не тих із Гамбурга, яких спершу прислали до нас, а потім, коли тут усе закрутилося по-серйозному, відразу ж відправили назад. Запитайте наших службовців, тих, які працюють ще з часів Народної поліції і мають досвід, запитайте їх, що

вони думають про всі ці свічки та інші мирні акції. Що ви там кажете? Що ми осоромилися перед нашими європейськими сусідами, бо в Німеччині знову підняла голову фашистська чума...

У цьому місці я — як рядовий поліцейський — хотів би лише скромно поцікавитися: а хіба у Франції все відбувається по-іншому? Чи, наприклад, у Лондоні? Вони що, вдягають шкіряні рукавички, коли хапають на вулицях своїх алжирців чи пакистанців? Чи американці дуже церемоняться зі своїми неграми? Ну от, будь ласка. Зараз я вам скажу прямим текстом: те, що сталося тут, у Ліхтенгагені, і набуло екстремальних форм у Мьолльні та Золінгені, — усе це дуже сумно, але в принципі це цілком нормальна річ. Бо ми, німці, — і зараз я кажу про всю Німеччину — ми нормальна нація, як і французи, англійці, америкоси. Що ви там кажете? Та на здоров'я. Якщо хочете, називайте нашу нормальність смердючою, ваша справа...

1994

Вони називають мене твердою, як камінь. Ну й нехай! Я що, маю вдавати з себе слабку тільки тому, що я жінка? Той, хто тут усе це записує і вважає, що мені слід видати довідку з діагнозом «соціальна поведінка — незадовільна!», буде змушений визнати певні речі перед тим, як назвати всю мою успішну діяльність провальною. Йому доведеться погодитися з фактом, що всі попередні фінансові розслідування я пережила без жодних негативних наслідків для здоров'я, і навіть у двотисячному році, коли почнеться виставка «Експо-2000», я зможу показати всім цим дармоїдам та нікчемам, на що здатна. А якщо мене таки завалять, бо переможуть ці романтики — соціалісти, то падіння моє буде м'яким, і я усамітнюся в нашому родинному гнізді, з вікна якого видно Ельбу, — цей будинок лишився мені у спадок від батька, одного з останніх великих приватних банкірів, доведених до банкрутства. Тоді я скажу: «Не страшно!» — і зосереджу свій погляд на кораблях, особливо на танкерах, які плывуть проти течії до Гамбурга, а звідти повертаються навантажені й занурюються глибше, прямуючи в напрямку гирла Ельби, до моря, назустріч усім морям. І коли на заході сонця у мене буде відповідний настрій, а річка переливатиметься безліччю кольорів, я стану м'якшою,

розпливуся в цих тремких картинках, що швидко змінюють одна одну, і перетворюся на одне суцільне відчуття, дуже м'яке...

Але це правда! Я люблю поезію, та не менше люблю й фінансові ризики, а з ними і непередбачуваність, як і траст, який оперує мільярдами під моїм, зрештою, під кінець уже виключно моїм, керівництвом, — цей траст за рекордно малий проміжок часу зміг ліквідувати кілька тисяч збанкрутілих державних підприємств і передати цю власність у приватні руки, відкривши простір для чогось нового. І саме тому ось цей пан, що сидить переді мною, вочевидь, збирається порівняти високі зарплати моїх топ-менеджерів із неминучими під час ліквідації підприємства збитками та написати на цю тему товстезний роман, де проведе паралелі між мною та однією з героїнь письменника Теодора Фонтане, бо його «пані Женні Трайбель» точно так, як і я, вміла поєднувати ділові речі з поезією...

А чому б і ні? Мене називатимуть у майбутньому не лише твердою, як камінь, «пані Тройганд^[59]» чи «Залізною леді», а й згадуватимуть у контексті історії літератури. Вічно ця соціальна заздрість і ненависть до тих, хто заробляє більше! Так, ніби я вибирала собі цю роботу. Ні, мене змусило почуття обов'язку. Мене щоразу обирали — і тоді, коли в Ганновері я стала міністром економіки, і згодом, коли отримала посаду у великій будівлі на Вільгельмштрассе, де мого попередника просто застрелили (цікаво, хто ж це зробив?), а в трасті бракувало когось, хто взяв би на себе відповідальність. Те саме і з «Експо-2000». Мене просто змусили до цього, і саме через те, що я не боюся ризикувати, не підпорядковуюся нікому, тільки ринку, і можу змиритися з втратами, бо я не лякаюся влазити в борги, які згодом окупаються сторицею, а ще через те, що я витримаю все, витримаю й залишуся твердою, мов камінь, чого б це не вартувало...

Не буду приховувати: так, з'явилися безробітні, вони й досі є. Той пан, який мене описує, збирається повісити на мене сотні тисяч безробітних. А я кажу: «Не страшно!» Вони завжди можуть повалитися в соціальному гамаку, тоді як я, без перепочинку, мушу брати на себе все нові й нові завдання. Коли в дев'яносто четвертому мій траст завершив свою надзвичайну роботу і ліквідував рештки планової комуністичної економіки, я змушена була відразу ж готуватися до наступної пригоди — всесвітньої виставки. Що означає готуватися? Це означає на повній швидкості стрибнути на коня під

назвою «Експо-2000». У цю досить розмиту ідею треба було вдихнути життя. Тоді як я, можливо, зі значно більшим задоволенням за рахунок держави повалялася б у згаданому гамаку в ролі такої собі частково безробітної — звісно, на терасі нашої родинної вілли з виглядом на Ельбу. Зараз я, на жаль, надто рідко можу насолоджуватися цим краєвидом і практично ніколи — до заходу сонця, бо траст усе ще висить на мені, бо мені знову погрожують новим фінансовим розслідуванням, бо цей пан, який збирається здерти з мене гроші заднім числом за період ще до дев'яносто четвертого, цей пан збирається виставити мені неймовірно високий рахунок. На його думку, саме я, а не західнонімецька калієва промисловість, довела до збитків і боргів Бішоффероде і викинула на вулицю кілька тисяч шахтарів; на його думку, саме я, а не, приміром, Крупп, довела до банкрутства сталеливарні в Оранієнбурзі; саме я, а не, наприклад, Кугельфішер зі Швайнфурта, перетворила на руїни численні прокатні та шарикопідшипникові заводи з доісторичних часів НДР; саме мені приписують афери із західними грошима, призначеними на відбудову східних територій, — буцімто завдяки мені ці гроші опинилися на рахунках «загниваючих» західних фірм, таких як корабельня «Вулкан» із Бремена, і допомогли цим фірмам знову розцвісти. Усе це приписують мені, пані Тройганд, вона ж Женні Трайбель, якій вдалося заробити на цьому мільярд — коштом безлічі бідняків, що беззахисно розмахують ногами й руками...

Ні. Мені ніхто нічого не дарував. Мені все довелося взяти самотужки. Мене спонукали до дії не слиняві соціальні мотиви, а гігантські завдання. Я просто люблю ризик, а ризик любить мене. І коли одного дня врешті припиняться розмови про буцімто зовелику кількість безробітних і про безслідно, я повторюю, безслідно зниклі гроші, і коли більше жоден півень не кукурікне про те, що квитки на «Експо-2000» закуповувалися за державні кошти, і ніхто більше не згадуватиме схожі дурниці, — аж тоді всі зрозуміють, які велетенські вільні простори відкрив наш траст завдяки жорсткій зачистці, а також зрозуміють і те, що, які би збитки не потягло за собою «Експо-2000», їх можна сміливо відразу записувати в активи нашого майбутнього, нашого спільного майбутнього. А я тоді врешті зможу спокійно насолоджуватися виглядом на Ельбу з нашого родинного гнізда, поезією ділових річищ і безкоштовними заходами сонця, — хіба що

мене знову покличуть реалізувати якісь амбітні завдання. Наприклад, мені було би цікаво очолити майбутній обмін німецької марки на євро — не має значення, у монетах чи банкнотах...

«Не страшно!» — скажу я тоді сама собі, і діятиму жорстко, тверда як камінь. І ніхто, чуєте, чуєте ви, пане, який має намір про мене написати, ніхто не зможе вберегти жінку, що не знає слабкості, від цієї гри, як і від банкрутства такого розміру, що воно вже саме по собі обіцяє успіх...

1995

...і ось, любі слухачі та слухачки, як кажуть у Берліні, наче ведмідь з ланцюга зірвався. Ви тільки послухайте: їх було двісті, а може й усі триста тисяч, і вони змусили Курфюрстендамм, який уже пережив стільки доленосних моментів, просто закипіти, ні, вийти з берегів по всій довжині — від Меморіальної церкви кайзера Вільгельма до Галлензеє. Таке можливе тільки в цьому місті. Тільки тут, у Берліні, де нещодавно стала справжньою сенсацією інша подія — коли всесвітньо відомий митець на ім'я Крісто спорудив незрівнянно чарівне шатро для Рейхстагу, і це привабило сотні тисяч глядачів, — тут і тільки тут, де лише кілька років тому молодь танцювала на Стіні, насолоджуючись п'яним святом свободи, а вигук «Не може бути!» став гаслом року, тільки тут, кажу я вам, можна знову зібрати навіть більшу кількість жадібних до життя та готових на все людей на «Парад кохання». І хоча сенат досить стримано реагував на пропозицію організувати це дійство саме тут, побоюючись, що після нього на вулицях залишаться гори сміття, і навіть спершу мав намір заборонити його взагалі, але врешті-решт таки дозволив — звісно, любі слухачі та слухачки, ми поважаємо ваші сумніви, — провести санкціоновану ним, сенатом, демонстрацію так званих рейверів, тобто мрійників, фантазерів, цілковито обкуреної й зацикленої на музиці в стилі техно танцюючої молоді; вони зібралися тут — і ошчасливили весь Берлін, це чудове, завжди відкрите до всього нового місто, «найбільшою вечіркою в світі», як називають її одні, хоча інших це й шокує, бо те, що тут відбувається ось уже кілька годин, — ви тільки послухайте! — неможливо перевершити ні за силою звуку, ні за життєрадісністю, ні за сповненим енергії прагненням миру, адже гаслом цього «карнавалу в

стилі Ріо», який відбувається на Шпрее, цього разу стало «Peace on Earth». Так, любі слухачі та слухачки обох статей, насамперед ця, так старанно вбрана в різні костюми молодь, що приїхала сюди з усіх куточків світу, навіть із Австралії, — вся вона прагне миру на землі! Але водночас хоче показати всьому світові: подивіться, ми існуємо! Нас багато. Ми — інакші. Ми хочемо розважатися. Ми хочемо тільки розважатися. І ці розваги вони можуть самі собі організувати, без жодних перешкод, бо вони, як уже говорилося, інакші — не бритоголові, ліві чи праві, не народжені пізніше послідовники покоління шестидесятників, що завжди виступають лише проти чогось і практично ніколи не висловлюються за щось, і не такі, як оті добросерді, яких ми вже бачили, коли вони криками страху чи свічками намагалися зупинити війну. Ні, ця молодь дев'яностих уже геть інакша, як і їхня музика, що може здатися вам, любі слухачі та слухачки, лише хаотичним шумом і гуркотом, від якого болять вуха, бо і я сам, попри всю симпатію, змушений визнати, що це бубоніння басів, яке пливе й шумить над Курфюрстендаммом, це безжальне «бум-бум-бум — чака-чака-чака», як його ще називають — музика техно, не кожному до вподоби, але ця молодь захоплена собою та хаосом, вона хоче заглушити себе цілком — і пережити екстаз. Вона танцює до знемоги, аж пара з неї йде, обливається потом, доводить себе до виснаження, танцює на прикольних прикрашених вантажівках, причепах та винайнятих автобусах, що ледь помітно рухаються в натовпі уздовж Курфюрстендамма, і — ви тільки прислухайтеся — своїми танцями вони змушують вихлюпнутися на вулиці весь Берлін, тож мені починає бракувати слів — і я зважуюся зануритися, разом зі своїм мікрофоном, у цей стрибаючий під музику натовп, і тепер ризикну запитати особливо захоплених цим дійством рейверів:

— Що змусило тебе приїхати сюди, до Берліна?

— Бо тут суперово, так кльово просто пережити це, побачити, як нас багато...

— А ви, дівчино в рожевому?

— Бо тільки тут, на гей-параді, я врешті можу бути собою...

— А ви, юначе?

— Ясно, бо я — за мир, а мир я собі уявляю так, як те, що зараз тут відбувається...

— А ти, моя красуне у прозорому пластиковому плащику? Що тебе привело сюди?

— Мій пупок і я, ми хочемо, щоб нас побачили...

— А ви двоє, у блискучих шкіряних спідничках?

— Тут просто круто... Офігенний настрої... І можна показати всім свій прикид...

Чуєте, любі слухачі та слухачки, молоді й не дуже, жінки й чоловіки. Ключове слово звучить так: прикид! Бо ця молодь, яка хоче відірватися, ці рейвери не лише танцюють як під час епілептичного нападу, вони хочуть бути побаченими, поміченими, прийнятими, хочуть бути собою. Тому те, що вони вбирають на себе — а часто це лише білизна, — має туго облягати їхні тіла. Тож нічого дивного, що вже навіть дуже відомі дизайнери моди надихаються новими ідеями на «Параді кохання». І вже нікого не дивує, що танцівників техно відкрила для себе тютюнова індустрія, насамперед марка «Camel», і тепер вони виступатимуть у рекламі цих цигарок. І нікого тут не шокує й не дратує цей рекламний бум, бо це покоління давно та легко здружилося з капіталізмом. Вони, дев'яностники, — діти капіталізму. Він засів у їхній плоті та кістках. Вони — його ринкові продукти. Вони завжди хочуть мати все супермодерне, бути найпершими. Саме нестримне бажання за всяку ціну сягнути піку відчуттів і приводить декого з них до спроб добитися цього за допомогою екстезі, найновішого наркотика. Ось щойно один юнак у чудовому настрої сказав мені:

— Світ уже й так не врятуєш, тож треба відриватися, поки можна...

І ця «найбільша в світі вечірка», шановні слухачі та слухачки, відбувається сьогодні. Тут немає жодних революційних гасел, тільки «Peace» — зараз і назавжди, навіть якщо на Балканах, у Тузлі, Сребрениці чи ще десь стріляють і вбивають. Тому дозвольте мені завершити мій настроєвий репортаж із Курфюрстендамма поглядом у майбутнє: тут, у Берліні, це майбутнє вже настало, саме тут, де колись легендарний мер Ройтер звернувся до всіх народів світу зі словами: «Подивіться на це місто!», тут, де колись американський президент Джон Ф. Кеннеді зізнався: «І я — берлінець!», тут, у місті, що колись було розділене навпіл, а тепер знову зрослося в єдине ціле й перетворилося на вічну велетенську будову, де, випереджаючи 2000-й рік, достроково буде засновано «Берлінську республіку», — саме тут, а

через рік навіть і в Тіргартені, буде дозволено танцювати в екстазі цьому поколінню, якому вже належить майбутнє, поки ми, старше покоління (дозволю собі наприкінці такий жарт), будемо прибирати сміття, що залишиться після «Параду кохання» — як це було минулого і як буде наступного року.

1996

Взагалі-то цьогоріч професор Фондербрюгге, якого я вже досить давно переслідую дилетантськими запитаннями, хотів написати мені щось на тему генної аналітики, наприклад, про дані стосовно клонованих близнюків-баранчиків Мегана і Морага — бо ж шотландська вівця Доллі народиться від сурогатної матері лише наступного року, — але змушений був терміново їхати до Гайдельберга, тому вибачився і нічого не написав. У Гайдельберзі цей визнаний у своїй галузі авторитет брав участь у всесвітньому конгресі генетиків, де йшлося не лише про клонованих овець, а й про біоетичну перспективу нашого з вами майбутнього, яке вже навіть із сьогоднішньої перспективи все більш скидається на суспільство безбатченків.

Тепер мені доведеться якось викручуватися без нього, тому я розповім про себе, а точніше про своїх трьох доньок, батька яких цілком реально ідентифікувати, а також про те, як незадовго до Великодня ми вирушили у спільну подорож, під час якої не бракувало різних несподіванок, хоча загалом мандрівка пройшла саме так, як ми цього й хотіли. Лауру, Гелене і Неле мені подарували три різні матері, які за своїми рисами характеру навряд чи могли би бути більш несхожими, а якщо подивитися на кожну із любов'ю, то й зовні не могли би відрізнитися одна від одної більше, а якби їм хоч раз випало поспілкуватися між собою, то неминуче стали б очевидними і ще серйозніші відмінності, — зате їхні доньки досить швидко порозумілися, куди їм слід податися на запрошення батька: вперед, до Італії! Мені дозволили вибрати Флоренцію та Умбрію; цей вибір було здійснено, визнаю, з цілковито сентиментальних міркувань, бо саме туди мене кілька десятиліть тому, влітку п'ятдесят першого, привела подорож автостопом. Тоді мій наплічник ще був легким, у ньому лежали: спальний мішок, сорочка на зміну, альбом для малювання й

акварельні фарби, а кожен оливковий гай, кожна цитрина, яка дозрівала на дереві, здавалися мені вартими захопленого розглядання. Туди я й вирушив зі своїми доньками, але без їхніх матерів. (Уте, яка не народила жодної доньки, а тільки синів, лише скептично подивилася на мене перед цією недовгою розлукою.) Лаура, яку складно уявити в ролі усміхненої матері трьох дітей, подбала про всіх нас задалегідь і винайняла у Флоренції напрокат автівку, а також забронювала готелі. Гелене, що ніяк не могла дочекатися завершення навчання в акторській школі, уже добре вміла ставати у відповідні до обраної ролі та переважно кумедні пози — на тлі колодязів, мармурових сходів, або ж спираючись на античні колони. Неле, здається, розуміла, що ця подорож дарує їй останню можливість подитячому тримати батька за руку. Так їй було легше сприймати весь хаос, який чекав на неї попереду; вона дозволила Лаурі по-сестринськи переконати себе й погодилася, що, хай навіть усупереч цій ідіотській школі, але отримати атестат зрілості таки треба. Усі троє зворушливо турбувалися про батька — як на стрімких сходах Перуджі, так і в Ассізі чи Орв'єто, де треба було йти під гору, а ноги батька-курця на кожному кроці нагадували йому про дим, що його він вдихав десятиліттями. Мені доводилося постійно робити перерви, але при цьому я дбав про те, щоб і під час цих зупинок нас оточували варті захоплення краєвиди: тут — якийсь портал, там — надзвичайно цікава колористика на потрісканому фасаді, а іноді — просто заставлена взуттям вітрина.

Ще більш ошадливо, ніж тютюн, я дозував повчання, які іноді були просто необхідними — під час огляду численних творів мистецтва, як на початку, в галереї Уффіці, так і згодом, перед фасадом собору в Орв'єто, чи в Ассізі, де в дев'яносто шостому році ще можна було побачити цілими Верхню і Нижню церкви, — але здебільшого мої доньки самі ставали для мене живими повчаннями: щоразу, коли я бачив їх перед фресками чи картинами якогось Боттічеллі чи Фра Анджеліко, італійських майстрів, які так охоче малювали жінок, — іноді відразу трьох, групами, на сходах, в ряд, спереду, ззаду, у профіль, — то зауважував, що Лаура, Гелене і Неле починають поводитись, як дзеркальні відображення намальованих дів, янголів, повесняному алегоричних дівчат; часом вони були схожими на рухливих грацій, а часом застигали в мовчазному спогляданні, та вже за мить

знову жваво жестикулювали; вони то стояли перед картинами, то танцювали, то урочисто походжали одна перед одною; вони здавалися створеними рукою Боттічеллі, Гірландайо, Фра Анджеліко чи (в Ассізі) Джотто. Майже всюди, за кількома винятками, перед моїми очима розігрувався справжній балет.

Таким чином, із відстороненого спостерігача мене підняли до рангу батька. Та коли ми, повернувшись до Перуджі, де зупинилися, йшли горбистою дорогою вздовж етрусського міського муру, мені, ще кілька хвилин тому повновладному батькові, раптом здалося, що за мною хтось спостерігає крізь щілини в стіні, що на мені постійно зосереджений чийсь прискіпливий погляд, — так, наче три такі різні матері уважно відстежують кожен мій крок, пильнуючи, чи все я роблю правильно, чи не віддаю часом перевагу котрійсь із доньок, чи достатньо стараюся, аби виправити колишні помилки, і чи я взагалі доріс до повноцінного виконання своїх батьківських обов'язків. У наступні дні я уникав прогулянок біля того муру, всіяного наскрізними отворами.

Потім настав Великдень і задзвонили дзвони. Ми прогулювалися туди й назад уздовж Корсо — так, наче поверталися з церкви після відправи: Лаура тримала мене під руку, Неле я сам тримав за руку, а перед нами позувала Гелене. Потім ми поїхали на природу. І я, як справді передбачливий батько, позаховував у печерах та гніздах, утворених розлогими коренями оливкових дерев, не традиційні великодні яйця, а милі невеличкі сюрпризи: мигдалеве печиво, торбинки із сушеними білими грибами, пасту з базиліку, баночки оливок, каперсів, анчоусів та всілякі інші італійські смаколики. Поки я вовтузився між деревами, мої доньки мали насолоджуватися краєвидом.

А згодом ми намагалися надолужити недоотримане в дитинстві. Усі троє шукали заховане батьком — і почувалися щасливими, хоча Гелене й сказала, що між коренями оливи, де вона знайшла торбинку із сушеною лавандою, лежали в своєму гнізді змії, які точно були отруйними, та, побачивши її, на щастя, втекли.

Тої миті мені пригадалися затаєні в етрусських мурах матері — як згусток матриархату. Однак потім, уже на зворотному шляху, минаючи передвиборчі плакати, що агітували за якусь акулу медіабізнесу та її фашистських спільників, а поряд, під знаком оливи, — за Спільку

лівоцентристів, ми спершу здалеку, а згодом і зблизька побачили овечу отару: за бараном-вожаком ішли вівці-матері зі своїми великодніми баранчиками, причому вигляд у них був такий по-овечому безтурботний, наче на світі ніколи не буде клонованих овець на ім'я Меган і Мораг, наче не слід очікувати в найближчі роки появи клонованої й позбавленої батька вівці Доллі, — такий, наче і в майбутньому батьки все ще будуть потрібними...

1997

Шановний пане, аж тепер, після повернення з конгресу в Единбурзі, де я мав нагоду провести фахову розмову з широко відомим ембріологом доктором Вільмутом, якого багато хто навіть побоюється, у мене є ще трохи часу — післязавтра я відлітаю до Бостона, де ділитимуся враженнями з колегами, — тож хочу розвіяти Ваші не те щоб геть безпідставні, але надміру перебільшені побоювання. Ви маєте схильність відпускати свою фантазію в нестримний вільний політ, тоді як у цій справі для загальної користі буде кращим зберігати спокій і тверезість.

Почнімо з того, що зрозуміє навіть аматор, навіть якщо цей сам по собі досить простий метод будівельного конструктора й видасться йому чарами. Доллі завдячує своїм скромним існуванням трьом матерям: генетичній матері, в якій взяли клітини з вимені для того, щоб відокремити з них генетичний матеріал та довести його до такого стану, коли можна буде використовувати його як будівельний матеріал для створення цілковито нової вівці; яйцематері, в якій взяли яйцеклітини, після чого з однієї висмоктали генетичний матеріал і за допомогою електричних імпульсів з'єднали клітину вимені з уже позбавленою ядра яйцеклітиною, завдяки чому віддавати накази для наступного поділу цій клітині відтепер міг лише генетичний матеріал генетичної матері, і лише після цього в матку сурогатної матері, тобто третьої вівці, помістили ембріон, який поступово ріс, і після відповідного терміну виношування народилася ідентична зі своєю генетичною матір'ю наша Доллі. Зауважте, без жодної частки особин чоловічої статі — і в цьому якраз і полягає сенсація.

Це, по суті, все. Але саме ця відмова від участі чоловічої статі, якщо я правильно зрозумів, і стала причиною Вашої тривоги. Ви побоюєтеся, що рано чи пізно такий же експеримент — «позбавлену батьківства» генну маніпуляцію, яка виявилася успішною з вівцями, — вдасться здійснити спершу зі свинями, потім із мавпами і врешті-решт із людьми, а точніше — із жінками. Це справді видається цілком реальним. Увесь світ покладає надії на це, але водночас і побоюється такого розвитку методу будівельного конструктора. А доктор Вільмут — так би мовити, «духовний батько» клонованої вівці Доллі — вже

зараз розповідав мені про дуже мотивованих жінок, готових випробувати себе як у ролі генетичної матері, так і матері, яка жертвує яйцеклітину, і навіть сурогатної матері.

Ні, шановний пане, наразі все це залишається у сфері спекуляцій, хоча ще на початку сімдесятих Нобелівський лауреат і заслужений дослідник генетичної субстанції Джеймс Вотсон не лише передбачав клонування людей з метою створення рідкісних людських типів — іншими словами, таких геніїв, як наприклад, Ейнштейн, Пікассо чи Каллас, — а й наполегливо сприяв цьому. І хіба не Ви самі в романі, з якого я, на жаль, читав лише фрагменти, та який, якщо я добре пригадую, викликав чимало суперечок після публікації, описали клонованих щуролюдей, що грають у вигадану гру, а назвали Ви ці підступно вигадані Вами ж продукти нестримної генної маніпуляції — «вотсонкріками»?

Але облишмо жарти. Те, чого нам справді бракує, шановний пане, — це науково обґрунтованої біоетики, більш дієвої за застарілі моральні засади, яка, з одного боку, могла би стримувати нагнітання страху у масах, а з іншого — була би вповноважена сформуванню нову соціальну ієрархію для майбутніх клонованих поколінь, які у доволі близькому майбутньому будуть підростати поряд із традиційними людськими нащадками, — бо зовсім безконфліктним це співіснування не буде. Ще одним завданням біоетики має стати регулювання зростання населення на планеті, тобто на практиці його чисельність повинна зменшитися. Нині ми опинилися на роздоріжжі. І хоча б через це нам варто замислитися над тим, яку частину спадкової субстанції людини з позиції біоетики варто розвивати, а яку взагалі краще знищити. Усе це вимагає певних рішень і довгострокового планування. Тож, будь ласка, жодних нашвидкуруч склепаних програм, хоча розвиток науки, як нам добре відомо, зупинити неможливо.

І от ми вже опинилися на широкому, можливо, навіть надто широкому полі, і щоб його обробити, нам ще треба створити відповідні пристрої, більш технологічні за ті, які маємо зараз. Якомога швидше. Часу обмаль!

А стосовно Ваших побоювань щодо, як Ви його називаєте, «суспільства безбатченків», то з Ваших останніх листів у мене склалося враження, що ці побоювання здебільшого пояснюються або причинами інфантильного характеру, або ж усе ще притаманною вам

чоловічою зверхністю. Краще тішмося тим, що акт зачаття, який з давніх-давен провокував безліч конфліктів, усе більше втрачає своє значення. Слід радіти тому факту, що чоловіки тепер будуть звільнені від відповідальності, а водночас і позбудуться страху через проблеми з потенцією. Так, у нас є причина для тріумфу, бо чоловік майбутнього, як я його називаю — «емансипований чоловік», буде вільним. Вільним для дозвілля. Вільним для ігор. Вільним для різноманітних задоволень. Інакше кажучи, він стане предметом розкоші, який зможе собі дозволити суспільство майбутнього. Саме Вам, шановний пане, буде нескладно використовувати всі ці новостворені вільні території, що відкриваються перед чоловіками, — аби на них не лише розмножувалися всілякі «Доллі та партнери», а щоб і Ваші найбільш чудернацькі фантазії теж змогли досхочу пастися там, на широких зелених лугах.

І до речі: що Ви думаєте про повинь на Одрі? Поведінка нашого війська викликає повагу, хіба ні? Але якщо й справді підтвердяться численні прогнози і нас чекає глобальна зміна клімату, то нам доведеться пережити і значно страшніші повені. І тут уже я не можу позбутися зрозумілої тривоги, хоча загалом вважаю себе оптимістом.

Сподіваюся, мені вдалося хоча би трохи зменшити Ваші страхи перед майбутнім, та передаю найщиріші вітання Вашій шановній дружині, з якою я нещодавно мав честь перетнутися в одній із винарень Любека.

Щиро Ваш Губертус Фондербрюгге

1998

Ми вирішили проголосувати поштою, але увечері напередодні 27 вересня, на шляху із Гіддензеє, заїхали до Белендорфа, де намагалися бурхливою діяльністю притлумити привезене з собою недобре передчуття. Уте зварила на вечір виборів юшку з сочевиці, яка мала би поліпшити наш настрій незалежно від результатів. Обіцяв прийти Бруно, один із наших синів, зі своїм другом, а також Рюмкорфи. Після обіду я заховався в лісі, амбітно заявивши, що буду збирати гриби.

Белендорфський ліс тягнеться через кам'яні пагорби морен аж до самого озера і є частиною лісового масиву Любека; восени цей мішаний ліс виглядає дуже привабливо. Але під опалим листям та

хвоєю не знайшлося ні польських грибів, ні білих. Там, де я в середині місяця зібрав ситний обід із дощовиків, було порожньо. Фіолетові рядівки на краю лісу вже переросли й пожовкли. Коротше, мій вихід за грибами обіцяв бути не надто результативним. І навіть пес не захотів мене супроводжувати.

Ви, мабуть, не повірите, але рештки моєї забобонності, частково притаманної мені як своєрідна компенсація, що характерно для всіх запізно навернених до просвітництва, спонукали мене продовжити пошуки — і порівняти невинні сподівання на гриби з такими ж надіями на результат виборів. Та мені так і не випало скористатися ножем, і мій кошик лишався порожнім. Я вже майже був готовий здатися і стати фаталістом на увесь час очікування результатів: я звик до поразок і вже бачив себе на лаві переможених, тож мало не впав у спокусу бодай на кілька грамів полегшити, шляхом прагматичних поступок, передбачуваний з усіх сторін тягар великої коаліції, я вже навіть почав внутрішньо підсміюватися з власної забобонності, аж раптом серед підгнилих гілок, на вкритих мохом пеньках засвітилося щось біле: це були поодинокі й розташовані групками сигнали, які ні з чим не можна було сплутати, — наче невинність прийняла форму грибів.

Ви знаєте, що таке дощовики? Вони траплялися вам колись? У них немає ні пластинок, ні трубочок. Дощовик не стоїть ні на тоненькій, навіть затверділій ніжці, ні на товстій, погризеній черв'яками. На ньому немає ні широкополої шапочки, ні круглої з облямівкою, ні шапочки у формі купола. Лисий, він схожий хіба що на свого молодого тезку — дощовика несправжнього грушовидного, який хоч і вважається їстівним, але кажуть, що він несмачний і не такий гарний. А наш дощовик має круглу лису голову, іноді ніби припудрену білими зернятками, і височіє на короткій, трохи витягнутій шийці. Якщо зрізати молодий дощовик дуже низько, при самій землі, на доказ своєї юності він продемонструє білий м'якуш, що залишається таким дуже недовго: кругла голова і ніжна шийка миттєво старіють, м'якуш стає водянистим, волокнистим і набуває спершу зеленуватого, а потім брунатного відтінку, шкірка тоншає, стає схожою на папір — і весь гриб незабаром перетворюється на купку порошу, що розсипається від найменшого доторку. Але вам слід знати, що дощовик досить смачний гриб і від нього у вас не буде важких снів.

Я знаходив усе нові й нові гриби. Дощовики люблять гниле дерево. Якщо ви знайшли один, це означає, що поряд є чимало інших. Це товариський гриб. Можна просто зривати їх. Та кожен вимагає дбайливого ставлення. Бо хоча вони дуже схожі між собою, але кожен — дещо відмінний. Тож я почав рахувати дощовики, які зрізав ножом. Невдовзі на розстеленій газеті «Франкфуртер рундшау», де можна було вичитати застарілі новини, коментарі, передвиборчі прогнози, уже лежало двадцять маленьких, середніх і дозрілих грибів. Останні ще мали незіпсутий м'якуш. І тут у мені озвалася моя забобонність. Вона почала бавитися зі мною в цифри. Вона зіставляла кількість уже знайдених грибів з утішними й не надто підрахунками відсотків результатів виборів. І ось прогнози уже стали дуже навіть сприятливими. Але на тридцять п'ятому грибі все зупинилося: я більше нічого не міг знайти. Тому почав хвилюватися за червоно-зелену коаліцію. Довкола не було нічого, окрім поодиноких сиріжок. Потім, неподалік від потічка, в улоговині, що з'єднує Белендорфське озеро з каналом Ельба — Траве і куди річка зливає зайву воду, я знову знайшов гриби.

Ви тепер уже знаєте, який чудовий гриб дощовик і можете уявити, яка це смакота для грибника і його гостей, якщо ці гриби трохи підсмажити на вершковому маслі, тож я не буду випробовувати ваше терпіння і повідомлю, що, відкинувши старі та вже позеленілі всередині, я приніс на кухню розкладені на вчорашній газеті сорок сім чудових екземплярів.

Незабаром прийшли гості: Бруно та його друг Мартін, Ева і Петер Рюмкорф. Ще до того як прозвучали перші прогнози, але вже було повідомлено про сприятливу тенденцію, я подав гостям на закуску грибну страву, і нею смакували всі, довіряючи мені, навіть П. Р., який має репутацію дуже перебірливого в усьому, що стосується харчування. Оскільки я нарізав дощовики шматочками, збільшивши у такий спосіб їхню початкову кількість, мої математичні чари так і лишилися в таємниці, але подіяли. Гості дивувалися. Навіть Уте, яка завжди все знає заздалегідь і має геть інші забобони, відкинула рештки скептису. Коли позитивні результати для червоно-зелених потроху стабілізувалися і навіть з'явилася надія на додаткові мандати, я ще більше повірив у власні забобони. Не можна було зібрати менше дощовиків, хоча й більше теж було не можна.

І тут на столі з'явилася сочевична юшка, яку приготувала Уте; вона пахла майораном і чудово впоралася із завданням трохи притлумити швидкий ріст нашої зарозумілості. На екрані, що здавався нам занадто маленьким, ми побачили, як мало не плаче колишній канцлер. Здивування переможців з приводу неймовірних розмірів їхньої гіпотетичної влади, оцінити масштаби якої вони ще не вміли, робило їх молодшими, ніж вони були насправді. Незабаром вони, звісно ж, сперечатимуться між собою. Однак навіть це нас тішило. Мої підрахунки виявилися правильними, але потім, майже до кінця жовтня, мені більш не трапився жоден дощовик.

1999

Ні, він не змушував мене, а переконував, — у цьому він майстер. Він завжди вмів мене переконувати, і наполягав доти, доки я не погоджувалася. І от я нібито все ще живу, мені вже більше ста років і здоров'я ще нівроку, — бо він так хоче. А переконувати він умів з дитинства, відколи ходив пішки під стіл. Він брехав як дихав і обіцяв усе на світі: «Коли я виросту і буду багатим, ми поїдемо куди захочеш, мамусю, навіть у Неаполь!» Та потім почалася війна, і нас вивезли; спочатку ми опинилися в радянській окупаційній зоні, але втекли звідти на Захід, де селяни з-понад Рейну розмістили нас у холодній літній кухні, ще й приказували: «Можете повертатися, звідки прийшли!» А вони ж були католиками, як і ми.

А п'ятдесят другого, коли ми з чоловіком уже давно жили у власному помешканні, у мене знайшли рак. Після того я протрималася ще два роки, поки мій хлопчик вивчав у Дюссельдорфі своє малоприбуткове мистецтво і вже й не знаю, на що жив, а наша донька закінчила секретарські курси й забула про всі свої мрії, моя бідна Маріель... Мені не вдалося дотягнути навіть до п'ятдесяти восьми. А тепер — бо ж він за будь-яку ціну хоче надолужити те, що я, його бідна мати, не встигла за життя, — доведеться святкувати мій сто якийсь там день народження.

Однак мені навіть подобається те, що він собі вигадав. Я завжди дуже легко пробачала йому його мрійництво, чи, як це називав мій чоловік, «побрехеньки про зірочку з неба». Але будинок для літніх людей із виглядом на озеро під назвою «Августинум», де про мене

підключуються, як він цього хоче, — на цей будинок нема за що нарікати, бо, як не крути, а він один з найкращих. У мене тут півтори кімнати, а ще ванна, кухонна ніша та балкон. Він поставив мені сюди кольоровий телевізор і програвач, щоб слухала ці новітні сріблясті платівки з різними оперними аріями й оперетами, які я завжди любила, приміром оту, з «Царевича», що називається «Стоїть солдат на березі Волги...» До того ж він подорожує зі мною, далеко й не дуже; нещодавно ми відвідали Копенгаген, а наступного року, якщо я буду здорова, нарешті поїдемо на південь, до Неаполя...

Ну а тепер час розповісти, як воно все було давно і ще давніше. Я ж кажу, була війна, у якій час від часу траплялися перерви. Мій батько працював слюсарем на фабриці зброї, він загинув ще на самому початку — під Танненбергом. Потім у Франції полягли обидва брати. Один малював, а другий писав вірші, їх навіть якось надрукували в газеті. Мій син точно успадкував усе це від них, бо третій мій брат був офіціантом; він досить довго протримався, але врешті-решт загинув і він. Мабуть, заразився котроюсь із цих венеричних хвороб, я навіть не хочу казати, якою саме. А мою маму поховали теж ще до того, як настав мир, вона пішла слідом за своїми хлопцями, померла з горя, і я лишилася з меншою сестрою Бетті, дуже розбещеною, сама-самісінька в цілому світі. Добре, що я принаймні чогось навчилася, поки працювала продавчиною в «Цісарській каві», навіть розібралася трохи в бухгалтерії. Тому після нашого з Віллі одруження — а інфляція на той час уже була не така сильна і у Гданську ввели гульдени — нам удалося відкрити власну крамничку з колоніальними товарами. Спершу нам велося добре. І от у двадцять сьомому, коли мені було вже за тридцять, народився наш хлопчик, а через три роки — маленька Маріель...

Поза крамничкою ми мали тільки дві кімнатки, тож у хлопчика був свій куточок під вікном, де лежали його книги, пластилін та фарби. Але йому цього вистачало. Там він і вигадував усі свої фантазії. А тепер він змушує мене повернутися до життя, розбещує своїм «мамуся те, мамуся се» і приїздить до мене у дім для літніх людей вже із власними онуками, які дуже хочуть вважатися моїми правнуками. Вони дуже милі, та іноді трохи невиховані, тож я полегшено зітхаю, коли всі ці шибеники, серед яких є й близнята — чудові хлопчики, однак надміру галасливі, — ганяють туди-сюди вниз, на алеї в парку,

на цих своїх штуках, схожих на ковзани, тільки для них не треба льоду, а коли написати їхню назву, то виходить щось схоже на «скат», але хлопці називають їх скейтами. А я зі свого балкона можу бачити, як один із них завжди намагається перегнати іншого...

Скат! Я все життя дуже любила цю гру. Ми грали переважно з моїм чоловіком і кашубським двоюрідним братом Францом, який працював на Польській пошті, — тож його застрелили серед перших, коли війна щойно почалася. Це було жахливо. Не тільки для мене. Такі то були часи. І мій Віллі вступив у партію, а я — у жіночий клуб, де могла безплатно займатися спортом, а наш хлопчик був у «гітлерюгенді», де вони носили такі шикарні уніформи... Потім третім у нашому скаті став мій свекор, столяр. Але він завжди дуже нервував, часто забував скинути дві карти після того, як узяв прикуп, тож я відразу оголошувала йому контра. Та я й нині, раз мені уже довелося жити далі, люблю пограти у скат. Ми граємо з моїм сином, коли він приводить до мене свою доньку Гелене, яку назвали на мою честь. Дівчинка грає досить ризиковано, краще за тата, якого я хоч і навчила, коли йому було десять чи одинадцять, але він і досі як початківець. Ходить своєю улюбленою чирвою без прикупу, і то коли в нього бланкова десятка.

А поки ми граємо та граємо, а мій син при цьому постійно нервується, внизу алеями парку «Августинуму» ганяють на скейтах мої правнуки, причому на такій швидкості, що мені стає страшно. Хоча вони скрізь мають захист: на колінах, на ліктях, на руках, а на головах — навіть справжні шоломи, щоб нічого собі не пошкодити. Усі ці дорогі новомодні штуки! А я все згадую своїх братів, що загинули ще в Першій світовій чи померли по-іншому: вони в дитинстві, ще за цісаря, знайшли в лангфуртській пивоварні стару бочку з-під пива, розібрали її на клепки, намазали ті дощечки рідким милом, прив'язали до підшов черевиків і, як справжні лижники, поїхали до Єшкентальського лісу, де каталися з гори. Це нічого не коштувало, але все у них вийшло...

Бо коли я пригадую, що означало для мене, власниці маленької крамнички, купити справжні лижі — із кріпленнями та спеціальним ключем для регулювання, та ще й для двох дітей... Бо у тридцятих роках справи в крамниці йшли не дуже... Люди занадто часто брали в

борг, а тут ще конкуренція... А вслід — девальвація гульдена... Правда, люди тоді жартома співали:

*У травні пісня буде нова,
А з кожного гульдена буде два...*

Але жили ми бідно. У нас, у Гданську, ходили гульдени, бо ми були вільним містом, та потім, коли почалася наступна війна, фюрер разом зі своїм гауляйтером Форстером повернув нас «назад додому», до рейху. І відтоді ми торгували тільки за рейхсмарки, однак товарів ставало все менше. А вечорами, закривши крамничку, я ще довго сортувала талони на продукти та наклеювала їх на старі газети. Іноді мій хлопчик допомагав мені, аж поки вони і його не вдягли в уніформу. Потім на нас напали росіяни, а після них — поляки, які відібрали все, що лишилося, і вивезли нас, і прирекли на злидні, — і лише по тому я знову отримала назад свого хлопчика, живим та здоровим. Йому на ту пору вже було дев'ятнадцять і він здавався сам собі дорослим.

А ще я встигла пережити грошову реформу. Кожен отримав по сорок марок нових грошей. Для нас, біженців зі Сходу, це були дуже важкі часи... Ми ж геть нічого не мали... Хіба альбом з фотографіями... та ще мені вдалося врятувати альбом з колекцією поштових марок... А потім, після того як я померла...

А тепер я змушена на бажання свого сина пережити ще й євро, коли його введуть. Але ще до цього він хоче відсвяткувати мій день народження, сто третій, якщо добре порахувати. Ну й нехай, якщо він так хоче. Йому вже й самому за сімдесят і він давно зробив собі ім'я. Та все ніяк не може покинути свої історії. Втім, деякі мені навіть подобаються. А з інших я би просто викинула певні епізоди. Але родинні свята — справжні, зі сварками і примиреннями, — я завжди любила, бо коли ми, кашуби, влаштовували празникування, то на ньому люди і сміялися, і плакали. Спершу моя донька, якій теж уже під сімдесят, не хотіла відзначати разом з нами, бо ідея її брата оживити мене для своїх історій здалася їй моторошною. «Та нехай собі робить, — сказала я їй, — а то вигідає щось ще гірше». Він у нас такий. Вигідає неймовірні речі. І завжди перегинає палицю. Потім читаєш і не можеш повірити...

І от моя донька в кінці лютого теж приїде. І я вже наперед тішуся, що побачу всіх своїх правнуків і як вони ганятимуть парком на своїх скейтах, поки я дивитимуся на них із балкона. І ще я тішуся, що скоро буде 2000-й рік. Подивимося, що ще трапиться... Якби тільки не війна... Спершу там, на півдні, а потім усюди...

Зміст

1900 ...	7
1901 ...	10
1902 ...	13
1903 ...	16
1904 ...	20
1905 ...	23
1906 ...	26
1907 ...	30
1908 ...	33
1909 ...	36
1910 ...	41
1911 ...	43
1912 ...	46
1913 ...	50
1914 ...	54
1915 ...	58
1916 ...	62
1917 ...	66
1918 ...	70
1919 ...	73
1920 ...	75
1921 ...	78
1922 ...	81
1923 ...	86
1924 ...	89
1925 ...	94
1926 ...	98
1927 ...	102
1928 ...	105

1929 ...109
1930 ...112
1931 ...117
1932 ...120
1933 ...123
1934 ...128
1935 ...132
1936 ...136
1937 ...140
1938 ...143
1939 ...146
1940 ...149
1941 ...152
1942 ...155
1943 ...159
1944 ...163
1945 ...167
1946 ...171
1947 ...174
1948 ...177
1949 ...181
1950 ...186
1951 ...190
1952 ...193
1953 ...197
1954 ...200
1955 ...204
1956 ...208
1957 ...213
1958 ...217
1959 ...221
1960 ...224
1961 ...227
1962 ...232
1963 ...236
1964 ...239
1965 ...243

1966 ...	248
1967 ...	253
1968 ...	259
1969 ...	264
1970 ...	268
1971 ...	272
1972 ...	277
1973 ...	282
1974 ...	286
1975 ...	290
1976 ...	294
1977 ...	298
1978 ...	301
1979 ...	306
1980 ...	310
1981 ...	314
1982 ...	318
1983 ...	322
1984 ...	326
1985 ...	330
1986 ...	334
1987 ...	337
1988 ...	341
1989 ...	344
1990 ...	347
1991 ...	351
1992 ...	355
1993 ...	360
1994 ...	364
1995 ...	369
1996 ...	374
1997 ...	379
1998 ...	383
1999 ...	387

Інформація видавця

УДК 821.112.2-31

ББК 84(4НІМ)-44

Г44

Copyright © Steidl Verlag, Göttingen 1993

Гюнтер Грасс

Г44 Моє сторіччя [Текст]: роман / Гюнтер Грасс; переклад з нім. Наталки Сняданко. — Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. — 400 с.

ISBN 978-617-679-435-6

УДК 821.112.2-31

ББК 84(4НІМ)-44

The translation of this work was supported by a grant from the Goethe-Institut which is funded by the German Ministry of Foreign Affairs

Твір перекладено за підтримки гранту Goethe-Institut, фінансованого Міністерством закордонних справ Німеччини

Гюнтер Грасс © текст, 1993

Наталка Сняданко © переклад 2017

Катерина Садовщук © обкладинка, 2017

Видавництво Старого Лева © українське видання, 2017

ISBN 978-617-679-435-6

ISBN 3-88243-700-6

Усі права застережено

Літературно-художнє видання

ГЮНТЕР ГРАСС

МОЄ СТОРІЧЧЯ

Роман

Головний редактор *Мар'яна Савка*

Переклад з німецької *Наталки Сняданко*

Відповідальний редактор *Ольга Горба*

Літературний редактор *Наталка Фурса*

Художній редактор *Назар Гайдучик*

Обкладинка *Катерина Садовщук*

Макетування *Альона Олійник*

Підписано до друку 30.10.2017. Формат 84x108/32

Гарнітура Noto Serif. Умовн. друк. арк. 21.
Наклад 2000 прим. Зам. № 7-11-0111.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК № 4708 від 09.04.2014 р.

Адреса для листування: а/с 879, м. Львів, 79008

Львівський офіс:

вул. Старознесенська, 24–26

Київський офіс:

М Конрактова площа

вул. Нижній Вал, 3-7

Книжки «Видавництва Старого Лева» Ви можете замовити на сайті

www.starlev.com.ua

0(800) 501 508 ф

spilnota@starlev.com.ua

Партнер видавництва

Віддруковано ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»

вул. Різдвяна, 11, м. Харків, 61052

Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011

www.globus-book.com

ISBN 978-617-679-435-6

Примітки

1

Schalker kreisel — футбольна тактика, яку розробили у 1920-х роках гравці німецької команди «Шальке 04» Фріц Щепан і Ернст Куцорра. Це гра короткими передачами, яка базується на шотландській методиці коротких передач. Характерною для цієї тактики є активність тих гравців, які не ведуть м'яч, а біжать поряд із тими, хто його веде, щоб дати їм якомога більше нагод для пасів і таким чином довести м'яч до воріт суперника. Нині таку тактику ще називають *one-touch*.

2

Альтона і Сан Паулі — райони Гамбурга.

3

Гуго Стіннес (*Hugo Stinnes*, 1870—1924) — німецький підприємець і політик, засновник одного з найбільших металургійних концернів Німеччини. Належав до найвпливовіших підприємців Європи першої чверті XX століття. Сприяв формуванню соціального законодавства Німеччини. Активний соціал-націоналіст, прихильник німецької експансії в Європі. Депутат рейхстагу від Німецької народної партії у Веймарській республіці.

4

Ворпсведе — невеликий населений пункт неподалік Бремена. З 1899 року став відомою колонією німецьких художників, а згодом і письменників.

5

Князь Ойленбург — близький друг німецького кайзера Вільгельма II.

6

Мореплавство.

7

Телеграфна агенція Вольфа — найвідоміше на той час інформаційне агентство.

8

Пам'ятник Барбароссі, він же Киффгойзерський монумент — пам'ятник кайзерові Вільгельму I на горі Киффгойзер за проектом архітектора Бруно Шміца; складається з кінної статуї Вільгельма I та фігури Барбаросси.

9

Порта-Вестфаліка (Вестфальські ворота) — ущелина біля однойменного німецького міста, крізь яку тече річка Везер. На горі Віттелькіндсберг стоїть пам'ятник кайзерові Вільгельму.

10

Пам'ятник розташований у центрі парку Тіргартен і був збудований за наказом Вільгельма I на честь перемог Пруссії у Данській (1864), Австро-Пруській (1866) та Франко-Пруській (1870—1871) війнах.

11

Пам'ятник Армінію Геруску (він же Германі Геруск) у Тевтобурзькому лісі: на цьому місці Геруск переміг римлян у 9 році нашої ери.

12

Бронзова статуя в Мюнхені, яка символізує державу Баварію. Збудована на замовлення короля Баварії Людвіга I в 1843—1850 роках.

13

Пам'ятник на вшанування Битви народів 1813 року під Лейпцигом, у якій було остаточно переможено армію Наполеона I.

14

Адольф Гітлер.

15

Петер Пантер (Peter Panther) — псевдонім німецького письменника та публіциста Курта Тухольського.

16

Заколот консерваторів проти Веймарської республіки 1920 року під проводом одного з лідерів Німецької вітчизняної партії прусського землевласника Вольфганга Каппа.

17

Організація «Консул» — таємна терористична організація в Німеччині, яка здійснила низку політичних убивств у 1920—1933 роках.

18

Політика виконання — зовнішньополітична стратегія Веймарської республіки з моменту прийняття Лондонського ультиматуму 1921 року і до початку Рурського конфлікту 1923 року. В цей період Німеччина намагалася виконувати визначені західними державами репарації, які

вважала завищеними, тож виконувала їх так, аби стало очевидним, що насправді виконати їх неможливо.

19

Фердинанд Фош (фр. Ferdinand Foch, 2.10.1851—20.03.1929) — французький військовий теоретик і воєначальник часів Першої світової війни, маршал Франції в 1918 році. Після початку «Весняного наступу», масштабної операції Німецької імперії з метою прориву фронту, Фош став Головнокомандувачем військами союзників.

20

Мається на увазі так званий Пивний путч: у неділю 9 листопада 1923 року Адольф Гітлер разом зі своїми спільниками вирушив із пивного залу Бюргербройкеллер до Фельдгерренгалле, де відбулися сутички з баварською поліцією, і марш путчистів був зупинений.

21

Скапа-Флоу (*Scapa Flaw*) — бухта в Шотландії, де 1919 року німці добровільно затопили свій флот, який згідно з Версальським договором мали передати як репарації союзникам.

22

Шуплаттлер (*Schuplattler*) — баварський народний танець, у якому чоловіки плескають себе по стегнах, колінах і підшвах, танцюючи довкола нерухомих дівчат.

23

Інші назви: «Операція Колібрі», Путч Рьома (нім. *Röhm-Putsch*) — назва чисток, здійснених у СА (парамілітарній організації НСДАП у Німеччині) з 30 червня до 2 липня 1934 року. Гітлер вдався до чисток в

СА та стратив її лідера, Ернста Рьома, оскільки вбачав у цій організації та її лідері загрозу своїй особистій владі. За час операції було страчено 85 осіб, однак остаточна кількість загиблих може сягати сотень, понад тисячу було заарештовано. Більшість страт була здійснена підрозділами СС (нім. *Schutzstaffel*) та гестапо (нім. *Geheime Staatspolizei*). Чистка зміцнила владу Гітлера. Також вона забезпечила юридичні умови для нацистського режиму, оскільки суди у прагненні довести свою лояльність режимові скасували перепони для позасудових переслідувань.

24

Перша танкова дивізія СС «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер» — елітна німецька танкова дивізія у складі військ Ваффен-СС, яка під час Другої світової війни брала участь у бойових діях на Східному та Західному фронтах.

25

У перекладі з німецької *Stahlkopf* — сталева голова.

26

Еріх Мюзам (1878—1934) — поет, драматург, публіцист. Відразу після захоплення влади нацистами був убитий ними в концтаборі Оранієнбург.

27

Und setzet ihr nicht das Leben ein, nie wird euch das Leben gewonnen sein, — Фрідріх Шіллер, остання сцена з драми «Табір Валленштайна».

28

Галуцці (Haluzzen) — жіночі загони опору у Варшавському гетто. «Галуцц» у перекладі з івриту — авангард.

29

Natura i figura (лат.) — всередині та зовні.

30

Підрозділи у німецькому Юнгфольку: Юнгеншафт (*Jungenschaft*) — до нього входили приблизно 15 хлопчиків; Юнгцуг (*Jungzug*) — об'єднував приблизно три юнгеншафти; Фенляйн (*Fähnlein*) — приблизно чотири юнгцуги (через поділ за роками народження); Юнгштамм (*Jungstamm*) — чотири фенляйни (залежно від регіону) та Юнгбанн (*Jungbann*) — п'ять юнгштаммів (теж залежно від регіону).

31

Дуденівське товариство — Товариство учених-лінгвістів. Конрад Дуден (1829—1911) — упорядник і видавець численних німецьких словників.

32

Розенмонтаг (*Rosenmontag*) — найважливіший день карнавалу, коли відбувається процесія. Він завжди припадає на понеділок за 48 днів перед Великоднем. В одному з пояснень назву перекладають як «Трояндовий понеділок», боцімто через те, що свого часу Папа Римський у цей день освятив золоту троянду і передав її заслуженій особі. Інше трактування етимології цієї назви веде до середньовічного слова «Rasenmontag», яке у кьольнському діалекті означає «божевільний», «шалений».

33

Haus Vaterland (у букв. перекладі з нім. — «Дім Вітчизни») — у 1928—1943 роках палац із ресторанами та розважальними закладами на Потсдамській площі в Берліні. Після пожежі 1943 року був відновлений лише частково, а 1953-го — закритий остаточно.

34

Вірш Бертольда Брехта «Der Nachgeborene», 1920.

35

Вірш Готфріда Бенна «Mann und Frau gehn durch die Krebsbaracke», 1912.

36

Бехер (Becher) — у перекладі з німецької — склянка, Броннен (Bronnen, або Brunnen) — колодязь.

37

Вірш Бертольда Брехта у перекладі Петра Рихла.

38

Гайнріх фон Кляйст (1777—1811) — німецький письменник, драматург, поет і публіцист. Вчинив самогубство на березі озера Ваннзеє у Берліні. Застрелився разом зі своєю подругою Генрієттою Фогель, яку намовив на спільне самогубство.

39

У Буков розташований заміський будинок Бертольда Брехта, на Шіффбауердамм — театр «Берлінер ансамбль», яким він керував.

40

І Бертольд Брехт, і Готфрід Бенн померли влітку 1956 року.

41

«Amt Blank» — управління Теодора Бланка, який за дорученням Конрада Аденауера займався питаннями створення армії. У 1955—1956 роках Бланк був міністром оборони.

42

Прикордонний контрольно-пропускний пункт на Фрідріхштрассе.

43

На вулиці Гльокенгассе в Кьольні розташований так званий «пахучий дім» — музей знаменитого одеколону «4711».

44

Забуття Буття або Забутість Буття (*Seinsvergessenheit*, або *Seinsverlassenheit*) — термін філософії Мартіна Гайдегера. Забуття Буття виражається для Гайдегера насамперед у тому, що не враховується онтологічна диференція, тобто різниця між Буттям і Сущим (*Sein* і *Seiende*).

45

Якоб Таубес (1923—1987) — теолог, філософ, юдаїст. Походив з родини рабина. Викладав теологію в Нью-Йорку та Єрусалимі, у Гарвардському та Принстонському університетах. З 1966 року працював у Вільному університеті Берліна.

46

«*Die Kehre*» — поняття, яке Мартін Гайдеггер застосовував для періоду відходу від своїх поглядів, сформульованих у праці «Буття і час».

47

Достепенність (*Eigentlichkeit*) — філософський термін, введений у вжиток Гайдеггером. «Жаргон достепенності. До питання німецької ідеології» — праця Теодора Адорно про критику ідеологізованої мови, 1964 рік.

48

Ганс-Юрген Краль (1943—1970) — відомий активіст студентського руху 1968 року, член Соціалістичної спілки німецької молоді, учень Теодора Адорно.

49

БМ — «Баадер-Майнгоф», спецзагін поліції, створений для боротьби з терористами групи RAF (у буквальному перекладі — «Фракція Червоної армії»).

50

Адміністрація Гаука (*Gauk-Behoerde*) — орган, утворений після 1990 року, який давав можливість громадянам колишньої НДР ознайомитися з матеріалами Штазі (Служби державної безпеки), де йшлося про них.

51

No future (з англ. «без майбутнього») — гасло англійського панківського руху, яке походить із пісні «God Save the Queen» («Боже, бережи королеву») групи «Sex Pistols». Ці два слова стали виразом

песимізму та зневіри, а також символом певного стилю життя, в якому нормою вважаються зловживання алкоголем і наркотиками (*Live fast, die young*). У самій же пісні це гасло виражало протест проти панівних консервативних еліт, утіленням яких в Англії є королева — як аристократичний релікт минулого. Альбом із піснею був записаний у травні 1977 року, коли святкували 25-річний ювілей з дня коронації Єлизавети II, тому пісня й присвячується королеві.

52

Люди в човнах (англ. *boat people*) — назва пішла від в'єтнамських біженців, які тікали морем під час трьох індокитайських воєн. Найбільша кількість таких біженців припала на період із 1978 до 1980 року. У наш час термін вживається на позначення біженців у човнах із будь-якої країни.

53

Подвійне рішення НАТО — система прийнятих лідерами США, Англії, Франції та ФРН військово-стратегічних рішень від 12 грудня 1979 року в рамках НАТО про застосування двох паралельних і взаємодоповнюючих підходів: зміцнення оборонних потужностей і сприяння переговорам щодо роззброєння та контролю за озброєнням.

54

Серія масових мирних політичних демонстрацій у Лейпцигу в 1989—1990 роках, із закликом до демократизації НДР.

55

У кнайпі «Адлер» у Гроссгольцльойте 1958 року зібралася «Група 47».

56

Розмовна назва корупційного скандалу довкола підкupu баварського політика Макса Штрайбля та інших членів партії ХДС, який призвів 1993 року до відставки Штрайбля. Відтоді назва «аміго-афера» вживається в німецькій мові як загальна — на означення корупційних скандалів.

57

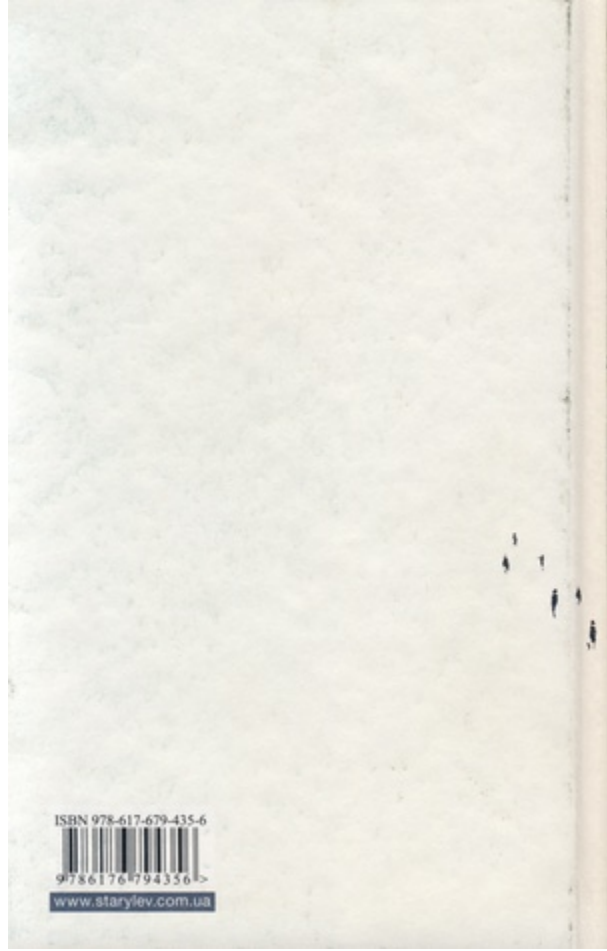
Натяк на трастові фонди, за допомогою яких здійснювалися ці незаконні оборудки: німецькою «траст» — *Treuhand*, буквально: *treu* — вірний, *die Hand* — рука.

58

У німецьких назвах селищ приховані значення, які окреслюють ці місця як затуркані та забуті: *Fürstenau* — Панське, *Gottgetreu* — Богобоязне, *Hemmschuh* — Гамівний Черевик.

59

Treuhandgesellschaft — німецька назва товариства з обмеженою відповідальністю (трасту), яке було створене після 1990 року і поставило собі за мету передати всю державну власність колишньої НДР у приватні руки; при цьому було здійснено чимало незаконних трансакцій.

ISBN 978-617-679-435-6

9 786176 794356 >

www.starylev.com.ua